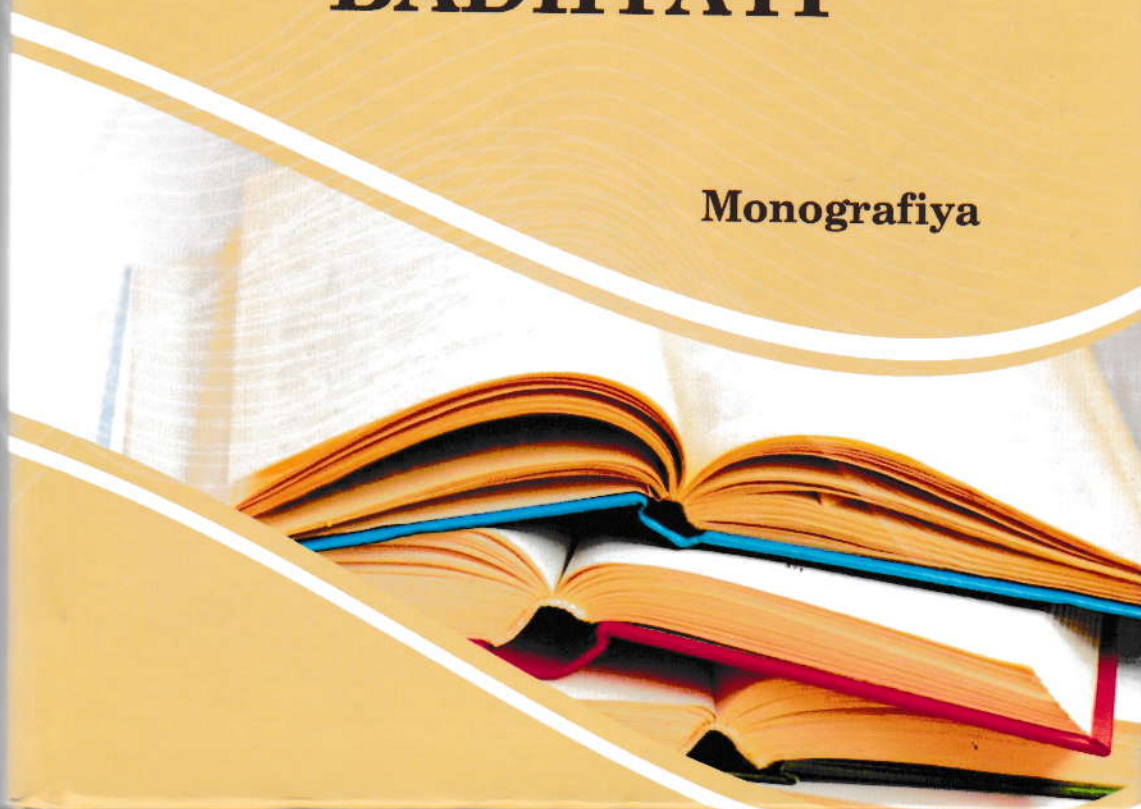

BOTIROVA SHAXLO ISAMIDDINOVNA

NOAN'ANAVIY QISSALAR BADIYYATI

Monografiya

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

BOTIROVA SHAXLO ISAMIDDINOVNA

**NOAN'ANAVIY
QISSALAR BADIYYATI**

Monografiya

«Renesains sari»
Toshkent – 2024

UO'K 82-31
KBK 84-44
B-81

Mas'ul muharrir:

Umrzoq Jumanazarov – filologiya fanlari doktori, professor.

Taqrizchillar:

Ravshanxo'ja Rasulov – filologiya fanlari doktori, professor.

Abdulhamid Xolmurodov – filologiya fanlari doktori, professor.

Ushbu monografiya zamonaviy nonoan'anaviy qissalarda uslub va janr, syujet, kompozisiya, lirik kechinma, obraz va obrazlilikda xronotop va badiiy vaqt kategoriyasi, jumladan, ijtimoiy o'sish-o'zgarishlar mohiyatini sistembutunlikdagi o'rnini ochib berish, qissa janri strukturasida badiiy uslub, yozuvchi uslub, ruhiy-falsafiy tahlil negizida obrazning ochib berilishini asoslash hamda badiiy talqin mohiyatida davr va undagi voqeliklarni paydo bo'lish omillari bir janr doirasida aks etish tamoyillarini sintezlash va idroklash yaxlitlik kasb etishini o'rganish, qissalarda noan'anaviy obrazining o'ziga xos qirralarini bir-birini to'ldiruvchi muhit suvratida millatning muqaddas tushunchasiga mantiqiy urg'u berish, istiqlol davri qissalaridagi jahon va o'zbek yozuvchilari olib borgan badiiy izlanishlarda voqelikni yaratish fragmentlarining evrilishlar nuqtai nazaridan global dunyo sarhadlarining yaqinlashuvi (ruhiy-ijtimoiy iqlim)ni badiiy obraz o'zgaruvchan hodisa ekanligini davrlar silsilasida ro'y bergan ijtimoiy-madaniy munosabatlar tig'izlashuvi fonida baholash mezonlari tadqiq etilgan.

Monografiya adabiyotshunos olimlar, o'qituvchilar, doktorantlar, magistrlar, talabalar va qissachilik bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga bag'ishlangan.

UO'K 82-31
KBK 84-44

ISBN 978-9910-9359-5-4

KIRISH

Jahon adabiyotshunosligida noan'anaviy qissa janri poetikasi, uning ilk adabiy tur va janrlar diffuziyasida yangilanishlari sintezi borasida qator salmoqli ishlar amalga oshirildi. Jahon adabiyotining nodir durdonalari qissa janri badiiy takomilida ko'zga tashlanayotgan sifat o'zgarishlari joriy adabiyotshunoslikda xilma-xil aspektda o'rganilmoqda. Ayniqsa janr tabiatidagi shakliy, mazmuniy, uslubiy tovlanishlar ijodkor badiiy mahoratining o'ziga xos xalqasi ekanligini e'tirof etish lozim. Biz global dunyoda matn hissiy tovlanishlarini ehtiyoj zarurati o'laroq tanlab olish imkoniga egaligimizni hisobga olsak, muammo mohiyati o'z-o'zidan ravshanlashadi. Shuni qayd etish joziki, qissa o'rta epik turga mansubligi, undagi qahramonlarning ruhiy olami va sarzanishlari ham turlicha bo'lishini unutmagan holda, bugungi o'zgarayotgan dunyoda badiiy so'z (janr)ga bo'lgan munosabat ham xilma-xil va noodatiydir. Ana shular takomilida mazkur muammo Yangi O'zbekiston adabiyotshunosligining nazariy-ilmiy masalalaridan biri desak mubolag'a bo'lmaydi.

Dunyo adabiyotidan noan'anaviy qissa janrining yangicha nazariy asoslari oldingi qoliplarni o'zgartirishga olib keldi. Xususan, noorganik qissalar bilan organik qissalar jahon va o'zbek yozuvchilarida salmoqli o'rin egallab ulgurdi. Mana shu jihatlariga amal qiladigan bo'lsak, qissalardagi turli xil tasvir usullari, tekshirish metodologiyasini ham tubdan o'zgarishga olib kelmoqda. Noan'anaviy qissadagi uslub va janriy uyg'unlik, obrazlilik har bir yozuvchi o'zining uslubiy tutumlaridan turib yondashishini hisobga olish zarurligi muhim. Chunki qissa tabiatida maishiylikdan umuminsoniylikka, modernizmdan postmodrenizmga o'tish chiziqlari hamon saqlanib, o'zining sistembutunligida ilgarilab borayotgani bor gap. Olam ichida kichkina bir olam shaklida qissalar ham o'zining mantiqiy rivojlanishlarini keyingi o'n yilliklarda muhit bilan chambarchas bog'lay olganligi e'tiborga shoyondir. Mana shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, qissada poetologik konstruksiya xuddi iqlim o'zgarishlari kabi inson ruhiyatida kechayotgan ekologik ruhiy-falsafiy kechinmalar fonida namoyon qilinmoqda. Haqli savollar tug'ilishi tabiiy bo'lgan ob'yektiv munosabat talqin xilma-xilligini idroklashga yo'l ochishi tabiiydir.

Istiqlol yillarida yaratilgan qator rang-barang mavzulardagi qissalarda o'zbek adabiyoti tarixidagi qariyb ming yillik epik vaqt ko'lami qabarib ko'rinadi. Chunonchi qissaning so'nggi bir asrlik tajriba maydonida obrazning urush va urushdan keyingi davr maishiy turmushi kayfiyati, undan keyin yaqin yillardagi modernistik va postmodernistik yo'nalishlardagi asarlarda noan'anaviy tasvir yo'sinlari yorqin bo'yoqlarda namoyon qilindi. Zero, "...adabiyot va san'atga, madaniyatga e'tibor – bu, avvalo, xalqimizga e'tibor, kelajagimizga e'tibor ekanini, buyuk shoirimiz Cho'lpon aytganidek, adabiyot, madaniyat yashasa, millat yashashi mumkinligini unutishga bizning aslo haqqimiz yo'q". Darhaqiqat, o'zbek noan'anaviy qissachiligida badiiy obrazini gavdalantirish borasida o'tgan asr boshlaridan to shu kunga qadar qator saviyador, poetik qiymati rang-barang asarlar yaratildi. Ayniqsa, A.Qahhor, O.Yoqubov, P.Qodirov, Sh.Xolmirzayev, M.M.Do'st, T.Murod, N.Eshonqul, U.Hamdami, I.Sulton, A.Yo'ldoshev, S.Vafo, Sh.Hamro, M.Chovush kabi yozuvchilar asarlari adabiy ta'sir va qiyosiy o'sish-o'zgarishlar negizida namoyon bo'lib, bugungi ijodiy jarayonni baquvvat yaratishlari ekanligini isbotlaydi. Poetik talqin va uslubiy modifikatsiyani har tomonlama qiyosiy o'rganish qissa janri qonuniyatlarining o'ziga xos turfaligini va muammoning dolzarbligini asoslaydi.

¹ Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий олами юксалтиришнинг мустаҳкам пойдевори // Халқ сўзи. – Тошкент, 2017. – 4 август.

I BOB. JAHON ADABIYOTIDA QISSA JANRI GENEZISI VA TARAQQIYOT TENDENSIYALARI

1.1. Janrning shakllanish bosqichlari va an'anaviylik

Tamaddun ilgarilagani sayin inson ma'naviy olami, moddiy va nomoddiy yashash tarzi, maqsadi, maslagi va orzu-umidlarini idroklash, talqin qilish strukturasi ham yangilana boradi. Negaki, bu jarayonda jahonning ilg'or iste'dodlari texnogen olamning o'ziga xos manerasini o'zlashtirib ulgurishi tayin. Bu o'zlashtirish esa osonlikeha kechmaydi: bir xilda mulohaza qilib, mushohada tarozusida fikrlovchi bani bashariyat o'zining nima uchun yashayotganligini, dunyoga kelishning maqsadi nima ekanligini bilish asnosida botinidagi savollarga javob topishi mumkin. Ammo, kuni kecha urf, moda sifatida qaratilgan adabiy-badiiy janrlar bugun uchun hech bir kitobxonda qiziqish uyg'otmaganidan xavotirga tushishning hech bir achinarli joyi yo'q. XX asrning ibtidosidan intihosiga qadar yashagan an'anaviylik modusi boshqa bir olamga o'tgan dunyoning universal modeli – noan'anaga tomon siljiy boshladi. Misli ko'rilmagan darajada yashash uchun berilgan birgina yer yuzida qanchadan-qancha taraqqiyot bosqichlari qisqa va tez suratlarda ilgarilab ketdi. Buni hazm qiladigan adabiyotshunoslik ham yaratilayotgan asarlarni talqin qilishning izidan yetolganicha, o'zining munosib bahosini berolganicha yo'q, albatta! Mana shu ilmiy muammo sarhadlarini aniqlash, talqin qilish, qiyoslash va struktur-semantikasini chamalash, kerak bo'lsa muayyan "chi-ziq"larda belgilab olish joriy o'zbek adabiyotshunosligining dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

XX asr boshlarida "urf" bo'lgan janriy-kompozision izlanishlar sintezi bugungi kunda o'zining umrini ba'zi o'rinlarda yashab bo'ldi desak, haq gapni aytgan bo'lamiz. Chunonchi avtobiografik yo'sinda bo'ladimi, tanqidiy realistik proza shakllaridami, an'anaviy realizm metodi sarchashmalaridan oziqlanadimi, barchasida – inson ruhiy-falsafiy-ijtimoiy-estetik olamini "kashf qilish" vazifasi turadi. Bugun esa bu vazifaning nechog'li ahamiyatga ega ekanligini dalolatlash oldimizga qo'ygan muammoli vaziyatning yechimi sari borishimizni taqozo etmoqda. Jumladan, an'anaviylikdan xoli – noan'anaviylik

(modernizm, postmodernizm) tamoyili yetakchi atribut, talqin qilish manerasi sifatida qaralayotgani, bu jarayonga rosmi naq yigirma yildan oshiq vaqt sinovlarining ta'siri ijodkor quvvai hofizasining namoyon bo'lish bosqichlarida ko'rinishi tabiiy bir holdir.

Janrning ilk ildizlari va taraqqiy etish omillari. Ma'lumki, qissa janrining nazariy qirralarini o'rgangan rus adabiyotshunosligida V.G.Belinskiy, S.Lixachev, N.Nadejdin, L.Golovenchenko, V.Golovko, V.Kojinov, M.Baxtin izlanishlarida janrning ichki tabiati, tuzilishi, janr qoidalarining roman va hikoya oralig'ida poetik funksiyasi, personajlar kechinmalari, roviy nutqi, hikoya qilinishi nazariy asoslangan. O'zbek adabiyotshunosligida qissa janrining I.Sulton, M.Qo'shjonov, O.Sharafiddinov, A.Abrorov, U.Normatov, B.Nazarov, S.Mirvaliyev, H.Umurov, Q.Yo'ldoshev, B.Sarimsoqov, A.Rasulov, A.Ulug'ov, D.Quronov, B.Karim kabi olimlar, A.Qozixojayev, M.Boboxonov, D.Xoldrova, Z.Suvonov singari monografiyachilar tomonidan turli jihatlari o'rganilgan, ularning izlanishlarida qissa poetik strukturasi turli xil adiblar misolida ochib berilgan. Biroq bularning hech biri – noan'anviy qissalar poetikasiga alohida to'xtalgan emas.

Bugun yozuvchilar xuddi she'riyat (modernizm) singari ramziy-majoziy ifoda usullarini o'zlashtirdi va bu borada muayyan hayotiy va badiiy tajriba to'plab ulgurgani ham sir emas. Chunki zamona zayli bilan talqin qilishga botiniy ehtiyoj zarurati ana shu prinsiplarda yondashuvni taqozo qilmoqda. Bugungi inson va uning ahvol ruhiyasini aniqlash, kuchli depressiya va texnogen olamda "siq bir muhit"da voyaga yetayotgan avlodning istaklariga monand yozuvchilar ham shu asosda izlanish, intilish va tajribalarini qiyoslash yo'sinida anchayin ko'lamli ishlarni bajarishga ulgurayotgani yuqoridagi fikrlarimizni to'raligicha quvvatlaydi. Demak, yozuvchi-inson-o'quvchi o'rtasidagi uzviylik ya'ni badiiy kommunikatsiya to'laqonli ramziy-majoziy ifoda mustaqilligining ham yuzaga chiqishiga zamin hozirladi.

An'ana biz ko'nikkan, moslashgan, muayyan tajribalarni o'zida jo qilgan yo'nalish (konsepsiya) sifatida o'tgan asrning 90-yillariga qadar amalda bo'ldi. Ayni istiqloq sharofati bilan noan'ana (modernizm)ning o'lkamiz emas, butun dunyo bo'ylab keng quloqch yoyishi natijasida vujudga kelgan tasvir usulidir. San'at, madaniyatlar

orasidagi birlashuv, uyg'unlashuv, endilikda olam yagona bir oqim ichida taraqqiy etishi, qoloq, fikrlashdan to'xtagan, izlanishdan bosh tortgan xalqlar, elatlarni ham o'zining yo'rg'iga solib yuborishi mumkinligini yana bir bor amalda ko'rsatib berdi. Insoniyat tamaddunining ilk bosqichidan to bugungi kuniga qadar iste'molchi sifatida hayot kechiruvchi fuqaro tarzining o'zgarib ketishi o'sha texnogen olamning ta'siri deb qarash maqsadga muvofiqdir. Global dunyo esa ilmiy va badiiy bilishning aniq chegarasini qizil chiziq bilan chizib berdi. Bu chiziqlarda o'tmish ham, yaqin o'tmish ham, hatto kelajak ham o'z imzosini, muhrini qoldirajagi shubhasiz. Ayni shu tamoyil – qissa janri poetik strukturasi alohida bir konseptual yo'nalish ekanligini, uning nazariy-ilmiy qirralari hali ko'pligini bildiradi. O'sish-o'zgarishlar, kechagi muhim sanalgan qadriyat bugun oyoq ostida yanchilib, yo'q bo'lib ketsa, bugungi zamonaviy insonning orzulari-yu, umidlari chilparchin bo'lsa, ertangi kunning shubha-yu, gumon ostida qolishini ko'rsatib tursa bundan og'ir savdoning o'zi bo'lmasa kerak. Badiiyat qiymati ana shu mezonlarning barchasini o'zida uyg'unlashtirib, yagona estetik markazda aks etish tajribasini namoyon qilib berdi. Bu esa biz tadqiq qilmoqchi bo'lgan janr – qissaning arxitektonikasini butunligicha idroklash manerasini namoyon etdi. Ana shu ehtiyoj zamirida uslub, shakl, janr va xronotop masalasi turibdi. Buning dolzarbligi shundaki, vaqtida yozilgan asarning talqiniy bahosi vaqtida bo'lishi va bo'lmasligi ham mumkin. Bir tomondan o'zgarayotgan dunyoda so'z aytish, uni tushunish va tushuntirish uchun yozuvchi-jamiat-o'quvchi orasidagi masofalarning qisqarishi (vaqt) tabiiy bir hol ekanligi ma'lum. Shu ma'noda, har qanday janrning kelib chiqish omillari, taraqqiyot tendensiyalari va o'zgarishga, inqirizoga yuz tutish jarayoni bo'ladi. Bularni jiddiy tekshirish hamda ilmiy isbot va bahosini berish bizning oldimizdagi eng muhim masalalardan biri ekanligini alohida ta'kidlash zarur.

Har qanday janr o'zining ilk yuzaga kelish, taraqqiy etish, yuksalish, xalqning muayyan ehtiyojiga aylanish, tafakkur va didning rivojiga hissa bo'lib qo'shilish bosqichlarini bosib o'tadi. Ilk qissa Qur'oni karimning "Niso" surasidagi payg'ambarlar haqidagi qissalar bilan boshlanishini e'tiborga olsak, juda ko'plab masalalar ayonlashadi. Birgina Odam ato bilan Momo havoning ta'qiqlangan

mevani yeb Iblis qutqusiga uchrashi hamda yer yuziga quvilishi haqida keltirilgan ma'lumotlar (oyatlar, suralar)da buyuklik faqat Allohga xosligi, *muqaddas farishta, ojiz va gunohkor inson, hiylagar va makkor shayton* – bu uchliklarning mohiyat-o'zagi, chuqur mantiqiy mulohaza, hayotiy qonuniyat sifatida talqin qilinib, keng miqyosda ochib beriladi. Bu haqda juda ko'plab diniy-ma'rifiy kitoblar avliyolar, din peshvolari tomonidan bot-bot yozilgan va ularning sharhlari bugungi avlod, insoniyat uchun uqtirib kelinmoqda.

“Oli Imron”, “Niso”, “A'rof” suralaridagi anbiyolar haqida qissalarda ham ana shu masalalar, payg'ambarlarning tug'ilishi, ularga yuklatilgan vazifalar, xatolar va adashishlarning asl manzarlari talqin qilinadi. “A'rof” surasining 176-oyatida ham turli xil toifadagi odamlarning siru sinoati eslatilib, shunday deyiladi: “Bu o'sha, oxirgi oyatlarimizni yolg'onga chiqargan qavm kishilarining misolidur. Bu qissalarni ularga aytib bering, shoyad tafakkur qilsalar”². Haqiqatdan ham, gunoh qilgan bandai ojiz o'zining gunohlarini yuvish maqsadida Allohga tavba qilishi, istig'orni ko'paytirishi, ibodat bilan mashg'ul bo'lishi, sura va oyatlarning mag'zini teran chaqishi, miskinlarni to'yintirishi, yetimlarning haqlariga qo'l uzatmaslikka odatlanishi, ota-onaning xizmatini qilishi, jufti halolini hurmatini bajarishi, farzandlariga yaxshi tarbiya berishi, ustozlarining muborak nafaslaridan duolarini o'tinishi muhimligi alohida-alohida aniq va tiniq qilib tushuntirib beriladi. Alloh taoloning marhamati va rahmatiga musharraf bo'lish uchun o'sha ezgu va latif, olijanob ishlarni bajarishi – jannat kafforatini berishi tayinligi eslatiladi.

Yevropa tipidagi janrlar o'zbek adabiyotida, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidagi paydo bo'ldi. Epik janrlar sistemasi inqilob arafasidagi ma'rifatparvar adabiyotda yaratila boshlandi. Ammo bu davrda ham ba'zi bir harakatlarga qaramay o'zbek romanlari yozilmadi. “Do'xtur Muhammadiyor” qissasini Cho'lpon “xayoliy hikoya” deb ataydi. Umuman, bunda chuqur ma'no va mantiq bor. Lekin bu ta'rif ko'proq asarning janriga emas, mazmuniga taalluqlidir. Yozuvchi bu atama orqali asarda hikoya etilyotgan

voqealarning aksariyati real hayotda emas, ko'proq xayolda bo'lib o'tyapti”³. To'g'ri, asr boshida yozuvchilarimizdagi ijodiy tajribaning hali haminqadarligi, yangi ijtimoiy-siyosiy tuzumning kirib kelishi natijasida, oradan o'tgan o'n yillik vaqtda ular jahon adabiyotidagi o'sish-o'zgarishlar bilan yaqindan tanshdilar. Bu tanishuv ularning estetik did va tafakkurini rivojlantirdi. Shuningdek, xorijiy davlatlarga safarlar, turk va Yevropa adabiyoti durdonalari bilan yaqindan tanishuvi ham ma'lum ma'noda ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Rus adabiyoti orqali o'zlashtirgan janriy aqidalar jadid va undan keyingi maydonga kelgan adiblarga anchayin boy ijodiy-ilmiy-madaniy-ma'rifiy tajriba vazifasini o'tagani rost. Ma'lum ma'noda, o'zlashtirilgan badiiy shakl hamda tasvir usullarini vaqt o'tishi bilan to'g'rilashga harakat qilishdi. Hikoyani – qissa, qissani – roman tarzida bilib-bilmay ifoda qilinish sababi ham shu oydinlashadi. “Shunga ko'ra, XX asrning 20-yillaridan boshlab sosializm g'oyalarining minglab ziyolilarimiz ongiga kirib kelgani, ularning hayoti mazmuniga aylangani, xolis yondashsak, tabiiy hol edi. Shunisi ham borki, muayyan mafkura shakllanayotgan payt jamiyatning aksar a'zolari uni formal qabul qiladi. Uning qabul qilinishi ayrim kishilar, xususan, ilgariroq boshqa mafkura asosida shakllanib ulgurgan kishilar uchungina qiyin kechishi mumkin: ular yo yangi mafkurani umuman qabul qilmaydi, yoki boshdanoq unga tanqidiy munosabatda bo'ladi. Shu ma'noda Fitrat, A.Qodiriy, Cho'lponlarning yangi mafkuraga munosabati bilan Oybek, G'.G'ulom, H.Olimjon, A.Qahhor kabi yangicha ijtimoiy sharoitda shakllangan kishilar munosabatining bir xil bo'lishini talab qilolmaymiz. Ya'ni, psixologik jihatdan avvalgilari yangi mafkuraga qiyosiy-tanqidiy mavqeda turish imkoniga ega bo'lganlari holda, keyingilari bunga hali tayyor emaslar”⁴.

Bugun esa janrning davri yanada o'zgardi. Adabiyotshunos A.Qozixo'jayev “Har bir qissa markazida aniq bir shaxs hayot yo'li (syujeti) turishi, barcha voqealar, (syujet liniyalari) shu shaxs atrofida kechishi va bevosita unga kelib bog'lanishi; bugun “qissa” yagona bir mazmun, jumla-konsepsiyaga qurilishi”⁵ mumkin degan

² Куръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири –Т.: “Sano standart”, 2019 – Б.173.

³ Адабий тур ва жанрлар. –Т.: “Фан”. 1991. –Б.112.

⁴ Куронов Д. Мутлоа ва идрок машклари. –Т.: “Академнашр”. 2013. –Б.159.

⁵ Қозихўжаев. А.Қисса жанри хусусида. XX аср ўзбек адабиёти масалалари –Т.:Фан , 2012 –Б.206.

aqidani ilgari suradi. Ko‘rinadiki, noan‘anaviy qissalarning ham bir jumla-konsepsiyada maromiga yetishi haqida so‘z bormoqda. Chunki janr xususiyati asarda ishtirok etuvchi qahramonlar soni bilan emas, matnning tashkillantirilish sifati va yozuvchining – nima demoqchi ekanligini namoyon qilishi lozim. Ana shu “nima-dir”ning o‘zi maqsadni ham, mazmunni ham, shaklni ham, janrning konsepsiyasini, badiiy tafakkurning kengayish miqyoslarini ham belgilashga xizmat qilishi tayin ekanligi ayonlashadi.

XX asr adabiyotshunosligida qotib qolgan bir an‘ana mavjud edi. U ham bo‘lsa, “ijodiy metod taqozasiga ko‘ra” deb boshlanuvchi mafkuraviy, sun‘iy, syenzuraviy to‘siqlar badiiy matnning qiymatini, asl iste‘dodning yashovchanligini aniqlashtirishda juda katta keskinlikni yuzaga keltirardi. Bu haqda prof. Q.Yo‘ldoshev shunday deydi: “Badiiy asarlarga ijodiy metodning darajasidan emas, balki matnning badiiy ta‘sirchanligi nuqtai-nazaridan baho bera olishga odatlanish zarur. Chinakam ijodkor hech qachon o‘zining qaysi metodda asar yaratgani bilan qiziqmagan, hozir ham shunday. hatto faqat shakliy orginallikka intilgan ijodkor ham yozayotganda biron bir metodning qandaydir talablarini emas, ifoda tarzining o‘ziga xosligini, birovlarinikiga o‘xshamasligini o‘ylaydi”⁶. Birinchidan, janr va metodning uzviyligi alohida hodisa, janr o‘ziga mos bo‘lmagan usulda namoyon bo‘lsa, yoki aksincha usulning o‘zi janrni tanlasa, davrning ehtiyoji boshqa tomondan yuzaga kelgan masalalarni ilgari surishni taqozo qilsa, yozuvchining nima demoqchiligini bilishda turli xil chalkashliklar ro‘y beradi. Ana shu mezonni aniqlab olish zarur. Fikrlovchi insonning, tafakkurining ham yuksalib borishi tabiiy. U o‘zining mulohazalari bilan oqni – qoradan ajrata oladigan darajada saviyali, saviyaga erishish uchun ancha-muncha kitob varaqlagani, izlanishlar olib borgani haq. Yozuvchi esa ana shu masalalarga diqqatli bo‘lishi lozim. U davrning og‘riqlarini ich-ichidan anglashi, jamiyat qaysi tomonga qarab ketishi, Allohni tanishi, xatolardan tiyilishi, ezgulikning yonida bo‘lishida barchasiga diqqatli bo‘lmasa, u xoh ramziy, xoh realistik metod, usullarda asar yozmasin ko‘zlagan maqsadiga erishishda turli xil mashaqqatlarga uchrashi mumkin.

⁶ Ёўлдошев Қ. Ёник сўз. –Т: “Янги аср авлоди”. 2006. –Б.59.

Atamaning lug‘aviy ma‘nosiga to‘xtaladigan bo‘lsak: “(arabcha hikoyat, sarguzasht) -1) xalq og‘zaki ijodida keng tarqalgan voqeaband xarakterdagi, qahramon hayoti va sarguzashtlarini hikoya qiluvchi rivoyaviy asar. Xalq ijodidagi qissalar og‘zaki ijro qilingan, folklorning boshqa janrlari kabi variantlilik xususiyatiga ega bo‘lgan. Keyinchalik ko‘plab xalq qissalari iqtidorli kishilar tomonidan (ko‘p hollarda ularning ismi noma‘lumligicha qolgan) adabiy qayta ishlanib, yozma shaklda – xalq kitoblari sifatida yashay boshlagan (mas., “Qissai Mashrab”, “Ibrohim Adham qissasi”, “Zufunun qissasi”. O‘zbek adabiyotida payg‘ambarlar va avliyolar hayotidan hikoya qiluvchi rivoyaviy asarlar ham qissa deb atalgan (mas., Rabg‘uziy. “Qisas ul-anbiyo”; A.Navoiy. “Tarixi anbiyo va hukamo”); 2) epik turning hikoya va roman qatoridagi uchta asosiy janridan biri, povest. O‘zining janr xususiyatlari bilan qissa hikoya va roman oraliqidagi hodisadir: hikoyada qahramon hayotidan birgina voqea, romanda qahramon hayotining murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimidagi katta bir davri, qissada qahramon hayotining bir bosqichi qalamga olinadi. Hikoyaning diqqat markazida voqea, romanning diqqat markazida qahramon vositasida idrok etilayotgan olam (jamiyatning joriy holati) tursa, qissaning markazida hamisha qahramon turadi. Ya‘ni roman uchun qahramon vosita, qissa uchun esa maqsaddir”⁷. Haqiqatdan ham, qissaning oraliqdagi janr ekanligi bois, unda ishtirok etayotgan personajlar ham, yozuvchi ijodiy konsepsiyasi ham, uning taraqqiy etish yo‘sinlaridagi o‘zgarishlar ham ko‘p qirrali va zahmattalab jarayonligi namoyon bo‘ladi. Mavjud nazariy qarashlarda qissaning poetik qurilmasida, matn hissiy idrokida, yozuvchi nuqtai nazarida qabarib ko‘ringan qator masalalarga keyinchalik to‘xtalib o‘tamiz.

Estetik idrok va janr uyg‘unligi. Olamdagi jamiki go‘zallik va yovuzlik orasida ma‘lum masofa va farqlanish bo‘lganidek, insonlarning o‘zaro muloqot va munosabatlarida ham talaygina nuqsonu yutuqlar mavjud bo‘ladi. Insonni o‘rab turgan jonli va jonsiz predmetlarning bitta narsaga xizmat qilishi mumkinligi barchaga ayon. O‘zini anglagan sari kishi tabiatida ajib evrilishlar ro‘y beradi.

⁷ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. –Т: “Академнашр”. 2013. –Б.387-388.

Buni soʻz vositasida ifodalyotgan yozuvchining ruhoniyligi yuksala boradi. Sharq va Gʻarb adabiy anʼanalarida uzviylik mavjud. Biroq har ikki qutb oʻz sanʼatiga ega boʻlishi bilan bir qatorda tuygʻularida ham, anglash va his qilishida ham oʻziga xos bir idrok qilish manerasini tuyadi. Bu borada Arastu fikrini muqoyasa qilsak muammoning ildizi sari yaqinlashgandek boʻlamiz: “Baʼzi kishilar mahorat, baʼzilar malaka sababli, yana baʼzilar tugʻma isteʼdodlari tufayli boʻyoqlar va shakllar yordamida koʻp narsalarning tasvirini – oʻxshashini tasvirlaydilar. Hozirgina eslab oʻtilgan sanʼatlarning hammasida ham alohida yo ritm, yo soʻz va yoxud garmoniyya yordamida, yoki shularning hammasi uygʻunligida tasvirlaydilar”⁸. Koʻrinadiki, keltirilgan manbada ijodkor fitratidagi estetik ideal – mahorat yoki malaka sababli namoyon boʻlishi, tugʻma isteʼdodning mevasi sifatida yuzaga chiqishi talqin etilmoqda. Binobarin, qissaning ilohiy manba va ijtimoiy buyurtma, ramziy shtrixlarda yuzaga kelgan turlari ham talaygina. XX asr qissachiligida ijtimoiy voqelik bilan sugʻorilgan qissalar – anʼanaviylikdan nari chiqib keta olmadi. Bularning koʻpchiligi davrning mahsuli va davrning qurboni boʻldi, faqat barmoq bilan sanarli qissalargina jahon adabiyotining nodir namunalari qatorida turishini hisobga olsak, qolganlari sosrealizm mahsuli sifatida tarixning koʻmilgan qavatida qolib ketdi.

Ilohiy manbalar asosida yozilgan Rabgʻuziyning “Qissasi Rabgʻuziy” asarini oʻzbek adabiyotidagi qissachilikning eng original va mukammal namunasi sifatida baholashimiz mumkin. Undagi voqelik oʻquvchiga sarguzashtnoma va hayotiy masalalarga doir qarashlarni singdirishi bilan tafakkurni oʻstirishga qaratilgan yuksak gʻoyalar ifoda etilganini eʼtirof etish lozim. Choʻlpon, Qodiriy, Hamza yaratgan qissalarda ham davrning ogʻriqlari, ijtimoiy hayot muammolari, odamlar dunyoqarashidagi oʻzgarishlar jadidona nigoh bilan yorqin obrazlarda namoyon qilingan. Bu qissalar tabiatida anʼanaviylikning eng yuksak choʻqqisi qabarib koʻrinadi. Demak, har bir janrning estetik mohiyatida yozuvchining hayotni qanday idrok etib, ifoda qilish quvvai hofizasi boʻrtib turibdi. Qissalarni ikki xil yoʻsinda boʻlib oʻrganish ishonchni oqlaydi:

⁸ Арасту. Поэтика. –Т: “Янги аср авлоди”. 2018. –Б.22

a) mumtoz va sharq qissachiligi; b) rus va jahon modern qissachiligi.

Mumtoz va sharq qissagoʻylari yaratgan qissalarda koʻproq didaktika, nasihatomuz masalalar orqali voqelik bayon qilinsa, rus va jahon modern qissalarida anʼanaviy, ijtimoiy hayot hodisalari ramziy-majoziy ifoda moduslari vositasida oʻz ifodasini topadi. XX asrning 30-yillarida esse-qissalar (avtobiografik memuar) yuzaga chiqqan boʻlsa, 90-yillarga kelib tarixiy-psixologik qissalar oʻzining yangi bir iqlimini boshlab berdi. Ayni paytda, mazkur qissalarda inson fenomeni, zamonning muammolari kodlar yordamida talqin qilindi. Bularni – *noanʼanaviy qissalar* deb atash toʻgʻri boʻladi.

XI asrning yuksak didaktik asari Eron podshohi Kaykovusning “Qobusnoma”sidan ilhomlanib, turkiy xalqlar adabiyotida koʻplab ijodkorlar yetishib chiqqan. Bu yerda janr shakl tashuvchi sifatida oʻzbek adabiyotiga ham katta adabiy taʼsir koʻrsatdi. Gulxaniygacha boʻlgan oraliqda yaratilgan qissaga oid unsurlar, umuman, qissa janriga xos boʻlgan elementlar aks etgan juda koʻplab didaktik asarlar yaratildi. “Qobusnoma”dagi farzand tarbiyasiga oid didaktik usul keyinchalik boshqa xalqlar adabiyotida ham keng ommalashib, janrning turli xil shakllari yuzaga keldi. Ayniqsa, Sharq xalqlarida vatan, farzand va oila birligi koʻp hollarda muhim va dolzarb masala sifatida qadrlanib, qadriyatlarimizning uzvi sanaladi. Shu boisdan, Rabgʻuziy mazkur anʼanani yuksak mahorat bilan bajarib, boshqa davrlar uchun ham “qoʻllanma” tarzida meros qilib ketdi.

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” (Nabiylar va hukamolar tarixi 1485-1488 yillarda yozib tugallagan tarixiy tazkiri ham Qurʼoni karim asosida paygʻambarlar sifati va buyukligi, xarakteri hamda “Hukamo zikrida” deb nomlangan ikkinchi boʻlimida butun odamzod tarixida chuqur iz qoldirgan mutafakkir hakimlar Fishogʻurs, Jomosp, Buqrot, Suqrot, Aflotun, Arastu, Bolinos, Jolinus, Batlimus, Buzurgmehr xususida ibratli hikoyalar keltiradi, ularning donishmandligi, ilmiy kashfiyotlari bayon qilinadi.

XX asrning eng muhim anʼanaviylik ufurib turgan qissalarida sobiq ittifoq davrida – kollektivlashtirish, kolxozlashtirish masalasi ilgari suriladi. Chunki ijtimoiy hayotning muhim tafsilotlari bu asarlarda butun boʻy-basti bilan sovet kishisi obrazini gavdalandirishi shart edi. Ayniqsa, bu qissalarning aksariyati badiiylik jihatidan anchayin

o'rtachadan ham past, voqelik majburiy, sun'iy to'qib chiqarilgan, birgina xarakter – ijobiy va mehnatkash qilib, boshqalarga iborat namunasi sifatida ko'rsatilishi muhim edi. Ana shu jihatlarning bora-bora uslub sifatida qaralishi chinakam badiiy qissalarning yozilishida beryoqlamalikni keltirib chiqardi. Qahramonlar ijobiy va salbiy bo'lishi shart qilib qo'yildi. Ularning ko'pchiligi xalq xo'jaligi, asosan dehqonlar, mehnatkashlar sinfidan iborat bo'lishi lozimligi belgilab berildi. Asarlar sxematik tarzda bir xil qolipga singdirildi.

Metodlar girdobidagi qissalar tabiati haqida so'z borganda, avvalo, shuni qayd etish lozimki, XX asr adabiyotida, ayniqsa, 20-30 yillardagi adabiyotdan boshlab, to 70-yillarga qadar sosiologik metod hukmron bo'ldi. Bu metodning har qanday badiiy asarni talqin qilishdagi o'ziga xosligi faqat ijtimoiylik aks etgan asarlarni talqin qilish vaji bilan bir yoqlama yondashuvni taqozolardi. Yuzlab qissalar ana shu metod negizida talqin qilindi. Ammo bugun, tarixning g'ildiragi boshqa tomonga aylangan bir paytda, badiiy adabiyotning insonshunoslikdan boshqa yana qanday vazifasi bo'lishi mumkin degan savol o'rta qo'yilmoqda. Jumladan, "Badiiy adabiyotni, ijodkor faoliyatini sotsialistik tuzumga, ba'zida ijtimoiy-iqtisodiy omillarga haddan tashqari bog'lash 30-yillar adabiyotshunosligiga xos edi. Bu davr adabiyotshunosligida sosiologik metod beryoqlama qo'llandi. Sinfiy kurash – tarixni harakatga keltiradigan kuch, degan qarash badiiy asar mazmunini siyqalashtirib, ancha jo'nlashtirdi. Har qanday badiiy asarga, eng avvalo sinflar o'rtasidagi shiddatli to'qnashuvlar nuqtai nazaridan yondashildi. XX asr adabiyotshunoslik tarixidagi bu hodisa "vulgar sosiologizm" deb nomlanadi. Vulgar so'zi lotincha bo'lib, "sodda, oddiy" degan ma'noni bildiradi⁹.

Shuningdek, ayrim yozuvchilar o'z qissalarini yozishda (Shukur Xolmirzayev, Tog'ay Murod, Isajon Sulton) xalq og'zaki ijodidagi epik tasvir usullarini o'zida aks etirish yo'lidan bordi. Bu ijodkorlar uslubiy-shakliy jihatdan yangiliklar yaratib, bir-biridan tamomila farqlanuvchi o'lchovlarni ommaga taqdim etdi. Bunday qissalarda yozuvchi ramziy-majoziy hamda qahramonlik eposi singari

⁹ Каримов Б.Рухият алифбоси. –Т: "Ғ.Ғулом номидаги нашриёт матбаа-ижодий уйи".-Б.161.

o'tmish va bugun oralig'idagi ifoda uslublarini yaxlitlashtirganligi ko'rinadi. O'zbek folklori ta'siridagi qissalar deyilganda biz, asosan, adabiyotshunoslikda "xalq kitoblari" nomi bilan yuritiladigan qissalarni, yozma mumtoz qissachilik deganda, asosan, islom dini va shu bilan bog'liq shaxslar hayotiga doir bir yoki bir nechta voqeani talqin etishga qaratilgan qissalarni nazarda tutganmiz. Sho'ro davri o'zbek qissachiligi boshqa millatlar adabiy ta'sirini istisno etganda ko'proq rus qissachiligi, rus povesti negizida shakllandi desak, xato bo'lmaydi¹⁰. Binobarin, XX asr o'zbek qissachiligi rus povestlari yoki qissalari ta'sirida shakllanganligi ayni haqiqatdir. Istiqlof arafasida yaratilgan qissalarda milliy zaminga qaytish ehtiyoji yuzaga keldi. Biroq milliy zamin – o'zbekona xarakterni chuqur nasihat ko'rsatish, mumtoz asarlardagi epik ko'lamni sintezlash deb emas, qadriyatlariga sadoqat bilan yondashish muhimligini nazarda tutish lozim. Milliy mafkura bu istiqlof mafkurasi, o'zligimiz mafkurasi, konsepsiyasidir. Ana shu tamoyil negizida – modern adabiyot sarchashmalariga ergashish hollari kuzatilsa-da, tafakkur yuksalgani sayin, ifodadagi rang-baranglik ham o'z-o'zidan yangilana borishi shubhasizdir. Ko'pchilik yozuvchilarimiz jahon adabiyotining mashhur namoyondalari: Balzak, Flober, Dikens, Mopassan, I.S.Turgenev, Jek London, Lev Tolstoy va adiblarimiz: Abdulla Qodiriy, Oybek, Abdulla Qahhor, Pirmul Qodirov, Odil Yoqubovning realistik tasvir uslubidagi an'analaridan boshqacharoq, ya'ni badiiy asar syujeti va xarakterlarni muayyan poetik g'oyaga bog'lamagan holda "erkin" asar yozishga intilmoqdalar. Bu noan'anaviy yo'nalishning taniqli vakillaridan biri Asad Dilmuroddir¹¹. Keltirilgan manbadan anglashiladiki, keyingi yillar milliy nasr (qissachiligimiz) taraqqiyot tendensiyalarida eng ko'p bahsmunozaraga sabab bo'layotgan N.Eshonqulning "Qora kitob", "Tun panjaralari", U.Hamdamning "Yolg'izlik", I.Sultonning "Munojot", "Hazrati majoz", Sh.Hamroning "Qaqnus qanotidagi umr", Oydinnisoning "Hayot daraxti" qissalarida an'anadan – noan'anaga o'tish (aralash "izm")ning o'ziga xos ahamiyatini ko'ramiz.

¹⁰ Холдорев Д. Ҳозирги ўзбек киссаларида бадий услуб муаммоси. Филол. фан.фалсафа.док.автореф. –Тошкент., 2017. –Б.11.

¹¹ Тўраев Д. Рангин тасвирлар жилоси. –Т: "Академнашр". 2014. –Б.21.

Prof.B.Sarimsoqov badiiylik mezonlari va uning shakllari xususida shunday mulohazani ilgari suradi: "Badiiy obrazni moddiy olamning inson ongida bevosita aks etishi sifatida tushunish obrazni gneseologik tushunishdan iborat. Badiiy obraz voqelikni, hayotiy mushohadalarni, taassurotlarni ijodkor dunyoqarashi, estetik ideali orqali qayta ishlanishi oqibatida yangidan yaratilishidan iborat. Binobarin, badiiy obrazning mohiyati voqelikning badiiy umumlashmaga aylanganligi va betakror alohidalikda aks ettirilganligi yoki ifodalanganligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham badiiy obrazning umumlashganligi voqelikni bevosita o'z qobig'ida aks ettirishga qaraganda keng va chuqurroq qamrab oladi"¹². Shuni alohida keltirish joizki, yozuvchi qaysi davrda, qaysi mafkura yoki buyurtma asosida asar yozmasin, uning obrazni qanday yuzaga keltirgani hamda uni qay tariqa ishlagani, keltirilgan manbadagidek estetik idyealga tutashuv nuqtalarini o'ziga xos tarzda topa olgani bilan o'lanadi. Ayni damda, insonning "baxtli bolaligi"dan ongda singib qolgan xususiyatlar (ezgulikka xizmat qilish ehtiyoji)ning yig'indisi qaysidir ma'noda o'zi yaratgan obrazlarda gavdalanadi, jamlanadi.

Demak, XX asr ibtidosidan boshlangan haqqoniy qissa janri spesifikasida ko'zga tashlangan shakl va mazmunni yangilashga qaratilgan urinishlar A.Qodiriy, Cho'lpon, Hamza va undan keyingi yozuvchilarning poetik izlanishlarida yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Ayni paytda, ularning olib borgan tajriba usullari badiiy adabiyotning yangilanishiga doir intilishlarning yanada ranginlashuvini dalolatlaydi. Chunonchi, bu adiblar hamma vaqt o'z ustida tinimsiz izlanish olib borishgan. Ilk jumladan – xotimaga qadar qayta tahrir qilishgan. Mana shu matnning poetik qiymati sabab, bugungi kunda ham o'z yashovchiligi bilan adabiyotshunoslar tomonidan e'tirof etib kelinmoqda.

Jahon adabiyoti ta'sirida zamonaviy o'zbek qissachiligida qator yangilanishlar, ya'ni, voqelikning maktub asosiga qurilishi, uslub o'zgachaligi, mozaika usuli (voqealarning parchalanishi va parchalarning yaxlit g'oyaga asoslanishi), absurd qahramon, ong oqimi

¹² Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. –Т: "BOOKMANY PRINT". 2022. –Б.7.

kabi holatlarning kirib kelishi, qahramonning ijtimoiy hayotdagi faol harakati emas, ichki dunyosida kechayotgan g'alayonlarni tasvirlash, o'z ichki "Men"i bilan kurashayotgan, o'z dunyosi bilan ovora qahramonlarning qismati yoritila boshladi. Noan'anaviy tasvir usullari, badiiy shartlilik, ramzlar, metaforik tafakkur asosiy o'ringa chiqdi. Mualliflar qissalarda inson olamini turli rakurslarda talqin eta boshladi¹³. Darhaqiqat, qissa kompozitsiyasida yuzaga kelgan o'zgarishlarning mohiyatiga – jahonning ilg'or adabiy strukturalgermenevtik, falsafiy-estetik talqin qamrovining kengayishi natijasi sifatida qarash o'rinlidir. Negaki, qissa arxitektonikasida birgina voqelik timsolida butun jamiyat hayoti, yoki jamiyat hayotining bir uzvi sifatida inson ruhiy kechinmalari inkishof qilinadi.

Qissachilikdagi yangilanishlar sintezi haqida yana shuni qo'shimcha qilish mumkinki, endilikda matn bo'ylab sayr qilayotgan o'quvchi (umuman kitobxon yoki mutaxassis) zamonning asl muammosini juda yaxshi biladi. Tez suratda rivojlanayotgan dunyoning ravishini ular yaxshi anglagani sabab asardagi mif va usullar sintezini o'zlashtirishda unchalik qiyinchilikka uchramasligi mumkin. Shunday bo'lsa-da, Yevropa va Lotin Amerikasi, Xitoy va Yaponiya adabiyoti, Koreys folklori yoki yangi davr adabiyotidan, Turk, Ozarbayjon qissanavisligidan xabardor bo'lgan bo'lsa, o'zbek adabiyotidagi simvol, kodlar, shtrixlar aks etgan asarlarni anglashida unchalik qiyinchilikni his qilmasligi tayin. Adabiyotshunos M.Boboxonov qayd etishicha: "So'z san'atining ilk davrlarida (mifologik narrativga asoslangan ertak, ilk va klassik eposda) voqeilik tahlildan ustunlik qiladi: inson, avvalombor, qiliq va harakat – personaj ichki olamining namoyishi orqali tasvirlanadi. Bu davrda adabiyotni ruhiy jarayon dinamikasi va murakkabligi emas, balki tashqi dunyo: qiliq, personaj so'zlari, mimikasi va imo-ishoralarida zohir bo'lgan natija qiziqtiradi"¹⁴. Antik yunon eposlari haqida ham shunday deyishimiz mumkin. Faqat qahramonlarning ruhiy zo'riqishlari emas, tashqi ko'rinishi, maqsadga yetishishdagi xatti-

¹³ https://uza.uz/uz/posts/ozbek-adabiyotshunosligida-qissa-zhanrining-tarixiy-asoslari_476323?q=%2Fposts%2Fozbek-adabiyotshunosligida-qissa-zhanrining-tarixiy-asoslari_476323

¹⁴ Бобохонов М. Ўзбек киссаларида бадий психологизм. –Т: "Баёз". 2014. –Б.33.

harakatlarining normal holati e'tiborni tortadi. Chunki qahramon o'zining taqdiriga rozi bo'lib urushga chiqadi, mahbubasining visoliga yetishish uchun turli mashaqqatlarni yengib o'tadi, o'zining hayotini saqlab qolish uchun turli xil makru hiyla ham ishlatadi, oliy tabaqa vakillari oldida o'zini mulzam va miskin qilib ko'rsatadi hamda oxir-oqibat qizning (ma'shuqasi) visoliga yetishib boy-badavlat shahzodaga aylanib, murod-maqsadida tinch-totuv umr kechiradi. Bunday syujet chiziqlari uyg'unlashgan qissalar o'zbek mumtoz adabiyotida masnaviy shaklida (janrning tashqi formasi nazarda tutilmoqda) ifodalanadi.

Qissalarning janr tabiatidagi uzil-kesil o'zgarishlar turk adabiyotidan o'tgan adabiy usullardan oziqlanish jarayonida ham ko'zga tashlanadi. XX asrning 70-yillarida Ahmad Lutfi Qozonchining "Saodat asri qissalari" turkumidagi asarlar o'zbek adabiyotiga ma'lum ma'noda ta'sir ko'rsatdi. Bundan tashqari, Jaloliddin Rumiyning "Ichindagi ichindadir" asari nafaqat o'zbek, balki Lotin Amerikasi yozuvchisi Paulo Koeloning sarguzasht asarlariga adabiy ta'sir ko'rsatgani sir emas. Chunki yozuvchi asarlarida ramzlar, metaforalar kodlar inson ruhiyatining ichgarisiga, ong ostiga ta'sir qildi. Bu ko'rsatgichlar, nozik sezimlar: kodlar va ramzlar yordamida personajlarning xatti-harakati, yashash uchun kurashi, moddiy va ma'naviy dunyoda o'z o'rniga ega bo'lishi, olamdagi bir-biriga ta'sir qiluvchi qadriyatlar tutashuvining yuzaga chiqishida muhim rol o'ynaydi. Natijada, yozuvchilarning global olamga aytadigan muhim gapi "nima" ekanligini anglash mashaqqat tug'dirmaydi.

Noan'anaviy qissachilikda metamorfoza. O'zgarayotgan dunyoning shakli shamoyili, istaymizmi-yo'qmi, qissalar arxitektonikasida ham, janriy-mazmuniy ko'rinishida ham o'z izini qoldirayotgani sir emas. Chunki, haddan tashqari rivojlanib, taraqqiy qilib ketayotgan dunyo qiyofasi keyingi o'n yilliklarda odamzod oldiga turli-tuman savollarni qo'ymoqda. Natijada, ruhiy zo'riqish, asab va ruh muhofazasi borasida insonning o'ziga yo'l axtarayotgan yo'lovchidan farqi yo'qligi ma'lum bo'ldi. Badiiy adabiyotdagi o'zgarishlarni ong oqimi bilan bog'lab talqin qilgan T.Jo'rayev shunday yozadi: "XX asr jahon adabiyoti klassiklarining jahon xalqlari adabiyotiga, jumladan, o'zbek adabiyotiga salmoqli ijobiy ta'siridir, biroq bundan ko'z yumagan holda aytish lozimki,

o'zbek romani ong oqimi yo'nalishi g'arb ong oqimi adabiyotini aslo qaytarayotgani yo'q, balki ijodiy rivojlantirmoqda.

O'zbek ong oqimi nasrida tasvirlanayotgan dunyo butunlay o'zgacha g'oyaviy-badiiy prinsiplarga asoslanadiki, unda "yangi psixologik materiya" qidirish, borliqni mif, afsonalar asosida anglash, tashqi olam va insonni sxemalashtirish, hayotning mohiyatini tub "ichki istak" singari ruhiy g'ayrushuriylik bilan o'lchash tendensiyalari yo'q, balki unda romanning asl mohiyati – shaxsning jamiyat va tarix bilan yuzma-yuz to'qnashuvi "yarq" etib ko'rinib turibdi"¹⁵ Haqiqatdan ham, T.Jo'rayev muhim fikrni ilgari surmoqda. Filarni dalillash uchun N.Eshonqulning qissalariga nazar solamiz, ho'sh, ularda g'arb yoki turk, rus adabiyotidan yana kimning qalamiga mansub usullar ko'zga tashlanadi? Bu savol ko'pchilikni qiziqtirish tabiiy. Jahon adabiyotining ko'plab asarlarini mutolaa qilish jarayonida N.Eshonqul o'ziga katta bir adabiy so'qmoq yaratadi. Bu so'qmoqning namoyon bo'lish va yetib borish manzili bor. U ham bo'lsa, o'zbek o'quvchisining moddiy va ma'naviy olamda o'z o'rniga ega bo'lishi, Allohni tanishi, 70-yil hukmronlik qilgan sobiq ittifoqning xalqimiz boshiga solgan og'ir kulfatlari, dinu diyonatdan, iymon - e'tiqoddan, maqsadu maslagidan ayrishgacha borishi fikrimiz yorqin dalilidir. Nazar Eshonqul nasri – xilma-xil mulohazalar, mushohadalar, fikrlar va ziddiyatlar nasri. Ana shu jarayonning asl qiyofasida – umumturkiy adabiyotning mutafakkiri Navoiyni anglash darajasiga ishoralar turadi. Agar biz Navoiyni, Boburni qanchalik teran anglab yetsak, ana shundagina millat sifatidagi qadamlarimiz ham, kelajakdagi intilishlarimiz ham o'z holicha izchil ro'yobga chiqadi, degan xulosaga keladi. Jahon adabiyotini chuqur o'rganish natijasida N.Eshonqul tafakkur balandligi, tasvir o'ziga xosligiga erishdi:

"Ba'zida tuynukdan oqib kirgan va oxurning chetini zo'rg'a yoritgan nur menga kimningdir o'tkir nigohiday bo'lib tuyuladi. Bu nurning zulmatni parchalab tashlashga o'sha paytdi kuchi yetmagan edi, endi esa mutlaqo yetmaydi.

Bizda bu narsalar haqida yozish odobdan emas, biroq bu aslida bor gap. Biz undan qanchalik ko'z yummaylik, u xuddi nayzadek

¹⁵ Жураев Т. Онг оқими модерн. –Фаргона. 2009. –Б.159.

tanamizga chuqurroq kirib boraveradi. Xullas, o'zini sevmay turib, badanni sevib bo'lmaydi. Chiroyli badanlar – sho'r baliqday gap. Agar go'zallik qalbga ko'chmasa, tez ba'dga uradi va uzoq vaqtgacha bu lazzatli xo'rakdan ko'ngling aynib yuradi. Chiroyli tanalar bir yonib o'chgan gulxanga o'xshaydi. Bunday gulxanlar lov etib isitadi-yu, so'ng taftsiz cho'g' qoldirib so'nadi – bu cho'g' muhabbat olovini yoqolmaydi. Mabodo shunday bo'lgan taqdirda ham, bu tasodif yoki o'zini-o'zi ovuntirishdan boshqa narsa emas. Muhabbat ham odamga omadni sinab ko'rish uchun umr kabi bir marta beriladi. Undan oldin yoki keyin beriladigan tuyg'ular bu sirli yurtga borish yoki undan qaytish yo'llari, xolos"¹⁶.

Qissa "Tun panjaralari" deb nomlanishining o'ziyoq ochiqaydiki, barcha voqelik tunda – zulmatda goh yozuvchi ongida, xayolida, tushida, xotiralarida sodir bo'ladi. Tun – qahramonning habibi, sirdoshi. Kunduz bilan ajratib turuvchi panjara orqasida qalb yashirin. U o'sha qalbini boricha tashqariga, jamiyatga, odamlarga izhor qilmoqchi bo'lib necha bor urinadi. Ammo buning befoyda ekanligini anglab yetadi. Qissaning modernistik ifoda usulida ong osti sezimlari, qahramonning o'y-xayollari aks etadi. Demak, yozuvchi Albert Kamyu, Marsel Prust, Frans Kafka ifoda madaniyatini o'ziga xos tarzda o'zlashtiradi. Ulardan farqli o'laroq, Nazar Eshonqul voqelikni asta-sekin darajalab, bir-biriga sintezlab boradi. Qissada – Shayton obrazi ham borki, insonning adashishlari va gunoh sabab jannatdan badar ketishiga mantiqiy ishora mavjud. Qahramon bir vaqtning o'zida ham tashqi dunyodagi "men" bilan, ham ichki dunyodagi "men" bilan murosasiz jang qiladi. Bu jang maydonida esa azob-uqubatni faqatgina roviy (qissago'y) tortadi. Qissago'yning tafakkur tarzi bilan yashash tarzi bir xil: o'tmishdagi xatolar uni ma'nan va ruhan yuksakka chiqarish uchun bir vosita. Muhabbatiga erisholmagan hijron, kuchli bir irodaning sababchisi. Shayton – iymonni mustahkamlovchi obrazdir. U o'sha Shayton, Iblis makridan berkinish uchun har zamon o'zini ko'zguga tashlab turadi. Ayniqsa, tungi uzundan-uzun o'z xayollari bilan qilgan suhbatlari qahramon "bu olamda yashash va gunohdan forig' bo'lish yo'llarini qidiradi".

¹⁶ Назар Эшонкул. Ялпиз хиди. –Т: "Шарк". 2007. –Б.165-166.

Ayonki, badiiy matndagi metaforaning ma'nosi g'oyat serqirra, chunki u kontekstdagi boshqa so'zlar bilan birga mazmuniy butunlikni tashkil qilar ekan, ular bilan aloqada hosil bo'lgan assosiatsiyalar tufayli ma'no diapozonini kengaytiradi.¹⁷ Qissadagi – tunning mohiyatida yozuvchining olam bilan ramzlar va kodlar orqali qilgan suhbatini tushunish hiyla qiyin kechadi. Bunday ramzlar Navoiy, Bobur va Ogahiyda ham mavjud. Ularning ramzlari she'riy shaklda – iymon va e'tiqodning mustahkamlanishi va Allohni tanishga olib boruvchi yo'llar xususida bo'lsa, Nazar Eshonqulda nasriy shaklda Odam ato zamonidan ko'chib kelayotgan insonning xunrezliklari, Iblis qutqusi bilan yerdagi yaramas ishlarning davom etishini xohlovchi toifalardan berkingan va shuning davosini, chorasini izlagan inson (xarakteri) murakkabliklari ifodalanadi. Qissadagi muallifning ong osti hislari, tuyg'ulari va iztiroblari juda o'rinli inkishof qilingan.

Badiiy tafakkurdagi evrilishlarning yuzaga kelishi oson kechganiya yo'q. 1990-yillardan keyin boshlangan istiqlool yog'dusi nafaqat badiiy san'at, balki boshqa san'at turlarida ham o'z muhrini yoydi. Modernizmning kirib kelishi va badiiy tafakkurdagi yangilanishlarga qo'yilgan ilk qadamni qabul qilmagan qatlam paydo bo'ldi. Bugun esa o'sha qatlam modernizmning bizga kirib kelishi katta hodisa ekanligini tan olishib, o'zlari shu haqda chuqur mulohazalar qilib, monografiyalar olib borishga kirishdi. Ko'rinadiki, biror adabiy hodisaning – an'anadan – noan'anaga o'tish tamoyili osonlikcha kechmagan. Shu boisdan ham, "insoniyat aqli mifdan, mifologik olamdan ajdodlarning ilk xayoliy dunyosidan qanchalik uzoqlashib, taraqqiyot zinalaridan ko'tarilgani sayin bu mavzu yana ham qizg'in tus oldi. Atom, kosmik kema asri bo'lgan XX asrda ham fizika va himiyaning yutuqlariga qaramay, mifologiya yana adabiyotning mavzusiga aylandiki, oqibatda "neomifologizm" degan oqim paydo bo'lib, mif va adabiyot aloqalarini birinchi marta ilmiy o'rganishga kirishdi. XX asr ilg'or adabiyotining yirik namunalari bo'lmish "Ullis", "Sehrlil tog'", "Doktor Faustos", "Qo'rg'on", "Jarayon", "Vabo", "Pedro paroma", "Yolg'izlikning yuz yili", "Sartoris", "G'azab va shovqin" singari asarlar tufayli adabiyotda

¹⁷ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. –Б.170.

yangilanish, uning imkoniyatlarini kengaytirish, yangi pog'onaga ko'tarish mifsiz sodir bo'lmasligi ayon bo'lgach, mif va adabiyot aloqalarini endi quruq syujetlardan emas, inson psixologiyasidan izlaydigan – psixoanalitika yuzaga keldi¹⁸. Mana shu tamoyil asta-sekinlik bilan noan'anaviy qissalar poetikasida ham janriy-uslubiy izlanishlarga, ham mazmuniy-g'oyaviy o'ziga xosliklarga, ham mifologik qatlam teranlashuviga katta zamin hozirlanganidan dalolat beradi. Chunki XX asrning birinchi jahon urushi yillarida insoniyat boshidan o'tkazgan misli ko'rilmagan yo'qotishlar bilan bir qatorda – darbadarlik hissini botinida tuygan o'sha adiblar yangi asr mifologiyasini ramzlar va metaforalar bilan ochib berish usulini o'ylab topishdi. San'at – ramzlardan, yangi miflardan iborat, degan g'oyalar asta-sekinlik bilan kanonlarni paydo qildi. Poetik matrisa negizida yangilanishga mahkum badiiy tafakkur miqyoslari har qachongidan ham kengayib ketdi.

Noan'anaviy proza imkoniyatlarida – tush, ong osti hislari, oxirat va o'lim mavzusi, texnogen olamda odamlarning umidlari, yashashga moslashuvchanlik malakasi barchasida talqin tamomila struktural-semantik jihatdan kodlashtirildi. Ramzlar xuddi dori vositasidek kapsulaga joylandi, undan keragini hazm qilish o'quvchining qurbi, idroki, tafakkuri, o'zlikka bo'lgan ishonchi hamda sezimlari bilan zabt etish mumkinligi namoyon bo'ldi.

Umuman olganda, XX va XXI asr o'zbek nasrida qissa poetikasining tubdan yangilanishiga istiqloq davri bergan imkoniyatlar mevasi sifatida qarash ishonchni oqlaydi. Chunki qissaning zamirida – yangi inson xarakteri akslanadi. Metafora va ramzlar o'ziga xosligi, an'anaviylikdan – noan'anaga o'tish prinsiplarining rang-barangligi, olam va odam muammolarining serqatlamligi, yagona Allohni tanish, uning chiziqlaridan chetga chiqmaslik malakasi uslubiy shartlanadi. Ana shu jihatdan olib qarganda hech bir janr yoki oqim o'z holicha umrboqiy emasligini oydinlashadi. Bugungi kun qissalari texnogen olamning bir uzvi. Bugungi kun qissalari qahramonlari tafakkur sohibidir. Bugungi kun ramziy-majoziy talqin metamorfozalari o'ylashga, fikrlashga ehtiyojmand,

¹⁸ Жаббор Эшонкул. Фольклор: образ ва талқин. – Қарши: “Насаф”. 1999. –Б.141.

ixlosmand kishining ruhiy sarzanishlaridir. Zero, ijod ongli va sirli jarayonligini inobatga olsak, masala mohiyati yanada real mohiyat kasb etishi tayin.

1.2. Qissa janrining noan'anaga o'tish tamoyillari

XX asr boshlarida jahon adabiyotida yuzaga kelgan falsafiy-psixologik talqinning o'zgarishi modernizmning kurtak otib, boshqa xalqlar adabiyotida bo'y ko'rsatgan ta'sir manerasi bilan belgilanadi. Chunki birinchi jahon urushi yillarida badiiy adabiyotning janriy o'ziga xosliklari yuzaga chiqib, kanonlar transformatsiyasi, badiiy kommunikatsiyaning etiketi ham ancha turfalandi. Unda eng asosiy masala inson idroki bilan hazm qilinadigan – tafakkur qavatlarining paydo bo'lishi bilan belgilanadi. Bir tomondan, sovuq urushning Yevropa davlatlarida keng quloqch yoyishi, ikkinchidan, chinakam iste'dodlarning ozodlik yo'lida qatag'onga uchrashi, qatl qilichining san'at haqidagi va gumanizm g'oyalari bilan sug'orilgan asarlarni yaratgani uchun o'z vatanidan badar ketishi fikrimiz yorqin dalilidir. J.Joy, F.Kafka, A.Kamyu, M.Prust singari yozuvchilarning irqi, dini, millatidan qat'iy nazar butun insoniyat badiiy tafakkuriga ta'sir ko'rsatgani hamda ularning yaratilari yangi metamorfozalar o'ylab topishi uchun zamin vazifasini o'tagani rost. Mashhur psixoanalitiklar Z.Freyd, K.G.Yung, E.Frommlarning nazariy qarashlarida inson ongi va ong osti tasavvurlarining xotiraning eng chuqur, o'tmish va kelajak haqidagi puchmoqlarida “yashab” kelayotgan instinkt ekanligini talqin etish hazilakam gap emasligini unutmaslik lozim.

An'anaviylikning mafkura bilan bog'liq jihatiga diqqat qaratilsa, oldimizga qo'ygan masalalar o'z-o'zidan ayonlashadi. An'anaviylik qadriyatlar tizimida ham, shakliy-uslubiy jihatdan ham o'zining ma'lum ma'noda umrini yashab bo'ldi. 90-yillarga kelib o'zbek adabiyotida an'anadan – noan'anaviylik, modernistik talqinga o'tish fragmentlari qabarib ko'rindi. Undagi talqin qilinayotgan mavzu va g'oyaning qay tariqa inkishof qilinishi badiiy matnning hissiy-ekspressiv jihatlarini ham o'ziga singdirib yuborishga qodirlikini ko'ramiz. Bunday vaziyatda yozuvchi butun diqqatini tushuniksiz bir olam haqidagi, aniqrog'i xayolot bilan bog'liq tasavvur chiziqlarini

ko'rsatishga qaratadi. J.Joysning o'zi "Mening yozganlarimni butun insoniyat vafotimdan yuz yil keyin tushunib yetadi" degan g'oyani ilgari suradi. Jeyms Joys ham nosir, ham shoir, ham esseist, ham faylasuf, ham psixolog sifatida yozuvchining universalligi nafaqat o'zi tug'ilib o'sgan Irlandiyani balki Angliya, va boshqa xalqlarni ham hayratga soladi. U tuzukkina she'r ham yozgan.

Munaqqid Karim Bahriyev qayd etishcha: "Jeyms Joys Irlandiyaning Dublin shahrida tug'ilgan, Dublin universitetini tugatgan. O'n yil mobaynida Triesta va Syurixda tillardan dars bergan. So'ng qolgan umrining deyarli asosiy qismini Parijda yashab o'tkazgan. Parijni olmon qo'shinlari bosib olgach, Shveysariga yo'l oladi va u yerda vafot etadi. 1914 yil "Dublinliklar" nomli hikoyalar kitobi chop qilinadi. "Quvg'indilar" pyesasi Myunxend (1918) va Londonda (1926) sahnalashtiriladi. "Musavvirning yoshlikdagi surati" qissasi 1914-1915 yillar mobaynida "Egotist" jurnalida nashr qilinadi. Jeyms Joysni dunyoga tanitgan asar "Uliss" romani edi. E.Xeminguey, T.S.Eliot va Arnold Bekket yuksak baholagan edilar. Kafka, Prust va Joys haqli ravishda "XX asr nasriy adabiyot ummonining uchta kiti" deb baholanishgandi"¹⁹. Demak, Joys va uning kabi yozuvchilar butun badiiy tafakkurni har xil janriy-kompozitsiyaga ega asarlari bilan boyitib, rang-barang talqinlarni jahonning klassiklari qatoriga qo'shishga musharraf bo'ldilar. Bizga bu o'zgarishlar va shu kabi talqiniy izlanishlarning samarasi 90-yillar miyonasida ko'zga tashlana boshlandi. An'anadan – noan'anaga o'tish tadrijida N.Eshonqul, T.Tillayev, I.Sulton, Sh.Hamro, U.Hamdani, S.Vafo va Murod Chovush singari yozuvchilar modernistik yo'sinda ijod qilishni o'zlariga to'g'ri yo'l deb qarashdi hamda o'ziga xos uslubiy manerasiga ega bo'lishdi. J.Joysning "Musavvirning yoshlikdagi shamoyili" asarini o'zbek yozuvchilari bilan qiyoslab, ularning Joysdan olgan taassurotlarni talqin qilib ko'ramiz:

"Boshqa bir tenglama yoyilib, sekin dum chiqara boshlaganda varaqdagi yorug' nur xira tortdi. Bu uning tomir yoyib, gunohlarga botib, yoniq yulduzlarday uchqun sachratib va yana yig'ilib, ohista so'nib, o'zining otash-alangasini o'chirib – shu zayl hayot yo'liga

¹⁹ Бахриев К. Жейм Жойс. Танланган асарлар. 4 жилдлик. –Т: "Asaxiyuz". 2023. –Б.156.

tushayotgan qalbi, ruhiyati edi. Uning yuragini o'rtagan otash-alangalar o'chib-bitdi va bo'shab qolgan sovuq zim-ziyo qalbini loqayd mubhamlik egalladi.

Uning borlig'ini sovuq sergak befarqlik egallab oldi. Birinchi marta gunohga yo'l qo'rganidan qattiq iztirobga tushganida yuragining tub-tubidan vulqonday qaynab-toshib kelgan g'azab va nafrat otashi tanini yo bo'lmasa ruhini kuydirib, bir umrga majruh qilib qo'yadiganday tuyulib, qattiq qo'rqqandi. Biroq hayot to'liqini uni goh g'arq qilib, goh pasayib-tushib asta-sekin o'ziga keltirdi. Bu talato'pdan uning tani, ruhi omon qoldi va ular o'rtaida so'zsiz-so'roqsiz bitim-murosa paydo bo'ldi. yuragidagi behalovat tuyg'ularga barham bergan mubhamlik bir qadar befarq bo'lib, sovuqqonlik bilan o'zini o'zi anglashga aylandi"²⁰.

Jeyms Joysning falsafiy-psixologik tafakkuri oldida ancha-muncha yozuvchi bo'yin egishi tayin. Uning o'tkir kinoya va falsafiy mushohada zalvori ushbu qissada ham o'z tasdig'ini topgan. Asardagi Stivenning bolalikdan shakllangan e'tiqodi, e'timodi va din hamda dunyo haqidagi tasavvurlari, adashishlari, bir insonning tavbasi-yu, tazarrusi turli qiyofadoshlar orasida ulg'aygan tafakkuri, ong osti sezimlarini ich-ichidan turib tasvirlash mahorat bilan namoyon bo'lgan. Stiven Dedalning "Uliss"dagi bosh qahramon hamda shaxs sifatida shakllanishiga mantiqiy bog'lam mavjud. "Musavvirning yoshlikdagi shamoyili" asaridan ko'ngli to'lmagan, aslida bu asar avtobiografik yo'sinda yozilgan. Bizda avtobiografik asar (qissa) Abdulla Qahhorning "O'tmishdan ertaklar", G'afur G'ulomning "Shum bola", Oybekning "Bolalik" memuar-qissalari ana shu tamoyilni izohlaydi. Jeyms Joys haqiqatdan ham Irlandiyadan chiqib ketgach, uning tafakkur va tasavvur shakli, uslubi ham tubdan o'zgarib, Parijda va Shveysarida takomillashadi. Ana shu "yo'l va yo'lovchi" obrazlari Joysni ko'klarga olib chiqadi. Turli din, irq va millat vakillari bilan yaqindan tanishadi. Bu tanishuvlar xilma-xil odamlar obrazini, murakkab tabiatli shaxslarning xarakterini o'rganishga imkon beradi. Kerakli saboqlarni o'rganadi hamda ijod jarayonida ulardan maksimal darajada unumli foydalanadi.

²⁰ Жейме Жойс. Мусаввирнинг ёшликдаги шамойили. –Т: "Akademnashr". 2021. –Б.138.

“Joys XX asr G‘arb ma‘naviy dunyosini tadqiq qilish uchun ataylab ana shu qadim qolipni tanlaydi. Bunda ikkita urg‘u bor: antik odamning orzu, umidi va yashash tarzi, hayotdan maqsadi Joys zamondoshlari hayot tarzi, ma‘naviy dunyosi va orzulari bilan solishtiriladi. Asarni o‘qiganingiz sayin bunga guvoh bo‘la borasiz va Gomer qahramonlari nimani ulug‘lab yashagan, bugungi dunyo odamlari nimani ulug‘layapti, nimaga e‘tiqod qilyapti, insoniyat o‘tgan ming yilliklarda nimani topdi, nimani boy berdi, muhabbat, e‘tiqod, sadoqat, vatanparvarlik qanday tushunilyapti, umuman, miflar davridan buyon insonning ongu shuuri o‘sdimi, miflar davrida odamzodni qiynagan muammolar XX asrda hal bo‘ldimi kabi savollarning barchasiga deyarli to‘liq javob olasiz”²¹. Haqiqatdan ham, N.Eshonqulning badiiy tafakkuri va uslubiy izlanishlarida an‘anaviylikdan ko‘ra – noan‘anaviylik tamoyili tadrijiy taraqqiyot etayotgan dunyo qiyofasidek rang-barang va alohida. U o‘zbek adabiyotiga G‘arb adabiy tafakkuridagi uslubiy ifoda talqinini olib kirgani bilan o‘zining milliy zaminga mos va xos ifoda manerasini yarata oldi. Chunki G‘arb adabiy-badiiy tafakkurining salmog‘ini chamalash, ularni sintez qilish oson ish emas. Insonning iste‘dodi va tug‘ma talanti bo‘lmasa, qanchalik o‘qib, o‘rgangan bilan mustahkam bir yo‘sinda ovozga ega bo‘lish qiyin va mashaqqatlidir. Buning uchun badiiy izlanish zarurligini taqozo etildi. Yozuvchi ko‘proq qissa janrida o‘zligini namoyon qila olgan. “Tun panjaralari” qissasida milliy g‘urur va ong sezimlari hayot haqiqati nimadan iborat ekanligini bilishga shoshilgan qahramon intellektini namoyon qiladi:

“Mana tun. Tunda mening boshqalarnikiga o‘xshamaydigan umrim boshlanadi. Tunda men o‘tgan kunlarim va kelajagim bilan uchrashaman: ular xuddi so‘nayotgan yulduzlarday ko‘z oldimdan bir-bir uchib o‘tadi.

Deraza yonida qurbaqa qurilladi, uning nag‘masidan bexos cho‘chib tushdim, so‘ng qurilloq sekin so‘ndi va narigi binoning yuqori qavatlarida qandaydir bola chinqirab yig‘lab yubordi. Bola esa allamahalgacha o‘ksib-o‘ksib yig‘lab yotdi. Shunda mening xayolimga – balki bola uzoqlarda, mening o‘tmishimda yig‘layotgandir

²¹ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/jeys-joys/>

– degan o‘y kelib qoldi. Kim biladi, shunday bo‘lishi ham mumkin – bu azim tun qo‘ynida o‘ksib-o‘ksib yig‘layotgan balki mening bolaligimdir? Balki hech qachon tuganmas bu tun meni bolalik bilan yuzma-yuz qilmoqchi bo‘lgandir. Agar shunday bo‘lgan taqdirda ham bolalik bilan mening hozirgi o‘ttiz bir yoshim orasida juda katta jar bor. Bu jarlik menimcha, endi hech qachon yo‘qolmaydi. Men bolalik olmasining aynigan, buzilgan tomoniman. Olmani yeyishar ekan, odamlar hamisha chirigan joyini kesib tashlashadi. Agar endi men yana nimagadir yashashimni his qilganimda ham bu umr olmasining chirigan qismini kesib tashlashim kerak”²².

Keltirilgan lavhada Nazar Eshonqulning tungi mushohadaga yo‘g‘rilgan sezimlari bilan tanishamiz. Unda yovuzlikning ustidan qilingan g‘alaba insonning shaxs sifatida jamiyatdagi o‘rni chigal mulohazalar bilan uyg‘unlashadi. Bu uyg‘unlik yozuvchini – yashashdan maqsad nima ekanligini anglashga yetaklaydi. Qissa kompozitsiyasida an‘anaviylikning noan‘anaga o‘tish tadriji, ramzlar, metaforalar tig‘izligi kuzatiladi. Jamiyatning ichidan chirigan tanazzuli bir inson baxtiga rahna solishi talqin etiladi. 70 yil davomida hukmron bo‘lgan sobiq ittifoqning millat sifatidagi xalqimizning rivojlanishi, qo‘lay shart-sharoitda bilim olishi, o‘zining orzularini, istiqloq yo‘lini o‘zi belgilashi muhimligini kodlar yordamida tushuntirib beradi. Mana shu jihat yozuvchining uslubiy izlanishlaridagi, jahon adabiyotining nodir namunalari o‘zlashtirish (bu yerda uslub va ifoda nazarda tutilmoqda!) qismatining nechog‘li og‘irligini ko‘rsatadi. Nazar Eshonqul “Tun panjaralari” qissasida o‘z e‘tiqodidan ayrilgan millat vujudiga kirgan Shaytonning talvasasi ko‘plab gunohlarni keltirib chiqarishini, Allohning farmoniga itoat qilmagan har qanday yaratiq o‘zining bu dunyosida do‘zax hidini tuyishi haqida imo-ishoralar mavjud. Demak, insonning ma‘naviy-ruhiy asoslari, uning tundagi sokinlikda, xilvat joylarda yolg‘izlik bilan anglanishi ayni haqiqatdir. Bu tamoyil Nazar Eshonqulning ko‘pgina asarlarida “ko‘chib” o‘tganligini unutmazlik lozim.

Jeyms Joys falsafiy-estetik izlanishlarining o‘zbek adabiyotiga ta‘siri masalasi. Jeyms Joys, Frans Kafka, Alʼbert Kamyularning badiiy tafakkurida o‘lim va hayot turlicha talqin qilgani bilan,

²² Nazar Eshonqul. Ялғиз хиди. –Т: “ШАРҚ”. 2007. –Б.163.

ular hayotni anglash uchun tepadan berilgan yagona maqsad deb biladi. Ana shu tadrij o'zbek adabiyotida yozuvchilarning qarashlarida islomiy nuqtai nazaridan turib talqin etilmoqda. Bu haqda so'z borganda quyidagi masalalarni aniqlashtirib olish zarur. Shundagina *an'anaviylikning bag'ridagi mohiyat bilan noan'anaviylik orasidagi tafovutni anglash* mumkin bo'ladi: "Biz fojiaiviy o'lim deganda ham ikki turdagi o'limni tushunishimiz lozim: birinchisi – tasodifiy, tabiiy yoki texnikaviy haloatlar tufayli ro'y beradigan o'lim. Unda tabiiylik mavjud, ikkinchisi – estetikadagi fojiaiviylikni vujudga keltiradi, o'lim - ijtimoiy hodisaga aylanadi. Boshqacharoq aytganda, yangi g'oya uchun zamon yoki asl insoniy mohiyat namoyon bo'lishiga to'sqinlik qiladigan mahdud sharoit bilan kurashib, fidoyilik ko'rsatgan shaxs qahramonlarcha halok bo'ladi, ya'ni erkinlik sub'yektda, zaruriyat ob'yektda beriladi va ob'yekt sub'yektning ustidan g'alaba qozonadi, lekin bundan buyog'iga u sub'yektning g'oyalari bilan yashaydi, natijada o'sha inson ijtimoiy-axloqiy ideal sifatida maqom topadi, jisman halok bo'ladi, lekin ruhan, ma'nan uzoq zamonlar yashaydi yo abadiy o'lmaslikka erishadi"²³. Binobarin, J.Joysning ham F.Kafka va Kamyu qahramonlari ruhiyatiga singdirilgan mavjudlik jumbog'i o'zbek adabiyotida 90-yillardan keyin yuzaga chiqqan boshlagan ifoda tig'izligini dalolatlaydi. Biologik o'lim bilan ijtimoiy o'limning farqlarini aniqlab olganimizdan keyin badiiy matndagi insonning ruhiy o'limi, uning g'oyalarini o'zlashtirgan, tafakkuri, intellektual boyligidan maksimal darajada unumli foyda topgan jamiyat – sobiq ittifoq tuzumi "Tun panjaralari" qissasida ham muayyan darajada aks etadi. Qahramon gunohkorligini, Shayton qutqusiga uchrab, o'ziga zulm qilganligini teran angelaydi, lekin u payti juda kech bo'ladi. Mana shu jihatdan olib qaralsa, ijtimoiy hayotning barcha qatlamlarida yuzaga chiqqan o'lim tematik jihatdan G'arb adabiyotining eng muhim tasvir predmeti darajasida ramzlar, metaforalar bilan burkandi. Psixanalitik jihatdan talqin qilib ko'rganimizda ham masala mohiyati yanada oydinlashadi.

"Musavvirning yoshlikdagi shamoyili" asari dastlab qissa shaklida nashr qilingan. Qissago'y Joys asarning janrini o'zi belgilab

²³ Абдулла Шер. Абдиат ва умр. –Т: "Файласуфлар". 2017. –Б.185.

bergan. Keyinchalik olib borilgan monografiyalar natijasida asar roman deya e'lon qilingan. Aslida janrga qo'yilgan talab, uning mazmunidan kelib chiqishi tayin. Asarning mutolaasi shuni ko'rsatmoqdagi qissada murakkab fe'l-atvorli voqealarga guvoh bo'lgan qahramonlar harakatlanadi. Quyida asar qahramoni Stiven Dedalning din va dunyo, e'tiqod haqidagi qarashlari sohir bolalikni bir umr qalbida olmosdek asrab yurgan yozuvchi quvvatining, tafakkurining ruhiy yuksalishi namoyon bo'ladi:

"O'tayotgan kunlar, mashg'ulotlar va azobli o'ylar endi uning gunohlarini yengillatmas – ob-hayot bulog'ining huzurbaxsh suvi endi uning qashshoq ruhiga, ruhiy tashnalikdan qaqragan vujudiga tiriklik shavqini bag'ishlamas edi. Endi u gadoylarga sadaqa berganida bir zum to'xtab, ularning duolarini eshitib o'tirmas, burilib ketib qolar va horg'in xayol surib, balki shunday qilsam ozgina bo'lsa-da savob olarman deb umidlanardi. Xudojo'ylikni butunlay tark etgandi. Qilgan og'ir gunohlari uchun do'zax olovida yonadigan bo'lgandan keyin toat-ibodatdan nima foyda? Garchi uyqusida ham jonini olish va do'zax oloviga tashlash Yaratganning irodasiga bog'liq ekanini, bunday paytda hatto rahm-shafqat tilashga ham ulgura olmay qolishini bilsa-da, yuragidagi kibr va azbaroyi islos bilan qo'rqishi uning og'iz ochib duo o'qishga monelik qilardi. O'zining gunohlarini kibr bilan tan olishi va ko'nglidan Yaratganga muhabbatdan xoli qo'rquv qo'l urgan jinoyati behad kattaligini, hamma narsadan ogoh va hamma narsani bilguvchi zotga munofiq-larcha tavba-tazarru qilgan bilan gunohlardan xalos bo'lishning iloji yo'qligini mudom uqtirib turardi"²⁴.

Jeyms Joysning ushbu qissasidagi – mantiq, asosan, Xudo va banda orasidagi yaqinlikka jamiyatning aralashuvi va unga rahna solib turuvchi sun'iy to'siqlarning borligida deb biladi. Erkinlik tugagan joyda fojeaviylik boshlanishi, insonning jismini qafasga solib qo'ygan bilan u, Tangri taolo oldiga uchib chiqishi mumkinligini hamda ezgulik va yovuzlik haqida o'zining mulohazalari, tavbasi, tazarrusini izhor qilishga hech qanday to'siq moneliq qilaolmasligini romanda ko'plab o'rinlarda ishora qilib o'tadi. Joysning badiiy tafakkuri sarson-sargardonlikda kechdi. U

²⁴ Күрсетилган адабиёт: Ж.Жойс. –Б.138-139.

“...o‘zini bitta mamlakatga emas, butun insoniyatga daxldor shaxs deb hisoblardi. Hali tug‘ilmasdan otasi va onasi orqali peshonasiga bitilgan sargardonlik adibni bir umr tark etmadi. Go‘yo taqdir unga olam aro bir umr sargardon bo‘lib yurishni ravo ko‘rganday edi. Bolaligini hisoblamaganda ham 20 yoshdan so‘ng yashash joyini 200 marta o‘zgartirdi. Parijda, Londonda, Rimda, Syurixda, yana qancha shaharlarda yashadi, ammo bolalik xayollarini shakllantirgan Dublin haqida yozdi. Dunyoni larzaga solgan “Uliss” bosilib chiqqach ham Joysning moliyaviy hayoti o‘nglanmadi. O‘z davrining eng mashhur yozuvchisi bo‘lgach ham topganlari kasalmand qizining va o‘zining muolajasidan ortmadi. U umrining oxirigacha moddiy tomondan siqilib yashadi. Asarlariga to‘lanayotgan haq unchalik baland emasdi. U yashash va oilaviy ta‘minotini ushlab turish uchun Syurixda turli mavzularda ma‘ruzalar qilishga majbur edi”²⁵. Ko‘rinadiki, iqtisodiy qaramlik yozuvchining ruhiy parvozigacha daxl qilmasa-da, uning sog‘lig‘i va jismoniy kuch-quvvati kamayishiga olib keladi. *“Musavvirning yoshlikdagi shamoyili”* asari bosh qahramoni tabiatidagi kuchli tafakkur salmog‘i uning hayotidagi qarama-qarshiliklar orasida tobora yuksala bordi. Natijada, Joys bir tomondan yutgan bo‘lsa, ikkinchi jihatdan, Vatan sog‘inchi, bolalikning sohir va o‘ktam ovozi, xayollari qo‘lidagi yozilayotgan asarlariga benihoya ilhom kuch, IDEALni ravo ko‘rardi.

Rus munaqqidi M.M.Baxtin yozishicha: “Zamonning bu tarzda “inversiyalashuvi”, “o‘rin almashinuvi” insoniyat taraqqiyotining turli davrlariga xos mifologik va badiiy tafakkur uchun xarakterlidir. U zamon haqidagi, ayniqsa, kelajak haqidagi tasavvurlarini belgilaydi. Shu tariqa, kelajak hisobidan, bugun, xususan, o‘tmish boyib boradi. Reallik quvvati va ishonchliligi, haqqoniyligi faqat hozirgi hamda o‘tgan zamonga tegishli bo‘ladi: “bor” va “bo‘lgan”. Kelajakka esa reallikning boshqacharoq turi tegishlidir. Deylik, u bir qadar o‘tkinchiroq (*efemerniy*²⁶) – “bo‘ladi”, “bor” va “bo‘lgan”dagi o‘ziga xos real vazndorlik, moddiylik va pishqlik xususiyatidan mahrum. Kelajak hozir va o‘tmish bilan bir jinsga

²⁵ Назар Эшонкул. “Мен”дан “мен”гача. –Т: “Академнашр”. 2015. –Б.338-339.

²⁶ Эфемерный (люди.ephemeres – бир кунлик) – лахзали, ўткинчи; хаёлий нореал (У.Ж).

mansub emas. U qanchalik uzun tuyulmasin, mazmun aniqligidan xoli, siyrak va bo‘m-bo‘sh. Shu tariqa barcha ijobiy, ideal, kerakli, kutilgan narsalar inversiya yo‘li bilan o‘tmishga, ba‘zi hollarda hozirga tegishli hisoblanadi”²⁷. Haqiqatdan ham, faraz qilaylik, ba‘zi psixoxanalitiklar ertangi kun, yashalmagan hayotni o‘zlaricha bashorat qilib, insonni “qo‘rquv” bilan ushlab, boshqarib turish yo‘lini axtaradilar. O‘zlarining ruhiy kasal, ijtimoiy qoloq, yoki boy-badavlat, moddiy ta‘minoti yaxshi odamlarni izlariga ergashtirib, buyuk kelajak haqidagi safsatalardan bong uradilar. Buni J.Joys to‘g‘ri talqin qiladi. U o‘zining tushuniksiz uslubi bilan tafakkur qilishga, san‘atning qadrini bilmaydigan olomonga – kinoya bilan “meni asarlarim yuz yildan keyin tushuniladi” degan iddaoni ilgari suradi. Albatta, Joysda alamzadalik kayfiyati yo‘q edi. U shunchaki insoniyatga o‘zining tafakkur miqyoslaridan kelib chiqqan holda kinoyaviy-parodik, ramziy-metamorik ifoda usuli bilan oz-moz bo‘lsa-da, ta‘sir qilishni istadi, xolos. Bugun Joysga ergashayotgan butun bir yozuvchilar armiyasi paydo bo‘ldi. Mana shu jihatlar Joysning badiiy-psixologik tafakkur sarhadlarini hali hanuz zabt etolganicha yo‘q.

Nazar Eshonqul “Tun panjaralari”da Joysning qissasidagi qarashlar sintezi o‘z ifodasini topgan. Joys iblis sharpasidan va tahdidlaridan charchagan qahramonini oxir-oqibat cherkovdan ham ko‘nglini sovutadi. Ibodat qildim nima, qilmadim nima, degan o‘y-xayol bilan u o‘zining qalbini tirnayotgan savollarga javob topgandek bo‘ladi. Joysning tafakkuridagi o‘zgarishlarni Stiven Dedalning xatti-harakati deb tushunish mumkin:

“Ilohiy siymoning undan yuz o‘g‘irishga sabab bo‘lgan gunoh uni beixtiyor jami gunohkorlar g‘amxo‘riga yaqin qilib qo‘ydi”²⁸. Bibi Maryamning ko‘zlari unga mehr bilan yuvosh qarab turganday tuyular, nozikkina jussasini chulg‘agan ilohiy yog‘du najot istab o‘zi tomon talpingan gunohlarini hech ham tahqirlamasdi. Agar qachondir uning yuragidagi endi hech qachon gunohga qo‘l urmayman, tavba qilaman degan xolis xohish uyg‘ongan bo‘lsa, bu, shubhasiz, o‘zini

²⁷ Бактин М.М. Романда зомон ва хронотоп шакллари. –Т: “Академнашр”. 2015. –Б. 121-122.

²⁸ Биби Марям назарда тутилади.

Bibi Maryam xizmatiga bag'ishlash istagidan edi. Agar qachondir tanini junbisha keltirgan behalovat mayllar bosilgach, ruhi uyat va alam bilan o'z dargohiga qaytib, unga – "ko'k toqida"gi yorqin ohanrabo, sabo sirlaridan ogoh etib, olamga osayishtalik bag'ishlovchi"²⁹ timsoli bo'lgan tong yulduziga tomon talpingan bo'lsa, bunday lahzalarda Bibi Maryamning ismi hali be'mani, uyat so'zlar va taniga rohat bag'ishlagan beandisha o'pichlar ta'mi arimagan lablardan chiqar edi".³⁰

Keltirilgan lavhada Jeyms Joys insonning shahvoniy hirsini va havoyni nafsini jilovlay olmagan ba'zi toifadagi odamlar talqiniga bag'ishlangan. Haqiqatdan ham, o'zining jismu joni uchun huzur va halovat istagan odam Shayton qutqusiga uchib, soxta e'tiqod va yasama ishonchni namoyon qilmoqda. Bu yerda ikki qarama-qarshi kuch orasida insonning IYMONi tarozuga tortiladi. Uning o'lchami ham, og'irligi ham yo'q. Bor-yo'g'i e'tiqodning butunligida, samimiyligida, manfaat uchun emas, Allohga bo'lgan muhabbatning salmog'ida ko'rinadi. Joys ana shu ma'noda cherkovni ham, jamiyatni ham, audtioriyadagi bolalarning tafakkur miqyoslari, ilm va bilim olishga bo'lgan ishtiyoqlarning falsafiy-psixologik asoslarini ochiq lab beradi. Hayotiy misollar yordamida Joysga Stiven Dedal xatti-harakatining o'zi fojeaviylik bo'lsa, bir tomondan manqurtlashgan jamiyat a'zolariga ilm va bilim o'rgatish u yoqda tursin, ularni kuchli bosim yoki majburlab odam qilib bo'lmasligi tushuntirganligida ko'rinadi. Insonning ichki qiziqish va ehtiyojlarini hisobga olib Allohning uyida qanday javob berish muhimligini ham nazardan chekkada qoldirmaydi. U shunday o'ylaydi: atrofda – son-sanoqsiz adashgan kimsalar ko'p, bu kimsalarning tavbasini ham, tazarrusini ham tushunib bo'lmasligini, sog'lom e'tiqod zanjirlarining uzib tashlanishi, jamiyat a'zolarida ertangi kunga ishonch tuyg'usi bo'lmasligi, qashshoqlik va sargardonlikning ohiri ko'rinmasligi qahramonlar tabiatida ro'y berayotgan uzil-kesil o'zgarishlarda talqin qilishga e'tibor qaratganligida qabarib ko'rinadi. Shuni qayd etish lozimki, insoniyat rivojlangani sayin sog'lom e'tiqod va Allohni o'z

²⁹ Ж.Г.Ньюменнинг "Биби Марям мадхияси" (1849) романидан олинган парча. Ж.Жойс мазкур романида Ньюмен насрига тез-тез мурожаат қилган.

³⁰ Жеймс Жойс. Мусаввирнинг ёшликдаги шамойили. –Т: "Akademnsht". 2021 –Б.141.

holicha tanish, anglashdan shu qadar uzoqlashib borayotganini teran hayotiy mulohazalar bilan talqin qiladi. Mana shu ifodalar sintezi Jeyms Joysning "Musavvirning yoshlikdagi shamoyili" asarida qizil ip bo'lib o'tadi.

Yozuvchi Nazar Eshonqul "Tun panjaralari"da quyidagi lavhaga diqqat qaratsak masala mohiyati yanada oydinlashadi. Bu yerda Shayton vasvasasining o'ziga xos obrazi namoyon qilingan:

– Yaxshi bo'ldi, - derdi shayton, - mana tanishib ham oldik, endi asta-sekin qalin bo'lib ketamiz, tunda ishlash sizga yoqsa mayli, ishlayvering, qarshilik qilmaymiz, faqat tunni har xil narsalarga o'xshatavermang, g'ashimiz kelishi mumkin. Mana, gul haqida yoki bo'lmasa, yor haqida yozing, hech bo'lmasa, yomg'ir haqida yozing, lekin tun va unda yashovchilar haqida yozmang, bu xavfli mavzu – tasarrufimizdagi narsalarni nazorat qilishga va hatto haligiday ... ya'ni jazo berishga haqlimiz. Tun – bizga ota-bobolarimizdan meros.

Biz ancha suhbatlashib qolgandik, to'g'rirog'i, faqat u gapirgandi, men esa tinglab, jimgina bosh silkib o'tirdim. U menga Bobilni qanday talashganlari, Quddusga qanday zarba berganlari, Pampeyni qanday vayron qilganlari, Rimni qanday qilib tanazzul sari burib yuborganlari, odamzodga qanchadan-qancha xizmatlari singgani to'g'risida faxr va biroz maqtanchoqlik bilan (u negadir hadeb yaltoqlanardi) hikoya qilib berdi"³¹.

Nazar Eshonqulning "Tun panjaralari"dagi Shayton obraziga to'xtaladigan bo'lsak, yozuvchi yunon mifologiyasidan ta'sirlanganini his qilish mumkin. Bu yerda Shayton bilan asar qahramoni o'zaro do'stona suhbatlar quradi. Tun – shayton bizning ota bobolarimizdan meros degan iddaoni qiladiki, qahramon endi tundan ham ayirishsa nima qilaman, degan hadik bilan yashay boshlaydi.

Yozuvchining o'zi alohida ta'kidlaganidek, "Talabalik yillarimda "Tun ertaklari" deb nomlangan turkum ertaklar yozgandim. Bu turkumda yunon mifologiyasi ta'siri ko'proq edi. O'sha ertaklardan birida xuddi Prometey kabi Odam Ato va Momo Havo ham ko'ngillariga falakdagi muqaddas olovni yashirib olib chiqishadi. Ular buni Yaratgan bilmaydi, deb o'ylashadi. Ammo bu qismat edi. Shu bilan samodagi muqaddas olov ham o'chadi, to'g'rirog'i, u

³¹ Kўrsatilgan адабиёт, -Б.184-185.

Odam Ato va Momo Havo ko'ngliga ko'chadi. Ulardan esa bolalariga o'tadi. Har bir bolaga bir chimdimdan o'tish nasib qiladi. Aslida, Yaratgan odamga o'sha muqaddas olovni yana mehrobgga qaytarish qismatini bitib qo'ygandi. Odamzodga falakdagi olovni qaytarib joyiga qo'yish va yoqish qismati berilgan. O'sha olov bugun Odam Ato va Momo Havo bolalarining ko'ngillariga qo'shib-maydalashib ketgan. Qachon u ulkanlashadi va muqaddas olov tusini oladi? Buning uchun ular faqat bir narsani istashlari, bir e'tiqodga kelishlari kerak"³². An'anaviylikdan xoli noan'anaviy talqin o'ziga xosligini namoyon qilgan "Tun panjaralari" qissasida Nazar Eshonqul o'zining mifologiyasini yaratadi. Shunday tartbida badiiy shakl (qissa)da yangi mifologiya yuzaga keladi. Unda qissago'yning hamrohi Shayton bo'lib, voqelikning darajalarini kuzatib, qahramonga maslahat berib turadi. Aslida, Shayton qahramoni yo'ldan ozdiruvchi sifatida atayin kiritilgan. XX asr qattol tuzumining kirdikorlari ham fosh etilib, haqiqiy iste'dodlarning ko'chaga quvilishi, sohta maddohlardan sinfiylik va partiya targ'ibotida ta'sirchan tashviqot quroli sifatida unumli foydalanishi millatning fojeaviy taqdirini, Orol qurishi-yu, insonlar orasidagi asl o'zak qadriyatlarning kunpaya kun bo'lishi, miya va tafakkurimizga kommunistik g'oyalarning singdirilishi haqida qator umuminsoniy masalalar idrok qilinadi.

Aynan shu tamoyil asosida Yevropada urf bo'lgan modernizmning shoxchalari 90-yillardan keyin o'zbek adabiyotiga to'g'ridan-to'g'ri kirib kelishini yuksak baholash mumkin. Nazar Eshonqul masalaga jiddiy yondoshgan. Qissadagi muhabbat – samoviy hodisa ekanligiga bot-bot urg'u beradi. Jeyms Joysning "Musavvirning yoshlikdagi shamoyili" qissasidagi Stiven Dedalning asar oxiridagi tazarrusi, orzusi va armonlarini, Vatanidan ayro holatda umr kechirgan, turli xil quvg'inlarga uchragan butun insoniyatni sevib yashash, Biru Bor yagonaligiga ishonitirish uchun o'zgalar haqqini yemaslik, tuhmatdan, xiyonatdan yiroq bo'lish muhimligini izhor qilganligida ko'rinadi. Qissaning bosh konsepsiyasida jamiyatda ta'lim - tarbiya muammosini iziga tushirgan millat va davlatgina katta yutuqlarga, taraqqiyotga erishish mumkin degan xulosa turibdi. Bugun ta'lim - tarbiya biz uchun "hayot va mamot" masalasi, tub islohotlarimizning

³² Назар Эшонкул. "Мен"дан "мен"гача. –Т: "Академнашр". 2014. –Б.131.

bosh mezoni desak aslo mubolag'a bo'lmaydi:

"26 *aprel*. Onam mening eskifurushdan sotib olgan yangi narsalarimni joylayotir. Shoyad, tug'ilgan uyingdan uzoqda do'st kim, dushman kimligini bilsang, insofga kelsang deydi onam. Illo! Shunday bo'ladi, albatta. Shon-sharaflar bo'lsin senga, hayot! Men safarga otlanayotirman, ijod haqiqatini qayta-qayta anglab yetmoq va qalbimning qo'ri bilan halqimning tengsiz, betakror aqlu irodasini namoyon etmoqqa jazm etib yo'lga chiqayotirman.

27 *aprel*. Rahmonim, ey aziz ustoz³³, minba'd menga tog'day tayanch bo'l, azalu abad o'zing qo'llagaysan"³⁴.

Joysning falsafiy tafakkuri Irlandiyadagi o'tgan bolaligini qayta idroklay olganligida – Vatandan olisda, sog'inch, iztirob bilan eslaganligida qabarib ko'rinadi. Ayniqsa "Onam mening eski furushdan sotib olgan yangi narsalarimni joylayotir" jumlasini har qanday qahri qattiq odamning ham yuragida Joysga nisbatan mehr va muruvvat uyg'otishi tabiiy hol. Eskifurush – eski kiyim-kechak sotuvchi odam. Uning bolaligidagi ko'rgan azobu uqubatlari: yo'qchilik va ochlik hissi ruhan hayotning puchmoqlarigacha kirib borishga katta zamin bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Joys – ana shu qirralari bilan bugungi o'zgarayotgan dunyoga yangidan-yangi metamorfozalar berib ketgan, insoniyatning baxtli va totuv yashashi uchun bor bilim va g'ayratidan taralgan yog'dudek asarlarini o'qish va uqish uchun juda ko'plab kitoblarni titkilashi muhimligini izohlaydi. Bu kitobdagi imo-ishoralar, voqealarning zalvori, ko'lami va tabiattidagi o'zgarishlarni nozik did hamda farosat bilan inkishof qilishi yuqoridagi mulohazalarimizni dalolatlaydi.

Yozuvchi Nazar Eshonqulning mana shu qissasidagi metamorfoza – Shaytonning insonga qo'shib ketishi, yo'ldan ozdiruvchi bir maxluqot ekanini talqin qilar ekan, odamzotning jannatdan quvilgan lahzasidan to qiyomatga qadar xatolar girdobida umr kechirishini namoyon qiladi. Tun modusi insoniyatning aqlbovar qilmas taraqqiyoti kafolati deb biladi. Tunning mohiyatida sokinlik mavjud. Biroq shu panjara orqasida o'tayotgan umr qahramonning tafakkur va erkin yashashiga juda katta halaqit va zarar yetkazadi.

³³ Стивен исмини ўзи олиб юрган Дедалга мурожаат этаётир.

³⁴ Кўрсатилган асар: Ж.Жойс. –Б.342

Asarning noan'anaviy shamoyili yozuvchining uzoq yillar sintez qilib o'rganib, ularni hayot ichidagi muammolar bilan bog'lab kelganligida qabarib ko'rinadi. "Ozod o'y xayollar bo'lmaganida edi, biz uchun erkinlikning qadri qanchalar muhim ekanini to'la tushunib yetmasdik. Mustabid shaxs, mafkura yoki din uni oyoqosti qilib, dunyomizni do'xaxga aylantirgan taqdirda ham, tuzuk-quruq idrok etolmasdik. Adabiyot go'zallik va baxtga yo'g'rilgan orzularni uyg'otib qolmay, har qanday shaklu shamoyildagi zulm-istibdod tug'diradigan xatardan ogoh etadi. Chin adabiyot xalqlar o'rtaqidagi ishonch ko'priklarini bunyod etadi, til e'tiqod, odat, an'ana va tutumlardagi ixtiloflarni yo'qqa chiqarib, shodlik, g'am-tashvish, hayrat tuyg'ulari orqali bizlarni yakdilu yaktan qiladi"³⁵. Zotan, yuqoridagi kuzatish va tahlillarimiz shunday xulosa qilishga asos bo'lmoqda. Joys an'analari nafqat Nazar Eshonqul, balki L.Bo'rixon, I.Sulton, U.Hamdami, Sh.Hamro, A.Yo'ldoshev, M.Chovush poetik izlanishlarida o'ziga xos o'rin tutganligini e'tibordan soqit qilib bo'lmaydi, albatta!

1.3. Noan'anaviy qissalarda uslubiy-shakliy izlanishlar

Har qanday badiiy matn muallifi o'z uslubining yuzaga chiqishi uchun tinimsiz mehnatu mashaqqat qiladi. Uslub o'z-o'zidan shakllanmaydi. Uning qatida qanchadan-qancha izlanish, o'rganish, hayotni va umuman insonlar xarakterini tushunish, mutolaa judayam zarur bo'ladi. Buning hech qiyin joyi yo'qki, iste'dodli ijodkor oqibatda o'ziga qulay uslubni va usulni topishi tayin. Noan'anaviy, modernizm yoki postmodernizm yo'nalishida ijod qilayotgan yozuvchilarning badiiy topilmalari barchasi – uslubda moddiylashadi, o'quvchining estetik olamiga ta'sir qiladi.

O'zbek badiiy nasri keyingi yillarda hayotiy mavzular, ijodiy uslub rang-barangligi, ruhiy va falsafiy tahlil, xarakterlar talqini borasida jiddiy yangilanishlar, o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Adabiy tanqidchilikdagi nazariy mulohazalarda an'anaviy proza

³⁵ Льюис М.В. Мутулаа ва адабиёт васфи// Жаҳон адабиёти. 2014. № 3.- Б.165.

va modern adabiyot degan tushunchalar tez-tez tilga olinmoqda. Xususan, G'arb adabiyotidagi simbolizm va syurealizm kabi adabiy oqimlarga, Frans Kafka, Albert Kamyu, Jan Pol Sartar, Luis Borkes, Jeyms Joysga ergashgan o'zbek adiblarning asarlari modern proza deb baholanmoqda³⁶. Binobarin, o'zbek nasri ufqlarining yangilanishlar muntazamligi o'tgan asr intihosida yangi bir bosqichga ko'tarilgan bo'lsa-da, G'arb badiiy tafakkurining ijtimoiy-siyosiy mafkurasi yuz yil oldin ularda ro'y berganligi, bizdagi taraqqiyot suratlari anchayin orqada qolganligida seziladi. Biroq qisqa fursat ichida globallashuv jarayonining turfa sohalardagi izi badiiy adabiyotni ham yangicha ifodalash yo'siniga olib kirdi.

Prof. Muhammadjon Xolbekov badiiy asar yozishdagi o'ziga xoslikning asosiy ta'sirini Lotin Amerikasi, Amerika Qo'shma Shtatlari hamda Yevropa davlatlarining badiiy tafakkuri sezilarli darajada ta'sir qilganligi oqibatida paydo bo'lgan o'zbek modern adabiyotining joriy holatini tasavvur qilishga imkon berganligida deb biladi. Jumladan, "XX asrning ziddiyatli va shafqatsiz dunyosida shaxsning yolg'izligi, o'z insoniy qiyofasini yo'qotishlik mavzusi 30 yillar G'arb adabiyotida peshqadam mavzuga aylandi. Ayniqsa, G'arb adiblarning birinchi jahon urushi va uning ishtirokchilari taqdirini tasvirlovchi asarlarida ushbu mavzu o'ta ta'sirchan yangradi, kitobxon yodida qolarli yorqin obrazlarda tasvirlandi. Jahon adabiyoti tarixida "yo'qotilgan avlod" (lost generation) (G.Stayn) nomini olgan bu avlod namoyandalari – Uilyam Folkner (William Faulkner, 1897-1962) Ernest Xeminguey (Ernest Hemingway, 1899-1961), Frensis Skott Fitsjerald (Francis Scott Fitzgerald, 1896-1940), Jon Dos Passos (John Dos Passos, 1896-1970), Richard Oldington (Richard Aldington, 1892-1962), Erix Mariya Remark (Erich Maria Remarque, 1898-1970), Anri Barbyus (Henri Barbusse, 1873-1935) va boshqalar G'arb adabiyotining keyingi ravnaqiga ulkan hissa qo'shdilar"³⁷. "Yo'qotilgan avlod"ning ko'pchiligida modernizmning hali "ochilmagan qo'riq" ekanligini ifodalovchi talay asarlari mavjudligini his qilish qiyin emas. Kuchli gumanizm

³⁶ Тўраев Д. Рангин тасвирлар жилоси. –Т: "Akademnashr". 2014. –Б.54.

³⁷ Xolbekov M. XX asr modern adabiyoti manzaralari. XX asr modernizm prozasining tadrijiy talqini. Manba www.kh-davron.uz saytidan olinadi. 2018 йил.

g'oyalari bilan sug'orilgan, ozodlik va erkinlik mujdalarining badiiy matndagi haqqoniy surati ramzlar, metaforalarda joylashtirilishi uslubiy o'ziga xoslik va chuqur izlanish bilan beligalinishi tabiiy. Shu ma'noda, badiiy uslubning umumiy va xususiy tipi mavjudki, buni ikki xil yo'sinda aniqlab olish mumkin:

1. Ijodkor fitrati. 2. Badiiy uslub.

Ijodkorning shaxsi qissada yoki romanda turli xil nutq ko'rishlarida namoyon bo'ladi. Masalan, matnning o'ziga xos talqinidan kelib chiqib, muallifning voqelikka o'z munosabat nuqtai nazarini tushunilsa, boshqa tomondan, davrning umumiy uslubini belgilovchi ehtiyoj o'laroq "urf" bo'lgan usul jihatidan 90-yillarda kirib kelgan modernizm, 2000-yillarda bo'y ko'rsatgan postmodernizm ana shu bir davrda yuzaga qalqib chiqqan uslublar sintezini namoyish qildi. 90-yillar boshida tarix mavzusining ko'ndalang qo'yilishi, ularni talqin qilish borasidagi yangilanishlar, tarixiy haqiqatni qayta tiklash, ularni boshqacha shaklda yozish, milliy qahramonlarni kashf qilish borasida davlatning roli katta bo'ldi. Negaki, 70 yil davomida buzib talqin qilingan o'zbek davlatchiligi yangicha talqinga ehtiyoj sezgandi. Mana shu ehtiyojning mahsuli modernizm ham yaqqol seziladi. Noan'anaviy qissalarda yozuvchi olam va odam munosabatlari tig'izligidan so'z ochar ekan, eng qadimgi antik dunyo madaniyatiga ham jiddiy e'tibor qaratadi. Negaki, epik voqelik hamisha uslubda namoyon bo'ladi. Yunon faylasufi uslub va shakl haqida shunday mulohazalarni ilgari suradi: "Bu sohada asarlar yana tasvirlash usullari jihatidan ham bir-biridan farqlanadi. Zotan, bir xil narsani bir xil vosita bilan tasvirlagan holda yo muallif voqealarga aralashmay hikoya qilishi, yoki o'zini xuddi Homerdan tutishi mumkin. Yoki butun hikoya davomida muallif o'zligicha qolishi, yoxud barcha aks ettiruvchi shaxslarni gavdalandirishi mumkin. Nima bilan (qaysi janrda), nimani va qanday aks ettirish usulidagi uch xil tafovut ana shulardan iborat"³⁸. Ko'rib o'tganimizdek nimani, qanday tasvirlash faqatgina yozuvchi yoki shoirning yo'l tanlashiga bog'liq. Demak, uslublarning ham xilma-xil bo'lishi, shafqatsiz realizm, achinish va hamdardlik uyg'otuvchi romantizm, turli xil qora bo'yoqlarda, ramzlar va metaforalar orqali modernizm

³⁸ Арасту. Поэтика. –Т: "Янги аср авлоди". 2018. –Б.23-24.

yo'nalishlarida qahramonlarni namoyon qilish individual anglash va anglatish darajasiga bog'liqligi ma'lum bo'ladi. Yozuvchi olamni qanday qabul qiladi, qabul qilingan olamning ifoda madaniyati qaysi mezonlar bilan inkishof qilinadi, mana shularning barchasi individual uslubda o'z ifodasini topishi mumkin. Uslub haqida quyida olimlarning mulohazalari bilan o'rtoqlashamiz: "Uslub nafaqat davr, ijtimoiy shart-sharoit, hayotda kuzatilgan voqea-hodisa, xarakter va holatlar, yozuvchi tasviriga ko'chgan situatsiya va konfliktlarga bog'liq, balki birinchi navbatda bu xarakter, holat-kayfiyat, konfliktlarni badiiy obrazlarda gavdalandiruvchi, hayotning original badiiy kartinasini yaratuvchi ijodkor inson – san'atkorga bog'liq"³⁹, – deb yozadi adabiyotshunos O'.Nosirov. Darhaqiqat, "hayotning badiiy va original kartinasini" yaratish borasida qanchadan-qancha mehnat qilinishi kerak. Yozuvchi ana shu murakkab va mashaqqatli jarayonda hamisha o'zining ustida tinimsiz izlanish olib borsa-yu, munosib yo'sinni topolmasa bundan ortiq yo'qotish bo'lmasa kerak. Ba'zi yozuvchilarda maqsad g'oyani ifodalash bo'lsa, ba'zi yozuvchilar g'oyasiz maqsadni ifodalash yo'lidan boradilar. Bunday usul badiiy matn qiymatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. 90-yillarda noan'anaviy yo'sinda ijod qiluvchi bir toifa adiblar, shoirlar guruhi paydo bo'ldi. Ne yoziqki, ular yozganlarini modernizm pardasi orqasida ifolash yo'lida, o'z iste'dodsizliklarini yashirmoqchi bo'ldilar. Bugun ana shu guruhdagilarning birortasi yozayotganini, yoki yozuvchilikka davo qilayotganini ko'rmaysiz. Davrning o'zi uslub yaratuvchi mezonlarni taqdim qilarkan, ehtiyoj zarurati o'laroq insonlarning maishiy-ijtimoiy muammolari birinchi o'rinda ko'ndalang bo'ladi. Ana shu ehtiyoj zarurati: qismatga, qismatdan shaxsning jamiyatdagi o'rni va mavqei jihatidan boshqa sohalarning ham taraqqiy etishiga olib keladi. Uslub o'z holicha rivojlanmasligini taqozolaydi. XX asrning aqllar hukmdori deya tan olingan Al'bert Kamyu ijodida bo'lmasa o'sha ko'pchilik yozuvchilar bir davrda yashab ijod qilishgan. Ammo, bir davrning o'zida uslublar xilma-xilligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, A.Qodiriy va Cho'lponni olib ko'raylik. "O'tkan kunlar" romani

³⁹ Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадий услуб, автор образи. –Т: "Фан". 1981. –Б.75.

bilan “Kecha va kunduz”ning badiiy ifoda uslubida qanchalik tafovut borligini oddiy o‘quvchi-kitobxon ham juda yaxshi biladi. Bir davrning adabiy mahsulidagi uslublarning farqlanish xususiyati yuqorida ta’kidlaganimizdek, o‘ziga xoslikni keltirib chiqaryapti. Demak, prof. A.Rasulov talqinicha: “Uslub – yozuvchining adabiyotdagi betakror qiyofasi, o‘zi. Uslub – yozuvchi falsafasi in’ikosi. San’atkor falsafasi bus-butun, teran namoyon bo‘ladigan janr esa, roman. Boshqacha aytganda, roman – yozuvchining olam va odam, zamon va makon haqidagi falsafasi, ijodkor borlig‘idagi rosa yetilgan tafakkur, dunyoni anglash konsepsiyasi ko‘rsatkichi”⁴⁰.

Ayonki. U.Hamdami ijodida hayot voqeligini inson ichki dunyosi bilan uyg‘un ifodalashning metaforik usuli ilk qissasi “Yolg‘izlik”dayoq ko‘zga tashlangan edi. O‘ttiz yoshli qirchillama o‘zbek ziyolisi ramziga aylangan “Yolg‘izlik” qissasi qahramoni ruhiy-ma’naviy, ijtimoiy-maishiy muammolar qarshisida yolg‘iz va o‘z yolg‘izligiga chora izlayotgan odam obrazining metaforik umumlashmasi edi. Qissa qahramoni o‘z botiniy muammosiga ichki “men”idan chora izlar ekan, olam va odam haqidagi ulkan falsafiy mavzularda mushohada yuritadi. Bunday badiiy mushohadalar bilan tanishgan o‘quvchi muallifning “yolg‘iz” metaforasi ostida borliq, voqelik va inson tanasi ichra yolg‘iz, himoyasiz qalbni nazarda tutayotganini asarning so‘nggi nuqtalariga qadar tadrijiy ravishda anglab boradi. Bunday metaforik talqin usulini yozuvchining “Na’matak” deb nomlangan mini romanida ham kuzatishimiz mumkin. Ushbu eksperimental nasr namunasida yozuvchi na’matak metaforasi ostida barcha voqealar, insonlar hayotiga guvoh bo‘lib turadigan, o‘tkinchi vaqt oqimini kuzatadigan birdan-bir fenomenal butunlik dunyo makoni obrazini beradi. Avlodlar almashinaveradi. Inson umri o‘taveradi. Ammo na’matak – dunyo turaveradi. U hech qachon zamon oqimi, inson umriga ta’sir eta olmaganidek, zamon va inson umri ham unga ta’sir qilmaydi. Ammo monografiyachilar ushbu asarda romaniy konsepsiya katta epik janrga xos serqirra palotnolarda aks etmagani vajidan “Na’matak”ni roman janriga mansublash nojoiz deb hisoblaydilar. R.Rahmatning “Adashvoy”, I.Sultonning “Suvdagi kosa”, U.Hamdami “Safar” hikoyalarini

⁴⁰ Rasulov A. Badiiylilik – bezavol yangilik. -T.: “Sharq”. 2007. 70-b.

hikoya-metafora tarkibida sanaydilar⁴¹.

U.Hamdami mana shunday tadrijiy ravishda epik ijodning yirik janri romanda olam va odamni metaforik umumlashtirishdek o‘ta murakkab jarayonni muvaffaqiyat bilan bosib o‘tdi. Odamni borliqning bir butun kompleks metaforik tizimi markazida badiiy psixologik tasvirlash yo‘lidagi ko‘p yillik tajribalarini “Isyon va itoat” romanida yuqori darajaga ko‘tardi. Asarning har bir badiiy komponentini metaforik mukammallikda qurdiki, bu faslda ushbu nazariy fikrimizni roman syujeti va kompozitsiyasi misolida asoslashga urinamiz.

Aytganimizdek, “Isyon va itoat” romani voqelikni metaforiklash-tirish usuliga qurilgan. Unda inson o‘zining kim va qanday qudratga ega mavjudot ekanligi xususida bosh qotiradi. Shu sabab jurmu isyonga beriladi. Uzoq iztiroblar ortidan itoatga keladi. Go‘yo shu yo‘l bilan mavjudligini isbotlaydi. Muayyan jumboqlarga javob topadi. Lekin hech bir banda Yaratuvchini to‘la anglashi, o‘z mavjudligi mohiyatiga yetishi mumkin emas. Chunki insonga bu borada juda kam bilim byerilgan. Tasavvuf ilmida ham yozilganki, Ollohn anglamoq uchun yo‘lga chiqqanlar o‘zligini anglamok uchun qadam qo‘yganlardir, ular faqatgina ana shunday ezgu amallari bilan Ollohga yaqinlashishdan o‘zga haqiqatga yuzma-yuz kelolmaydilar.

Roman ichkarisidagi hayot ma’nisi shu kabi mangu jumboqni tushunish uchun bir ko‘prik, vosita, xolos. Bunda Tabib va Akbar, Larisa xola va Diana, Tursunboy jontalash va oilasi, Mahkam va Marat obrazlari roman komponentlarida o‘z olami ichra, o‘z taqdirining ma’nisini tushunib yetish uchun ISYON qilgan personajlar hisoblandi.

A.Kamyu, F.Kafka, J.P.Sartr kabi romannavislar ijodida isyon konsepsiyasi qizil ip bo‘lib o‘tadi. Modernistik roman mualliflari o‘z asarlari qahramonlari botinida mavjud va zohirida majoziy aks ettirilgan isyon konseptini tabiiy, real holat sifatida izohlashga urinadilar. O‘z asarlarida ham mana shunday “tabiiy” muhitni yaratish uchun tirishadilar. Masalan, Kamyu qahramonlari Merso (“Begona”) va doktor Riye (“Vabo”)lar tashqaridan qaraganda o‘ta “tabiiy”dek ko‘rinadilar. Ya’ni voqelik ularni qayoqqa boshlasa, shuning izidan yurayotgandek taassurot qoldiradilar. Ammo chuqurroq diqqat

⁴¹ Журакулов У. Кўрсатилган китоб. – Б. 260.

qilinsa, barcha absurdlik, ekzistensiallik, ma'nisizlik holatlari aslida voqelikda emas, qahramonlarning ichida sodir bo'layotgani, ular dunyoni bo'lganidek ko'rmayotganlari, istaganlaridek anglab, istaganlaridek qabul qilayotganlari, talqin etayotganlari ma'lum bo'ladi. "Vabo"dagi o'lat voqeasi mohiyatiga ko'ra bosh qahramon doktor Riyening ichida, ya'ni muallif ongida kechadi. Kamyu hayo voqeligining o'zida mantiqsizlik, ma'nisizlik, kaosni ko'radi. Shu sabadan o'z qahramonlarida bunday ma'nisizlikka qarshi isyon kayfiyatini tarbiyalaydiki, bu o'zi qumdan yasagan uychani o'zi buzib tashlab, yana shu ish oqibatidan o'zi yig'lagan bola o'yiniga o'xshaydi.

Shu nuqtai nazardan U.Hamdamning "Isyon va itoat" romanidagi isyon konseptini G'arb modernistlari isyoni bilan ayniyatda tushunish mumkin emas. Romanning umumiy mazmuni, syujet qurilishi bunday talqinga imkon bermaydi. Aksincha, bu isyon ostida sharqona o'zni anglashning metaforik talqini yuzaga qalqib chiqadi.

XX asrning 90-yillarida qator she'rlari bilan kirib adabiyotga kelgan yozuvchi Ulug'bek Hamdamning noan'anaviy yo'sinda yozilgan "Yolg'izlik" qissasida badiiy uslubning uch o'lehamli materiya ekanligini ko'ramiz. Qissaning *kecha-bugun-ertaga* tarzida ifoda imkoniyatlarining o'ziga xosligi asosiy uch qismdan iborat ifoda yo'sinida namoyon bo'ladi. Qissa haqida R.Rahmat shunday yozadi: "Yaponiyaning allaqaysi orolida yil o'n ikki oy vulqon otilib, yer qimirlab turadi, deb eshitganman. Ulug'bek "Yolg'izlik" asarida inson qalbining ana shunday hamishalik bezovta, tahlikali qismini tasvirlashga uringan. U o'z maqsadiga erishish uchun hikoya yo qissa yozishning ma'lum va mashhur an'analarini qurbon qilib yuborgan. Inson qalbi haqida rostgo'ylik bilan gapirishga shu qadar uringanki, hatto yozganlari odatdagi badiiy asarga o'xshamay qolgan. Til – odamning og'zidagi ortig'i, deymiz. Til odamga o'z fikrini yashirish uchun ato etilganligini ko'pchiligimiz bilamiz. Men shuni sezdimki, Ulug'bek asari davomida tilning haqiqatni yashira oladigan jihati – mantiqni parchalashga uringan. Mantiq tamom bo'lgan joydan inson qalbiga ilk qadam tashlaymiz, deydi olmon faylasufi"⁴². Darhaqiqat,

⁴² Раҳимжон Раҳмат. Бир ёруғлик излаймиз ҳамон. –Т: Академнашр". 2010. –Б.3.

qissadagi ko'ngilni ochish va o'quvchi bilan bamaslahat ish tutish usuli o'zbek adabiyotida ilk bor ko'zga tashlanadi. Ya'ni qissa muallifi, aniqrog'i qissago'y o'zining eng yaqin do'stining holidan xabar olay deb, uning uyiga izlab borish epizodi bilan boshlanadi. Balki o'sha do'st siz yoki sizning yaqiningiz bo'lishi mumkin. Nima bo'lgan taqdirda ham do'stining uyidagi kundalik – daftarni butun qissa davomida Sizu Bizga oxirigacha mutolaa qilib beradi. Qissadagi uslubiy-shakliy o'ziga xoslik yangi o'zbek adabiyotida, aniqrog'i istiqloq sharofati bilan keng quloqch yoygan modernizmga yanada original darajada namoyon bo'lganligini unutmaslik lozim. Mulohazalarini davom etib, adabiyotshunos R.Rahmat quyidagi fikrlarni ilgari suradi: "Kamyu, Kafka va boshqa bir qator buyuk yozuvchilarning kundaliklari haqida fikr bildirgan mutaxassislarning e'tirof etishicha, yozuvchi kundaligi o'z ahamiyati jihatidan asarlaridan-da qimmatliroq ekan. Kundalik, odatda, yozuvchi o'lganidan keyin nashr etilib, o'quvchilar qo'lga yetib boradi. Shu bois yozuvchi asari orqali yoki rasmiy minbarlarda aytishdan cho'chigan fikrlarini, shuningdek, o'zining o'ta shaxsiy iztiroblarini kundaligiga yozib qo'yaveradi. "Yolg'izlik" asari qaysidir jihati, balki bo'rtib turgan rostgo'yligi bilan kundalikni eslatadi"⁴³. Jumladan, "Yolg'izlik" qissasi asar yozilgan davrda unchalik odamlar e'tiboriga tushmagan. O'tish davri deb atalgan 2000-yillar ostonasida O'zAS gazetasida yil davomida modernizm bizga kerakmi yoki yo'q nomli bahsi maqolalar, tanqidiy chiqishlar, davra suhbatlari bo'ladi. Bu suhbatlar, tanqidiy chiqishlarda O'zASning faol munaqqidlari jiddiy bahs munozaralarni ilgari suradi. Haqiqatdan ham, Nazar Eshonqul, Ulug'bek Hamdam, Isajon Sulton, Shodiqul Hamrolar nasrdan, Faxriyor, Bahrom Ro'zimuhammad, Go'zal Begim, Farida Afro'z, Vafo Fayzulloh she'riyatdan chiqishlarini modernizmni tushunmaganlar yoki uni san'at asari deb qabul qilmaganlar bahs-munozaraning qizg'in tus olishiga, orada turgan muammolar, savollarning jahon adabiyotida kechayotgan jarayonlarga oydinlik kiritilishiga zamin yaratib beradi.

⁴³ Yana asar, -Б.4.

Munozaralarda, prof. Ozod Sharafiddinov “Modernizm jo’n hodisa emas”⁴⁴ nomli maqolasi bilan ishtirok etishi, badiiy adabiyotning ifoda usuli endilikda qanday kechishi haqidagi, Shukur Xolmirzayevning “Kechirasiz, Janob Carpenter, vaqtim ziqroq”⁴⁵, Qozoqboy Yo’ldoshevning “Tishing o’tmasa tosh chaynama”⁴⁶ kabi yirik maqolalari badiiy adabiyotga yangi bir oqimning kirib kelishi, uning mustahkam zaminga moslashishiga muayyan vaqtning zarurligi haqida fikrlarni yuzaga keltirdi. Nazariy-ilmiy bahs-munozaralarda mavjud voqelikning in’ikosi, olamni va odamni har tomonlama, mafkuradan xoli tarzda talqin qilish metodologiyasining kirib kelishi quvonarli hodisadir. Sobiq ittifoq davrida bunday san’at asarlarini kiritish man qilingan, badiiy adabiyot faqat kommunizm g’oyalarini targ’ib qilishi mumkin, degan soxta metodlar girdobida qolgan, syenzura bayroqdorlari bir yoqlama fikrlovchi yozuvchilar armiyasini shakllantirib, shu yo’sinda insonning ma’naviy didini so’ndirishgacha olib kelgandi. Vaziyat shu qadar chigallashgandiki, badiiy asarda quruvchi ijobiy qahramon, dangasa odam salbiy qahramon sifatida tasvirlanar, kim qancha paxta tergani, loy suvagani bilan haqiqiy qahramon deya ulug’lanar, ularga qishloqning ovloq bir buragida haykal ham o’rnatishar, ezgulik va qahramonlik ramzi sifatida boshqalarni ham shunga da’vat qilishardi. Buni ich-ichidan sezgan yozuvchi-ijodkor borki, tish-tirnog’i bilan botinida qarshi bo’lsa-da, siyosat sabab “jim yashash”ga majbur edi. Ulug’bek Hamdamning “Yolg’izlik” qissasida shunday tasvirlar borki, uni o’qigan o’quvchi yuqorida modernizmning jo’n hodisa emasligiga imon keltiradi:

“Hammasi o’sha kundan boshlandi. Ungacha hayotim osuda kechayotgandi: ishga borardim, ishdan qaytardim. Eng muhimi, meni oila, ish, tinchlik va farovonlikdan o’zga narsalar ko’p-da bezovta qilmasdi. Alalxusus, men dunyoviy ishlarimning muvaffaqiyatli chiqib, xursand etayotgan hisob-kitobi bilan band edim. Axir bular shunchaki raqamlar emas, balki mening jamiyatdagi o’rnim, bugunim va ertamning tamsilidirlar! Ularning ortiga moddiy dunyodagi

⁴⁴ Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. –Т: “Шарк”. 2004. –Б.452.

⁴⁵ Холмирзаев Ш. Кечирасиз Жаноб Карпентер вақтим зикроқ // ЎзАС. 2000. №.25. –Б.3-6.

⁴⁶ Ўлдошев Қ. Тишинг ўтмаса тош чайнама // ЎзАС. 2004. №.8.

hayotimning shaklu shamoyili, rangi ro’yi yashiringan. Burchakda o’yinchoqlarini u yoqdan bu yoqqa sudrab, o’zini o’zi ovutib yurgan o’g’limga ahyon-ahyonda qichqirib gap qotaman, oshxonada uymanayotgan xotinimga esa “Qorin po’stak bo’pketdi-yu!” deya, uni shoshiraman... Xullas, men hayotdan mast edim. Zero, kamina aqlli va salomat, kuchli va omadliman! Xushbichim shu ayol – umr yo’ldoshim, anavi o’zimga o’xshagan qorash, shukrkim, o’g’lim! Odamlar havas qiladigan ishim, chog’dekkina, yashasa bo’ladigan boshpanam bor. Xudoimga hazor hamdki, ota-onam tirik, aka-ukalarim o’zlariga tinch, tanish-bilishlardan qisgan emas. Xo’sh, tag’in nima kerak bir yigitga? Iqbol deganlari shunchalar bo’lar-da...”⁴⁷

Qissa muqaddimasida – qahramonning baxtli ekanligini his qilish mumkin. Savol tug’iladi: “Qaysi kun?” Bu kunning mohiyati nimadan iborat. Bir insoning baxtli yashashi uchun berilgan ulug’ kun nima o’zi? Bu savollar o’quvchini ham o’ziga xos mushohada qilishga undaydi. Demak, qissa qahramonining ichida “qarsillab” singan “farog’at”ning asl sababi – o’g’lining bevaqt vafot etishidir. Qissaning muqaddimasida bu haqda fikr yuritilmaydi. Asardagi qahramonlar do’stining holidan xabar olib kelay deb, uyiga borsa, eshik ochilgan, har bir buyum har joyga sochilgan holda ko’radi. Bu yerda ramziy ishoralar mavjud. Ramz shundayki, yozuvchi voqelikka juda katta masalani singdirib yuborishga harakat qiladi:

“O’shanda men bir gurunglashib kelay deb, do’stimning uyiga yo’l oldim. Yetib kelib qo’ng’iroq tugmasini bosdim: sado chiqmadi. Yana bosdim: jimlik. Burilib ketmoqchi bo’lganimda ichkaridan taraqlagan sas keldi, quloq tutdim: xiyol o’tmay tovush takrorlandi. Ajabsinib eshikni itargandim, qulflanmagan ekan – ochildi - ketdi. Do’stimning ismini tutib chaqirdim: javob bo’lmadi, faqat yana nimadir taraqladi. Qiziqsinib ichkariga mo’raladim. Uyda besaranjomlik hukmron: polda kitob, daftar va yozilgan-chizilgan turli xil qog’ozlar sochilgan, hamma yoqqa erkagu ayolning kiyimlari, bolalar o’yinchoqlari tashlangan, o’rindiqlar betartib qaqqaygan, stol ustida choynak, piyola, pichoq va non unutilgan, kunduz bo’lishiga qaramay, chiroq yoqilgan edi... Shu payt haligi sas tag’in e’tiborimni

⁴⁷ Улугбек Хамдам. Ёлғизлик. –Т: “Академнашр”. 2010. –Б.7.

o'ziga tortdi. Bu – ochiq qolgan deraza qanotining shamolda u yoqdan bu yoqqa urilganda chiqqan tovush edi. Beixtiyor o'sha tomonga yurdim. Oq, harir parda havoda o'ynoqlab yuzimni silay boshladi. Tashqariga ko'z soldim: daraxtzor, u ham o'z harakatiga munosib ravishda yoqimli shovullardi. Negadir ich-ichimda nimadir bir seskanib tushdi...

Qaytib, o'rindiqlardan biriga hafsalasizgina cho'kkan ko'yi ko'zlarimni yumdim. Quloqlarim ostida faqat daraxtlarninggina shovullashi qoldi. Men uni uzoq vaqt tinglab o'tirdim. So'ng qaboqlarimni ochdim, engashib oyog'im tagidagi daftarni oldim...⁴⁸

Munaqqid Hotam Umurov yozishicha: "Uslub – ijodkor dunyosidir, uning xayoloti, tasavvuri, aqli, bilimi, so'zshunosligi, talanti, geniysi, insoniyligi – butun borlig'ini namoyon etuvchi hodisa, vositadir"⁴⁹. Darhaqiqat, ushbu mulohazalarimizni Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasiga muqoyasa qilsak, masala mohiyati yanada oydinlashadi. Shuningdek, qissaning ekspozitsiyasida yozuvchi shu qadar mavhum bir ramzlarni ifodalaydiki, inson tasavvuri, tafakkuri yetmagan puchmoqlardan so'z ochguvchi voqelikni tanishtirishga jazm qiladi. Bu voqelik do'stining "Hammasi o'sha kundan bshlandi" ilk jumlasini bilan hayotiy mohiyat kasb etadi. Qissa haqida adabiyotshunos olimlar, faylasuflar, monografiyachilar turli xil mulohazalarni, ilmiy farazlarini bildirgan bo'lsalar-da, Ulug'bek Hamdamni sharq xalqlariga to'g'ri kelmaydigan ifodaviy usulni (ochiqlik) qo'llaganlikda ayblaganlar ham bo'ldi.

Umuman olganda, qissa badiiyatida uslub jilolari G'arbu Sharq adabiy usullarini o'zida singdirgan, yangidan-yangi talqin kriteriyalarini olib eksperiment sifatida baholashga tushgan qator yozuvchilar ham o'zlarining – nari borsa ko'ngillarini tarjima qilmoqda baland ko'tarila olmadilar. Shuning uchun ham Jeyms Joys, Frans Kafka va Al'bert Kamyular ifoda shakllariga bot-bot murojaat qilib, ularning tasvir priyomlaridan maksimal darajada o'zlashtirish, (bu o'zlashtirish taqlid emas!) malakasini ham egalladilar. T.Rustamning "Kapalaklar o'yini" romanidagi ong osti

⁴⁸ Ўша кисса: -Б.7-8.

⁴⁹ Умуров Х. Адабиётшунослик назарияси. –Т.: "Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти", 2004. –Б. 284.

hislari va zo'riqishlar qahramon intellektini sinovdan o'tkazishi, Shodiqul Hamroning "Suratdagi ayol" qissasida yangidan-yangi talqin uslubining bir ayol botinida yashab kelayotgan dahshatli hayot manzarasida aks etishini ko'rganimizda, G'arbu Sharq poetik uslubining nechog'li murakkabligini anglay boramiz.

"Modernistik oqimlarni dab-durustdan tushunib olish ham muayyan qiyinchiliklarni tug'diradi. Modern hodisalari hamma vaqt ham san'at va adabiyot hodisalariga biz beradigan ta'riflarga to'g'ri kelavermaydi. Buning ustiga bizning san'at va adabiyotga qarashlarimizda juda katta bir nuqson bor: bizning nazariyamiz san'at va adabiyotdagi rang-baranglikni tan olmaydi. U imkon boricha, san'at va adabiyotning hamma tur va hamma xillariga mushtarak bo'lgan qonun-qoidalarini inkishof etishga harakat qiladi. Masalan, she'riyat ham, nasr ham badiiy adabiyotga kiradi. Lekin ayni chog'da ularning orasida osmon bilan yerchalik farq borligini ko'rmaslik mumkin emas. Roman, qissalar bobida o'ylab chiqarilgan qoidalarimiz lirika va poemaga mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Xuddi shunga o'xshash, adabiyot, rassomchilik va muzika ham "san'at" degan tushuncha doirasiga kiradi. Biroq, shunga qaramay, ular insonning ruhiy faoliyatining turlari ekanligidan boshqa hech qanday mushtarak tomonlarga ega emas. Binobarin, rassomlik talqini bilan, muzika, adabiyot talqini o'zaro keskin farq qilishi kerak.

Men bu gaplarni shu ma'noda aytyapmanki, asosiy material rang va bo'yoq bo'lmish rassomlik sohasidagi izlanishlar, albatta, adabiyot sohasida ham aynan takrorlanishi mutlaqo shart emas. Masalan, abstraksionizmni olaylik. Abstraksionizm – mavhumlik degani. San'atkorlar hayotni hayot formasida aks ettirmog'i kerak, degan gapdan qochib, uni boshqacha tarzda ham aks ettirish mumkinligini isbotlash uchun mavhum tasvirlarga, ya'ni birinchi qarashda biror-bir hayotiy mazmunga ega bo'lmagan tasvirlarga keng o'rin bera boshladilar⁵⁰. Mavhum tushunchalar zamirida tafakkur qilishga yetaklovchi qator fragmentlar joylashganki, inson fitratining hali anglanmagan tuyg'ulari borligini his etasiz. Mana shu jarayon – ramziy majoz bilan sug'orilsa, hayotning teranliklariga yanada kirib borish mumkin degan xulosaga kelinadi.

⁵⁰ Шарафиддинов О. Модернизм жўн ҳодиса эмас. // ЎзАС. 2002. №.22-23.

Qissa badiiyatida uslublar sintezi va uyg'unligi: Ma'lumki, badiiy in'ikos birgina uslub bilan hal bo'ladigan ish emas. Yozuvchi Ulug'bek Hamdamning uslubida aralashgan va alohida ajralib chiqan uslublar sintezini ko'ramiz. Birinchidan, tanqidiy realizmning yuksak namunasi sifatida "Muvaozanat", diniy-ilohiy kiritma hikoyatlar syujetda rang-baranglikni namoyish qilgan "Isyon va itoat", majoziy ishqning zamonaviy talqiniga bag'ishlangan "Sabo va Samandar", hayotning mantig'i yashash va uni qanday yashamoq zarurligi xususida ramziy shtirxlangan "Yo'l" romanlarida uslublarning xilma-xilligi "Yolg'izlik"dan o'sib chiqqan kayfiyat mahsuli desak, aslo mubolag'a bo'lmaydi. Chunki "Yolg'izlik" qissasida adib – Bobur, Kafka yoki Kamyu ijodidagi qalbning insonga ochiq-oshqor etilishi, o'quvchi va yozuvchi orasidagi masofaning anchayin qisqarganini, ko'ngilga yaqinlashishga izn berganligining tirik guvohi bo'lamiz.

An'anaviy usul: ta'kidlash lozimki, qissada yozuvchining bosh qahramoni atrofida hamma voqelik aylanishi shart, qahramonlar yig'lamasligi muhim, ijobiy kommunistik g'oyalarni targ'ib va tashviq qilishda qahramonlik ko'rsatishi, orzularining faqat shodlikdan iborat bo'lishi, milliy mentalitetga mos va xos ibo, hayo pardalariga o'ranishi muhim degan ko'nikmalarni 70 yil davomida ongu tafakkuriga singdirib kelgan sovet mafkurasining yalovbardorlariga albatta, bunday samimiy usulda, milliy adabiyotning ramziy shtirxlari aks etgan asarlar albatta, yoqmaydi.

Noan'anaviy usul: mana shu tamoyil qissa arxitektonikasidagi inson iztiroblarining, quvonch va shodliklarining, qayg'ulari-yu, jamiyatdagi turli soha vakillarining botinida yashab kelayotgan – yolg'izlik fragmenti xususida to'laqonli tasavvur berishga undaydi. "Anglash qobiliyati odamni olamning sarvari darajasiga yuksaltiradi. Olam hodisalarini, o'z fikru sezimlarini, o'zgalarning o'y-xayollarini anglash kishini Yaratganni anglash sari yetaklaydi. "Anglash so'zi zamirida bilishdan tashqari tuyish holati ham mavjud. Shuning uchun inson hissiy-intellektual faoliyatining oliy ko'rinishi bo'lmish san'at hodisalariga tatbiqan ham anglash so'zi ishlatiladi. Millatning hayot kechirish, fikrlash va sezimlar tarzida ro'y berayotgan shiddatli o'zgarishlar ruhiga moslashish uchun kishi o'zini bir qadar zo'riqtirishi lozim bo'ladi. Fikr, zavq va didning yangilanishi badiiy ifoda tizimini ham to'la o'zgartirishni

taqozo etadi. Adabiyotda o'zgarishlarning davomiyligidan boshqa o'zgarmas narsa yo'q. Modern adabiyot inson didi va qarashlaridagi o'zgarishlar ifodasi o'laroq yuzaga keladi. Oldinlari muvaffaqiyatli hisoblangan adabiy shakl yoxud uslub o'zlashtirib olinib, uning yangi imkoniyatlari yo'langan bo'lsa, modernizmda oldin orttirilgan tajribalarni takrorlamaslik asosiy talabga aylanadi"⁵¹. Darhaqiqat, insoniyatning bosib o'tgan uzun yo'lida – koinotdagi ko'ngil bilan bog'liq, ruh va tafakkur bilan bog'liq muammolar, san'at alaloqibatda o'zgarishi, yo'q bo'lib ketishi va yangilanishi mumkinligi haqida so'z borar ekan, birgina tafakkurning ifoda imkoniyatlarida juda katta siljishlar kuzatilishini unutmasligimiz lozim. Shuni qayd etish lozimki, anglashning og'riqlari va iztiroblari millat dardi va tashvishlari bilan uzviylashib, yangidan yangi metamorfozalarning shakllanishiga olib keladi. Dunyo adabiyotidagi san'at (modernizm) XX asrning boshlarida mustahkam zamin hozirlagan bo'lsa, oradan 90 yil o'tib bizning adabiyotimizda rosmiyan kurtak ota boshladilar. Olimlar bu haqda turli xil nazariy qarashlarni bildirishgan va haligacha bu muhokamalarga munosabat davom etayotir. Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasida anglash iztirob va hayot hamda mamot ekanligini tasvirlardagi ochiqlik va oshkoralik, tanqidiy realizm va romantizm, sentimentalizm va ekzistensializmning qorishib ketgan original ifodasini ko'ramiz. Bu ifoda usuli o'zbek adabiyotida alohida bir yangilik bo'ldi, desak, mubolag'a qilmagan bo'lamiz:

"Bo'shliq...

Go'yo gavjum bozor ichida bolasini yo'qotib qo'ygan otadek atrofga alanglayman – o'g'lim yo'q! Ko'zimga notanish, undanda battar – yetti yot begona basharalar tiqilar – siqilaman... Chor tomonga o'zimni urib, tanish bir chehra qidiraman: BORMISAN? Ko'ksimga panjalarimni sanchib, yuragimni sug'uraman – ortingdan otaman – qutulaman!...

Bu – bir chuqur dard. Men uning domiga qulab tushaveraman, tushaveraman... Qo'llarim panshaxa, nimagadir sanchilmoq istaydi – istayman! Nihoyat, u qalamni tanlaydi: yozaman, yozaveraman...

Ko'nglim vaqti-vaqti bilan meni xuddi o'pqqon kabi o'z qa'riga

⁵¹ Иўлдошев Қ. Ёник сўз. –Т: "Янги аср авлоди". 2006. –Б.151.

tortadi. Men ilonning joduli ko'zlari qarshisida serrayib qolgan qurbaqadek harakatsiz qotaman. U esa meni yutaveradi, yutaveradi... To'g'risi, jarayon menga xush yoqadi. Ba'zan hatto ko'ngilni tark etib, moddiy o'lchovlar olamiga – tashqariga chiqqim kelmaydi. Lekin na iloj, tirikligim tirikchilik g'amini yeyishimni taqozo qiladi. Chor-nochor, kayfsizu behol... ko'ngilni qoldirib, ko'pchilik yelib-yugurib yurgan makonga – dunyoga qaytaman. Bu yerda esa menda millionlab odamlarning biriga, hamma qatori tirikchilik quliga aylanaman. Hech kimdan yaxshi ham, yomon ham emasman. Biroq aynan shunday bo'lish menga ba'zan juda ham og'ir botadi, hatto malol keladi. Qattiq iztirobga tushaman, parchalanaman, yemirilaman. Borlig'im jang maydoniga aylanib, unda ikki parcham – ikki Men – Ichki Men bilan Tashqi Men ayovsiz ravishda bir-biriga qilich soladi. Kim jarohatlansa-da, oqibatda azobini men chekaman, kim g'olib kelsa-da, mag'lub mendirman! “Yagona yo'limiz bor – kelishuv!”, deyman, nihoyat dod solib...”⁵²

Yozuvchining qahramonlari – ko'ngil kishilaridir. Yolg'izilik ihotasida yanchilgan, jamiyatning qittiq tartibotlaridan zada bo'lgan, erkinlik va ozodlik haqida chuqur qayg'urgan, millat va zamon-doshlarining baxtli hayot kechirishini chin ko'ngildan istaydigan telba va faqirlik to'nini yelkasiga kiygan darveshlar, jiddiy hayot haqida bosh qotirishga odatlangan tadbirkorlar, millatning ertangi kuni o'ylab siqilayotgan tarixchi-faylasuflar sifatida namoyon bo'ladi. Bitta vujudning, ruhning murakkab, ko'p ovozliligi qissago'ying ham falsafiy-intellektual badiiy olamini belgilab byermoqda. Mana shu jihatdan olib qaralganda “Yolg'izlik” qissasi inson iztiroblarini yangicha shaklda inkishof qilishga bel bog'lagan yangilanayotgan badiiy tafakkurning o'ziga xos namunasi, modernizm va psixoanalitika qorishib ketgan shakli sifatida namoyon bo'ladi. Ulug'bek Hamdamning bir mantiq bag'rida o'nlab sohalarni singdirib, ifodalay olishi yangi uslubiy-shakliy metamorfozaning kirib kelganligidan dalolat beradi.

“Adabiyot biz ko'nikkan tushunchadagina iborat emas albatta, uning missiyasi xiyla teran, shunchalarki, insonning asliy va eng asosiy, ichki ehtiyojlariga ajabtovur tarzda javob bera oladi-

⁵² Ўша асар: -Б.9.

gandek tuyuladi menga. Chunonchi, qadimdan “Biz qaydan keldigu, keturmiz qayon?” (Umar Hayyom) degan savol fikrlovchi inson uchun savollarning savoli bo'lib kelgan. Bunga muqaddas kitoblarda javob aytilgan. Odatda, o'lmas bitiklarning javobi g'oyat umumiy tarzda bo'ladi. Fikr odami esa shu umumiylikni o'zining va o'zgalarning hayoti misolida konkretlashtirgisi, unga induvidual libos kiydirgisi, yaqindan tushungisi, his qilgisi keladi. Shu yerda adabiyot o'zining obrazlar olami va ramziy tabiati bilan unga yordamga bel bog'laydi, nazarimda. Rumiy hazratlari “Ichindagi ichindadir” asarida u dunyoni, ruhlar olamini bu dunyo orqaligina, bu dunyodan olingan misollar vositasidagina tushuntirish mumkin, deydi”, – deya yozadi U.Hamdani adabiy suhbatlarining birida. Mana shu tamoyil “Yolg'izlik” mohiyatida o'z ifodasini topgan. Biz ko'nikkan tushunchalar bugun adabiyot bo'lmay, zamona zayli bilan o'tmishning dolg'ali va qaytib kelmas bag'rida qoldi, qanchadan-qancha asarlar o'zining missiyasini bajara olmay, tarixi sahnasidan supirilib yo'qlik tomon ketdilar. Modernizm ramzlar, metaforalar va kodlarni uyg'unlashtiribgina qolmay, falsafiy – intellektual idrok sarzanishlarini ham o'zida jilvalantirish maqomiga ega bo'ldi.

E'tibor qilgan kishiga bugungi o'zbek modern adabiyotining 1) san'atning ijtimoiy xizmatdan uzoqlashayotganligi; 2) muayyan qoliplarga tushmaslikka intilayotgani; 3) badiiy yaratilarning faqat san'at asarigina ekani; 4) san'atga o'yin (mahorat, o'zgachalik, o'ziga xoslik – originallik o'yini) deb qarash mayli kuchayganligi; 5) kinoyaga moyillik ortganligi; 6) soxta ko'tarinkilik va sun'iy chaqiriqlardan qochilayotgani; 7) ifodaning mukammalligiga intilish ortgani; 8) san'atning mafkuradan yiroq bo'lishiga urinish kuchayganligi kabi tamoyillari borligi yaqqol seziladi. Shu xil tamoyillar butunjahon adabiy jarayoniga ham tegishli ekanini Ortega-i-Gasset alohida ta'kidlaydi. Shu o'rinda, modern va an'anaviy yo'nalishdagi asarlarni biri-biriga qarshi qo'yish aqlan emasligini, milliy did yuksalgani sari u xilma-xillashib borajagini alohida ta'kidlash joizdir⁵³. San'atning ifoda turlari va uning o'quvchi estetikasiga ruhiy ta'siri ham ranginlashdi. Endilikda

⁵³ Йўлдошев Қ. Ёник сўз. –Т: “Янги аср авлоди”. 2006. –Б.169.

birgina jumla yoki birgina voqelik asosida **drabll**⁵⁴ hikoyalar paydo bo'ldi. Ularning badiiy matn tarzida talqin etish, yozuvchi nuqtai nazari o'sha mavjud ixcham voqelikni obrazli tarzda eng xarakterli jihatini ochib berishga qaratilgani bilan nihoyalanadi:

“Hammasini tushunib, hatto mazasini bilib turibman. Men go'yo sahna asarini miriqib tomosha qilayotgan tomoshabinman. Qizig'i shundaki, aktyor ham o'zimman. Shu bilan birga tomoshabin bo'lib aktyor – A.ni kuzataman, aktyor bo'lib esa tomoshabin A. nigohini shundoq borlig'imda his qilaman. Men senga achinganim kabi o'zimga ham xo'rligim keladi, ey Do'st! Qani endi qo'limdan kelsa-yu seni ozod etganimdek o'zimni-da bu sharmandalikdan xalos qilsam! Axir, men o'zimni o'zim, ya'ni o'zligimni qanchalar sog'inganimni bilsang edi. Nahotki, o'zi bilan o'zi bo'lishni istashlik Xudoga yoqmasa? Axir, Xudoning O'zi mendan ayro emas-ku! To'g'rirog'i, men Undan alohida emasman. Balki meni sog'intirgan qismim Xudodan bir parchadir... Nima bo'lgandayam, qiynalib ketdim, ko'ksimdagi yuragim go'yo qonga qo'shilib butun vujudim bo'ylab nimaningdir qasdida kezib yurgandek...”⁵⁵

Ulug'bek Hamdam “Yolg'izlik” qissasida bosh qahramon (balki adibning o'zidir) tiynatidagi o'zgarishlarni qahramon – jamiyat; qahramon – oila; qahramon – men shaklida talqin qilishi o'quvchida hech qanday savol tug'dirmasligi mumkin, ammo nega yolg'izlik chohida qulab tushishini bot-bot takrorlayveradi. Buning asl sababi nimalarda ko'rinadi? Tugal baxtga erishgan inson bormi bu dunyoda? Tugal baxtning iztiroblarini o'zida aks ettirgan xarakter qaysi mantiq asosida kun kechiradi. Aristotel zamonidan oltin qoida “badiiy uslubning rang-barangligi” davr yaratgan ehtiyojga bo'lgan munosabat tig'izligini dalolatlaydi. Shuning uchun ham, badiiy asarning qiymati matn transformatsiyasidagi shartlilik bilan ham belgilanali.

“Badiiy asardagi hissiylik bevosita tabiiy predmetlardan farq qilib, mushohada yo'li bilan sof ko'rinishni hosil qiladi, shuning uchun badiiy asar bevosita hissiylik bilan ideallikdan iborat bo'lgan fikrning oralig'ida turadi. U sof fikr bo'lmasa-da, o'zining hissiy

⁵⁴ Drabll – inglizcha, kiska va ixcham.

⁵⁵ Ўша асар, -Б.12.

holatiga zid o'laroq endi quruq moddiy borliq sifatida tosh, o'simlik va jonli organizmlar singari ko'zga tashlanmaydi. Badiiy asardagi hissiylik mohiyatan ideallikka taalluqli bo'lsa-da, biroq bu ideallik, ayni paytda, ilmiy fikrdan farq qilib turuvchi narsalar shaklida ham gavdalanishi mumkin”⁵⁶. Ko'rinadiki, Ulug'bek Hamdamning “Yolg'izlik” qissasidan o'sib chiqqan “Muvozanat”dagi – Yusuf, “Isyon va itoat”dagi – Akbar; “Sabo va Samandar”dagi – Samandar; romanlari qahramonlari qaysidir ma'noda yozuvchining o'zi ekanligini, bosh qahramon atrofida uyg'unlashgan voqelik qissada ramziy-metaforik yo'sinda inkishof etilganining shohidi bo'lib turibmiz. Mana shu tamoyil joriy o'zbek noan'anaviy qissalar poetikasida uslubiy-shakliy izlanishlarning davomi ekanligini taqozolaydi. Zero, insoniyat yangi bir asrga qadam qo'ygan ekan, uning ijtimoiy-ma'naviy miqyoslari ham zamonga qarab, turlanib-tuslanib va yangilanib, sayqallanib borishi shubhasizdir.

II BOB. NOAN'ANAVIY QISSALARDA SYUJET VA KOMPOZISION YAXLITLIK SINTEZI

2.1. Syujetga xos unsurlarning qissa poetikasida tutgan o'rni

Ayonki, urib turgan yuragimizdan, olayotgan nafasimizdan, ko'rayotgan borliq olamidagi har qanday jonli va jonsiz unsurlarning umumiy bir tarzda, ya'ni muvozanatda marom bilan harakatini – Olamning qalbi, yagona Parvardigorning iznisiz sodir bo'lmashligini tushunib borganimiz sari mukammal sirlar ochila boradi. Daryolar, ko'llar va tog'larning uzviy aloqasi, suvlarning bug'lanishi, yomg'irlarga aylanib, yerga tushish vaqtigacha barchasi Oliy Nizom qonuniyati sababli yuzaga chiqadi. Ana shu tartib va intizom butun olamdagi, sayyoralar o'rtasidagi tenglik va ularning izchil harakati muayyan biz bilmagan qonuniyat asosida yuzaga chiqadi. Bu qudratli kuch sohibi Alloh taolo ekanining va uning har bir tirik jonga baxsh etgan mavjudlik falsafasi, ilmi va aql xususiyatining natijasi deb qarash o'rinlidir. Negaki, hayot davom etar ekan, insonning tug'ilishidan ellik ming yil oldin peshona yozug'i – taqdiri bitilishini unutmaslik shart! Taqdir har bir yaratilgan bu dunyoda yashab o'tish va qanday yashash muhimligini taqozolaydi.

Qur'oni karimda zikr qilingan ko'pgina oyatlarda borliq va uning harakati – o'lchovi xususida mufassal bilimlarga ishora qilingan. Jumladan: "Fotihada amr etilgan "olamlarning Rabbiga hamd" siri, bu oyatda ochilib ketgan, ya'ni olamlar bir tomondan faqat yer, osmonlar va ularning oralaridagi borliqlardangina iborat emas. Olamlar atamasi bilan aloqador bo'lgan, masalan, cheksiz yo'nalishlar va bular bilan bog'liq makonlar bor. Cheksiz yo'nalishlar, Rabb sifatining siri bilan o'zlari bunyod etgan makonlarga, olamlarga, ya'ni koinotlarga cheksizlik ato etadilar. Bu cheksizlik osmon, yer va ular orasidagilarning naryog'ida boshqa olam borligining ramzidir."⁵⁷ Darhaqiqat, "Fotih" surasidagi olamlarning egasi Rabbimizni hamd etish orqali – ochqich, ya'ni kalit bilan mulohaza qilinsa ko'pgina sirlardan voqif bo'lishimiz mumkin. Buni keltirishdan maqsad

⁵⁷ <https://www.islamonline.uz/site/item?id=4384>

shuki, badiiy tafakkur ruhiyat va falsafa, bilish ehtiyoji bilan bog'liq bo'lganligi bois, yozuvchi voqelikni o'z quvvai hofizasi bilan noma'lumlikdan – ma'lum olamga olib chiqadi. Voqelik o'z-o'zidan bino bo'lmaganidek, tuzish uchun g'oyalar uyg'unligi va konstruksiyasi zarur bo'ladi.

Syujetning yuzaga chiqish omillari va usullari. Dunyo adabiyotida ilk antik davrlardan buyon fabula va syujet uning yuzaga chiqish sabab va oqibatlarini idrok etishda ko'pincha yunon faylasufi Arastuning "Poetika"siga tayanib ish tutadilar. Turlar va janrlarga doir deyarli ko'pchilik monografiyalarda syujetning usul va yo'sinlari bir-biridan tamomila farq qilmaydi. Chunki mohiyat aylanib, o'sha Arastu qarashlariga borib tutashadi. Poetik talqinning A nuqtasidan B nuqtasigacha bo'lgan oraliqda voqelik o'ziga manzur sifat va shakllarni uyg'unlashtira boradi. Chunonchi, mana shu uyg'unlik oralig'ida muayyan tartib borki, uni kompozisiya o'ziga qamrab oladi. Bu haqda Arastuning qarashlaridan kelib chiqqan holda mulohazalarimizni bayon qilib boramiz. Prof. Y.Solijonov qayd etishicha: "Detal syujetni harakatga keltiruvchi motor hisoblanadi. Xarakterning o'ziga xosligi ham, qahramonning ichki olami ham, tashqi qiyofasi ham, voqealar rivoji ham, fikrning tiniqligi ham, syujetning taranglik kasb etishi ham – barchasi ana shu detallar orqali amalga oshadi hamda ta'sirchan va ishonarli chiqadi. Buni yaxshi tushungan har qanday san'atkor asarida voqealarni detallashtirib bayon qilishga alohida e'tibor beradi"⁵⁸. Darhaqiqat, mana shu jihat Nazar Eshonqulning hikoya va qissalarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Uning har bir detalga alohida mantiq va shakl yuklashi o'ziga xos uslubiy manerasi tiniqlashuvidan shahodat beradi.

"Asar voqeasi – fabulalarning ayrimlari oddiy, boshqalari esa o'zaro chirmashib ketgan bo'ladi. Chunki rivoyatlarda aks etgan voqealar ham xuddi shundaydir. Men, shunday to'xtovsiz va yagona voqeani sodda deb aytamanki, unday voqea davomida (yuqorida aytilganidek) taqdir o'zgarishi keskin burilishsiz va to'satdan anglashsiz sodir bo'ladi, chirmashgan fabulada esa voqealar keskin burilish va to'satdan anglash yoki ularning har ikkisi vositasida sodir

⁵⁸ Солижонов Й. Деталлар тилга кирганда. Ўзбек адабий танкиди. –Т.: "Турон-икбол". 2011. –Б.207.

bo'ladi. Buning hammasi voqea mantig'idan, avvalgi voqeaning zaruriyat yo ehtimollik asosidagi davomi tarzida kelib chiqishi kerak. Chunki biron narsa sababli boshqa narsaning kelib chiqishi bilan bir narsadan keyin boshqa narsaning yuz byerishi o'rtasida katta farq bor⁵⁹. Binobarin, Arastu syujetni umumiy nom bilan fabula tarzida qo'llaydi. Rivoyat timsolida yuzaga chiqishning sabab va oqibatlariga mantiqiy urg'u berarkan, an'anaviy qissalar negizida talqin qiladigan bo'lsak, qahramon muayyan ijtimoiy-estetik vazifani bajarish uchun maydonga, yo'lga otlanadi. U oldidagi mashaqqatlarni birma-bir yengib o'tadi. Qiyinchiliklar bilan qo'lga kiritilgan maqsad o'lim va yashash bilan davom etishi mumkin. Visol sari talpingan oshiqning oldidan minglab to'siqlar chiqarkan, buni yozuvchi o'z ixtiyoridan tashqarida deb biladi. Yozuvchi qahramonning asar voqeligiga aralashishga haqqi bo'lmay, u o'zining xatti-harakati bilan yo baxtli, yo baxtsiz, yo boy, yo kambag'al bo'lib namoyon bo'ladi.

Yozuvchi noan'anaviy qissalarda qanday yo'l tutadi degan o'rinli savol tug'ilishi tabiiy, albatta! Ramzlar, metaforalar, shtrixlar, kodlar, imo-ishoralarning negizida yozuvchi aytmoqchi bo'lgan muhim gap (g'oya)ning fabula, syujetga evrilish modifikatsiyasi qanchalik mukammal aks etgan? Mana shu savollar tegrasida nazariy-ilmiy qarashlarimiz, mulohazalarimiz o'z-o'zicha ayonlashib boradi. Borliqdagi narsa va hodisalar, jonli va jonsiz unsurlarning barchasi muayyan vazifani bajarish uchun yaratiladi. Bu yaratilqlar tartiblanishi Oliy Nizom qonuniyati evaziga ro'y beradi. Badiiy asarda esa g'oya, mazmun, shakl, uslub hamda kompozision uyg'unlik natijasida yozuvchi o'z oldiga qo'ygan maqsadini amalga oshirishi haq gap. Deylik, G'arb adabiy-badiiy tafakkurida bu hodisa shunday dalolatlanadi. Yozuvchilik tajribasidan kelib chiqib, Mixail Psell (1018-1079) o'z fikrlarini obrazli ifodalashga, turli tamsillar orqali yorqinroq tushuntirishga intiladi. Masalan, quruvchi bir nechta xodani ajratib olganining o'zi uyning go'zal bo'lishi uchun kifoya deb o'ylamaganidek, notiq(yozuvchi) ham so'z tanlashning o'zi kifoya deb o'ylamasligi kerak, deydi. Yoki boshqa bir maktubida jumlada so'zlarni joylashtirish haqida so'zlarkan, buni zargar (bezakchi) ishiga qiyoslaydi: zargar ixtiyoridagi turli hajm, kattalik,

⁵⁹ Арасту. Поэтика. –Т: “Янги аср авлоди”. 2018. –Б.36.

shaffoflikdagi toshlarni did bilan joylashtirishi lozim, shundagina bu toshlarning bari o'z imkoniyatini namoyon qila oladi – uyg'unlikda yaxlit bir go'zallik hosil qiladi. Aks holda, agar bu toshlar didsiz, betartib joylashtirilsa, ular yakka holicha ega bo'lgan go'zalligi va qimmatini ham namoyon etolmaydi. Shunga monand, so'zlarni did bilan joylashtirish san'atidan mosuvo bo'lsa, notiq(yozuvchi) ning chiroyli so'zlar izlashidan naf kamdir⁶⁰. Faylasuf yozuvchi M.Psellning qiyoslashlari qariyb ming yillik adabiy tafakkurdagi olg'a siljishlarga ta'sir etgani sir emas. chunki faylasuf so'zlarni to'g'ri tanlash va matnda o'z o'rnida ishlashtirishga keng imkoniyat yaratib ish tutish lozimligini nazarda tutmoqda. Shu munosabat bilan qaralganda o'lchovni kengroq olish muhim. Ramzlar va metaforalar orqali yuzaga chiqayotgan noan'anaviy voqelik alaloqibatda tafakkur bilan uyg'unlashib borishi tabiiy. Yozuvchi ilk jumlasining tuzilishidan to oxirgi xotimaga qadar bosib o'tilgan yo'lni ana shunday idrok mahsuli deb tushunish lozim.

Adabiyotshunoslik atamaları lug'atida syujetga quyidagicha baho beriladi: "Syujet personajlarning "harakat"laridan tarkib topadi. Personajlarning makon va zamonda kechuvchi xatti-harakatlari ham, ruhiyatidagi o'y-fikrlar, his-kechinmalar rivoji ham harakatdir. Shu harakat tiplaridan qaysi biri yetakchilik qilishiga qarab S.ning ikki tipi ajratiladi: a) "tashqi harakat" dinamikasiga asoslangan S.; b) "ichki harakat" dinamikasiga asoslangan S. Birinchi tipdagi S.larda personajlarning biror maqsad yo'lidagi xatti-harakatlari kurashi, to'qnashuvlari, hayotidagi burilishlar tasvirlanadi va shu asosda ularning taqdiri, ijtimoiy mavqeida muayyan o'zgarishlar yuz beradi. Bu nav S.larda voqea to'laonli tasvirlanadi va o'z holicha ham badiiy-estetik qimmat qasb etadi. Ikkinchi tipda voqealar o'z holicha emas, personaj ruhiyatidagi jarayonga turtki berishi jihatidan ahamiyat kasb etib, asar davomida personajlar hayotida, taqdirida yoki ijtimoiy holatida emas, uning ruhiyatida burilishlar, o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu tip syujetlar adabiyotimizda ancha keyin, XX asrning 80-yillaridan paydo bo'lib, hozircha nasrning kichik va o'rta (mas., A.Azam, "Bu kunning davomi", "Asqartog'

⁶⁰ Куронов Д., Рахмонов Б. Г'арб адабий-танкидий тафакури очерклари. –Т: "Фан", 2008. –Б.32-33.

tomonlarda” shakllarida, shuningdek, bir qator dramatik (mas. Sh.Boshbekov. “Taqrir eshigi”, “Eshik qoqqan kim bo’ldi”) asarlarda sinab ko’rildi”.⁶¹ Haqiqatdan ham, janriy-kompozitsion nuqtai nazaridan syujetlar an’ana yoki noan’anaviy bo’ladimi, voqelikning yuzaga chiqish omillari bilan bevosita uyg’unlashuvi lozim. Ana shundagina yozuvchi maqsad va vazifalari ham muayyan darajada sababdan – oqibatga qarab siljiydi. Ilk jumladan boshlab xotimaga qadar aks etuvchi unsurlar dinamikasida yagona estetik markazga kelib tutashadi.

Nazar Eshonqul noan’anaviy qissalarining yuzaga kelish sabab va oqibatlarini, ramzlar, metaforalar salmog’ini G’arb adabiy-badiiy tafakkuridan benihoya huzurlanish natijasi deb qarash muhim. Chunki Frans Kafka butun olamni mukammal tarzda ko’rmoqchi bo’ldi. Boshqalarni ham shunga intilsin deb, qo’liga qalam oldi. Yosh bo’lishiga qaramay, olam jumboqlariga ramzlar orqali javob izladi. O’zining badiiy va benihoya kuchli tafakkur sarhadlaridan turib baho berdi. Nazar Eshonqul ham turkiy xalqlar mafkurasi, ildizlari, falsafasi, madaniyati hamda tarixi timsolida o’ziga xos yondashuvlarni belgilab oldi. Shunday qilib, Frans Kafkadan boshqacharoq usulda milliy noan’anaviy qissa janrining yuzaga kelishiga tamal toshini qo’ydi.

Prof. M.Xolbekov shunday yozadi: “O’z ijodi orqali Kafka “ichki hayotni faqat boshdan kechirish mumkin, uni tasvirlash yoki muxtasar bayon qilib berish mumkin emas”ligini yaxshi bila turib, “dunyoni pokizalikka, haqiqatlikka va metindek mustahkamlikka ko’tarmoqchi edi”. Uning azob-uqubatlari “osmon va yer, abadiy va o’tkinchi, Parvardigorning mutlaq mukammalligi (begunohligi) va u yaratgan Odamzodning mukammal emasligi (gunohga botganligi) o’rtasidagi murosasiz ziddiyatlardan xuruj tortadi. Unisi ham, bunisi ham – bir-biriga ulanmagan tomirlar, bir-biri bilan aloqasi yo’q tushunchalar, biri biriga qovushmaydigan va bir-birini muvozanatda tuta olmovchi holatlardir. Yerda qurt-qumursqaga o’xshab sudralib yurgan odamlarning ham, osmonu falakda parvoz qiluvchi farishtalarning ham intilish va orzu-umidlarini jilovlab turadigan

⁶¹ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. –Т.: “Академнашр”. 2013.- Б.289.

ulkan kuch mavjud. Kafka esa “haqiqatga barmoq uchi bilangina teginib ko’rish”dan qanoat hosil qilishni aslo xohlamas edi. U butun haqiqatni, achchiq bo’lsayam, g’am-hasratga to’la bo’lsayam, baxt-saodatga yetaklamasayam, oxirgi qatrasigacha bilishni xohlardi. “Tuzoqlar qo’yilgan zaminga ko’zga qaramay qadam bosishdan xavfsiragan” Kafka, ikki olamni ajratib turuvchi chegarada muallaq holda to’xtab qolgandek ko’rinadi. Bir qo’li bilan taqdiriga bitilgan umidsizlik, azob-uqubat hamlasini qaytarib tursa, ikkinchi qo’li bilan hayotida ro’y bergan barcha g’am va hasratga to’la voqealar bayonini yozib borardi. U yon-atrofidagi odamlarni ko’rganidan, boshidan o’tkazganlaridan ko’ra ko’proq o’zi ko’rgan va tushungan “ob’yektiv voqelik”ni tasvirlashga intilardi. Ob’yektiv voqelikka esa u o’zgacha munosabatga bo’lgan, nihoyatda sinchkovlik bilan unda kechayotgan jarayonlarni kuzatgan, miridan sirigacha o’rgangan”.⁶² Haqiqatdan ham, Frans Kafkaning shaxsiy hayotdagi omadsizliklari unga ruhiy muvozanat sari dadil qadam tashlash tajribasini o’rgatdi. Ota onasining o’rinsiz tanbehlari, do’stlarining xiyonati, ko’chishlar, yo’qchilik va ta’qiblar Frans Kafka shaxsining yanada mukammallashuviga, yangidan-yangi g’oyalarning paydo bo’lishiga olib keldi. Frans Kafka qissa-yu, novella, romanlaru essellarida syujetning “ichki harakat dinamikasi”ga asoslangan syujetdan unumli istifoda etganligini e’tirof etish lozim. Taniqli yozuvchi Nazar Eshonqulning “Qora kitob” qissasidagi obrazlar silsilasi va syujet unsurlari xususida mulohaza yuritganimizda ayniqsa, syujetning “*ichki harakat*” dinamikasiga oid ko’rinishlari yaqqol namoyon bo’ladi.

Qissa prologi va ilk jumla modifikatsiyasi. Badiiy asarning muqaddimasida yozuvchi qahramon tilidan – qissa modusini shu qadar tiniq belgilab olganki, Allohning besabab insonni jazoga muztarig’ etmaganligini, Qur’oni karimda shaytonning malayiga aylangan inson qiyofasining tiniqlashgan ko’rinishini anglaysiz. Buning natijasida inson bu dunyoda mavjudligini anglab yetadi. Shaytonning vasvasasi va o’zining egri yo’lda ekanligini chuqur tushunadi. XX asrning ham, oldingi asr adabiyotlarining ham

⁶² <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/muhammadjon-xolbekov-xx-asr-modern-adabiyoti-manzaralari-07.html>

barchasida – nafs tarbiyasi haqida soʻz bormaganmidi? Navoiy, Bobur va Mashrab, Ogahiyar nafsning darajalari hamda insoniyatni yoʻldan ozdiruvchi Iblis ekanligini sheʼriy shakllarda bitmaganmidi? Oriylar rost mulohaza yuritarkan, N.Eshonqulning “Qora kitob” qissasida Frans Kafkaning badiiy izlanishlaridan muayyan darajada ilhomlanish hamda olam va odam taqdirini anglatish metamorfozasi yaqqol koʻzga tashlanadi:

“Birodar, yaxshi odam boʻlsangiz kerak, koʻzlaringiz aytib turibdi. Siz ham bu charxi dunyoning koʻp nadomatlarini boshdan kechirganga oʻxshaysiz. Negadir siz bilan juda suhbatlashgim kelayapti, toʻgʻrisini aytsam, hozir kimgadir koʻnglimni boʻshatmasam, «tars» yorilib ketadigandayman. Ichganga oʻxshaysiz deysizmi? Nega sekin aytasiz, baqirib ayting. Ichganman, toʻyib ichganman, besh yildan beri toʻyib ichaman. Buni yuzimga qarasangiz, darrov sezasiz. Kuygan charm deysiz. Yuzim emas, yuragim kuyib ketgan, kuygan kovushga oʻxshab qolgan. Oʻzim ham misoli gʻijimlab tashlangan qogʻozman. Hayot meni gʻijimlab tashladi, birodar. Gʻijimlab-gʻijimlab, soʻng mana shu xiyobonga otib yubordi. Koʻnglim kuyganidan ichaman, hayotim nestu zabun boʻlganidan ichaman. Qoʻllaringiz qarang, kimning qoʻllariga oʻxshaydi? Ziyoli odamning deysizmi? Topolmadingiz, birodar, qotilning qoʻliga oʻxshaydi. Bu qoʻllar qotil qoʻllar, oʻz farzandini boʻgʻib oʻldirgan qoʻldir. Nega yuzingiz oqarib ketdi, qoʻrqib ketdingizmi? Aftidan, tagli-tugli odam boʻlsangiz kerak, keling, sizga taqsim deb murojaat qilay. Oʻlis zamonlarda yaxshi odamlar bir-birlariga taqsim deb muomala qilisharkan. Sizga yoqdimi? Xursandman. Shunday, taqsim, bu qotil qoʻllar. Sizga mana shu qotillik haqida gapirib bermoqchi edim. Boʻshman deysizmi? Juda yaxshi. Hayot, sizga aytsam, taqsim, tavqi-laʼnat toʻshagidir. Momohavo bilan Odam otaning gunohi nimada bilasizmi? Olma oʻgʻirlaganlikda? Bilmabsiz, taqsim, ikkalasining aybi shundaki, ular yer yuzida gunohkorlar, tavqi-laʼnatga uchraganlar naslini paydo qildi. Mana shu ularning katta gunohi. Odamzodni yaratmaslik kerak edi. Parvardigor odam bilan birga gunohni ham yer yuziga ekib qoʻydi”⁶³.

⁶³ Назар Эшонкул. Сайланма. 2-жилдлик. –Т: “Akademnashr”. 2022. –Б.513-514.

Qissa muqaddimasida syujetning *“ichki harakat dinamikasi”*ga asoslangan tipi yuzaga chiqadiki, qahramonning oʻy-xayollari, xotirasidagi, hayotidagi muhim burilishlar, evrilishlar, topishlari yoʻqotishlari, mayxoʻrlikka zimdan berilishi oqibatida mislsiz xatolari yuzaga chiqadi. Bu xatolar insoniyatning tarixi bilan bevosita bogʻliq holda namoyon boʻladi. Masalan, roʻparasidagi oʻquvchiga murojaat qilarkan, tinglovchini ham taʼriflab oʻtadi. Yer yuzidagi sonsiz gunohlarni qilib, aysh-ishratda umr kechirayotgan, birovning haqidan hayiqmaydigan badnafslar olamining suratini tomosha qilgandek boʻlasiz. Chunki nafs har qanday masalada oʻz ishini qilib, dallollik va olib-sotarlik evaziga kun koʻruvchilarni ham ayovsiz savalab oʻtadi. Oddiy insonlar boshiga tushgan kulfatlarning asl egalari katta-katta amaldorlar, nafsini yegan muttahaamlar, zolimlar, amalfurush va Allohdan qoʻrqmaslar, dili-tili boshqa shaytonsifatlar deya talqin etilmoqda. *“Hayot meni gʻajib tashladi, birodar. Gʻijimlab-gʻijimlab soʻng mana shu xiyobonga otib yubordi”* jumlasining oʻziyoq, qahramonning butun hayoti, umri muttahaamlar qoʻlida oʻtganligini dalolatlaydi.

Prolog voqelikning izchilligini taʼminlaydigan syujet qismlaridan biridir. Prolog adabiy asarning kirish qismi, muqaddima. Prologlar mazmun-mundarijasiga koʻra turlicha boʻladi: asarning yozilish sababini izohlash, asosiy mazmunni muxtasar bayon etish, asar sababini izohlash, asosiy voqealarning qisqa bayoni va h. Shunga koʻra prologlar turli badiiy-estetik maqsadlarga xizmat qiladi: oʻquvchini asar voqeligiga olib kirish, tasvirlanajak voqealarning yuz berish omillari haqida umumiy tasavvur berish, muayyan emosional-hissiy holat hosil qilish va h. Har qanday muqaddima emas, faqat badiiy muqaddimagina prolog sanalishi mumkin. Yaʼni prolog sanalishi uchun muqaddima badiiy matnning uzviy qismi boʻlib qolishi zarur, asosiy matn – yondosh matn munosabatidagi) turgan soʻzboshilarning prolog sanash toʻgʻri emas. Masalan, “Oʻtkan kunlar”ning “Yozgʻuvchidan” deb nomlangan kirish qismi asosiy matnning uzviy qismi boʻlmay, balki yondosh matndir. Choʻlponning “Kecha” romani boshlanishidagi moʻjazzgina bahor tasviri esa matnning uzviy boʻlagi. Shu maʼnoda, “Oʻtkan kunlar”da muallif ijodiy niyati izhor etilgan alohida soʻzboshi, “Kecha”da esa oʻquvchini tasvirlanajak voqealarni qabul qilishga emosional jihatdan

tayyorlashga qaratilgan lirik xarakterdagi prolog mavjuddir”⁶⁴. Darhaqiqat, D.Quronov talqin qilayotgan nazariy mulohazalar o‘rinlidir. Ko‘pchilik hollarda prologni yozuvchining o‘z nuqtai nazari, asari haqidagi qarashlari deb chalkash tushunadiganlar, tahlil qiladiganlar ham uchraydi. Bunday idroklash ishonchni oqlamaydi. Ilmiy xatolarni keltirib chiqaradi. N.Eshonqulning “Qora kitob” qissasida qahramon ruhiyatidagi evrilishlarning asl sababi – ta’qiq mevani yeb yer yuziga tavqi la’natni olgan Odamning qilmish-qidirmishlari emas, o‘zligini vayron qilgan inson o‘zganini idroklashga keng yo‘l ochmoqda. O‘zligini anglash har bir bani odamning go‘zal ishi bo‘lmog‘i kerak degan ishora mavjud, aslida. Odam qachon xato qiladi? Qachon gunohlardan, xiyonatlardan forig‘ bir ahvolda umr kechiradi? Bugungi kun odami sabrsizligi va badnafsligi, o‘zidan o‘zgalarni tan olmasligi, ayniqsa, ziyoli qatlamning olomonga aylanishi evrilish nuqtai nazaridan g‘oyat achinarli ahvolga kelganligini ko‘rsatadi.

Siyosiy elitaning qurboniga aylanish ham qissa qahramonining bosh prologdagi kayfiyatini dalolatlaydi. Chunki jamiyat undan maksimal darajada foydalanib bo‘ldi. Endi uning (piyonista) hech kimga keragi yo‘q. Mana shu yerda qissaning sababdan – oqibatga o‘tish modusi qabarib ko‘rinadi. E’tibor bering: men g‘ijimlangan qog‘oz (axlat)man demoqda. Yuzimning kuygan charmdan mutlaqo farqi yo‘q, uni shu ko‘yga solgan jamiyat – kishanlangan qo‘lim yo‘rig‘ini boshqargan mafkura, – deb tushunadi. Ikkita parallyel ramz bor. Birinchisi Jannatdan badar ketgan Odam Ato va Momo Havo, ikkinchisi esa siyosiy elita, mavjud tuzum qurboniga aylangan qahramon tiynati. Mana shu diqqattalab o‘rinlar qissa prologini teran tushunib olib, keyingi voqealar rivojiga o‘tishni taqozo etadi.

“Nazar Eshonqulning “Qora kitob” qissasi va “O‘lik mavsum” hikoyasi mohiyatan, bir-birining davomiday, har ikki asarda ham insoniyat muayyan g‘oyalar izmiga tushib qolishi va uning insoniyat qismatidagi so‘ngsiz azoblari fosh etiladi. “Qora kitob”da g‘oya qurboniga aylangan oila tarixi orqali fojia keng va atrofficha yoritilsa, “O‘lik mavsum”da voqelik sirlik kasb etadi. “Qora

⁶⁴ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. –Т.: “Академнашр”. 2013.- Б.236.

kitob”dagi ziyolining farzandlari cho‘qqi soqolga o‘xshashga, undan andoza olishga harakat qilsa, “O‘lik mavsum”da ham shunday hol kuzatiladi”⁶⁵, - deya yozadi prof. X.Hamroqulova. Binobarin, X.Hamroqulovaning mazkur mulohazalari jon bor. Chunki Nazar Eshonqulning juda ko‘pchilik asarlarida SHAXSning Shayton izmidan chiqish va undan xalos bo‘lishga intilish modusi kuchli. Shaytonning va nafsning itdek ergashishi SHAXSning butun bo‘lib, Biru Borning itoatida umr kechirishga astoydil ichki ehtiyoj, sohib samarasi o‘laroq qadam tashlashai ramzlar va talqinlarda yanada jilvalanadi. Mana shu tamoyil Nazar Eshonqulning syujet yaratishdagi konseptual ijodiy qarashlari hamda mushohadalarini namoyon bo‘lishigi keng zamin yaratadi. Qissaning prologidan keyin izchil davom etadigan voqealar rivojida yozuvchi qahramonning yetmishlarni qoralagan zamon ziyolisining ahvol-ruhiyatini uning tilidan chiqayotgan nutq bo‘laklari orqali o‘quvchiga tushuntiradi. Qissaning shiddatli voqealar rivojida kulminatsiya va badiiy konflikt qahramonning o‘z-o‘zi bilan olishuvini taqozolaydi. Masalan, qahramon adabiyot odami hamdir. bir qarashda faylasuf, bir qarashda tafakkur sohibi, bir qarashda jurnalist va oddiy taqvodor bo‘lib syujetning qiziqarli bo‘lishiga imkon yaratadi. Butun qalbini ochib tashlagan odamni ko‘rganmisiz? Mana shu qissada yozuvchi qahramonining INSONIYATdan yashirgan umuman sirning o‘zi yo‘q. Bular xarakterlarni to‘laqonli anglashga va yozuvchining maqsad hamda muddaosini qahramon tilidan o‘quvchiga yetkazishga intilganligida qabarib ko‘rinadi:

“Bir oycha oldin masjidga bordim, tavba qildim, endi hayotimni toat-ibodatga bag‘ishlay, qilgan gunohlarimga iqrar bo‘lay degandim. Bugun esa yana gunohga botdim. O‘z qizimni bo‘g‘ib o‘ldirdim. Nega deysizmi? O‘zim ham bilmayman. Ammo boshqa toqatim qolmadi. Meni bu qismat xo‘rlab tashladi, men gunohlardan birato‘la qutulish uchun shunday qildim. Endi ancha yengilman. Qizim esa kecha qanday uxlagan bo‘lsa, shunday abadiy uyquda yotibdi. Men o‘zimni bosib olish, iqrorim osonroq bo‘lishi uchun kallamni qizitib olishga keldim. Albatta. O‘zim boraman, hammasini

⁶⁵ Хамроқуллова Х. Адабиётда ҳаёт-момот муаммоси. –Т: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2009. –Б.142-143.

aytib beraman. Endi menga hech qiziq joyi yo'q. Qo'rquv orqada qoldi. Hayot har kuni kiyib yuradigan libosday oydinlashdi. Bir keksa odamman. Meni nima qilisha olardi? Berilajak jazo, har qalay, vijdon jazosidan yengilroqdir. Shunday emasmi? Meni hech kim o'zimdek sud qilolmaydi. Men o'zim ustimdan o'qigan hukm oldida boshqa hukmlar burgut oldida pashshaday gap... Siz yana jazodan qo'rqmaysizmi, deb so'rab o'tiribsiz. Jazo nima u? Shunchaki rasmiy marosim. Hakamlar va tergovchilarning kun kechirishi uchun o'ylab topilgan marosim. Aslida eng oliy jazoni ko'ngilning o'zi chiqaradi"⁶⁶.

Qissaning ilk kul'minasion nuqtasi mana shu yerda ko'zga tashlanadi. Chunki qahramon qilgan eng mudhish gunohi uchun olib kelgan barcha xato va adashishlarning mantiqini o'lim bilan yakunlamoqchi bo'ladi. O'z qizini bo'g'ib o'ldirish esa musulmonchilikda xudkushlikdan boshqa narsa emas. Yoshi bir joyga borgan odamning qizini bo'g'ib o'ldirishi ramziy ma'no tashuvchidir. Masalan, ko'pchilik monografiyachilar real o'lim bilan bog'lab talqin qilgan. Aslida J.Rumiyning "Ichindagi ichindadir" asaridagi o'lim bilan bog'liq nuqta asar boshida berib o'tiladi. Buni "Qora kitob" qissasiga nima daxli bor, deyishingiz mumkin. Ammo shu narsa aniqki, Rumi Olam va Odam timsolida ko'p metamorfozalarni real hayotdagi voqelik bilan ramziy-metaforik yo'sinda talqin qilib borganligini sezish mumkin.

Jaloliddin Rumiyning "Ichindagi ichindadir" asaridagi voqelikni keltirganimizda mana shu jihat yanada ayonlashadi:

"Mohiyatdan so'z ochib Mavlono Rumi quyidagi savol-javobni keltiradi:

Dediki: "Onangni nechun o'ldirding?"

Dedi: "Unga yarashmagan bir ishni ko'rdim".

Dediki: "Ammo onangni emas, yetti yot begonani o'ldirsang bo'lmasmidi?" Dedi: "Har kuni bittadan o'ldirayinmi?"

Hazrat bu o'rinda inson gumrohligining tub sababi – nafs haqida so'z yurita turib, demoqchi bo'ladi: sen hadeb qilmishlaringning oqibatini daf etishga, ularni u yoki bu shaklda xaspo'shlashga behuda urinaverma, balki mohiyatga teran ko'z-la nazar sol-da, asos

⁶⁶ Kўrsatilgan adabiyet, –Б.515.

bo'lgan nafsingni (onani) jilovla, toki u tufayli har kuni har kim bilan yoqalashishga o'rin qolmasin!"⁶⁷

Ko'rinadiki, Jaloliddin Rumi nafsni shu qadar o'ldirishni oddiy usulda talqin qiladiki, Nazar Eshonqul qissa qahramonida – qizi timsolida keltiradi. E'tibor bering, qissadagi matnga: *"Bir oycha oldin masjidga bordim, tavba qildim, endi hayotimni toat-ibodatga bag'ishlay, qilgan gunohlarimga iqror bo'lay degandim. Bugun esa yana gunohga botdim. O'z qizimni bo'g'ib o'ldirdim. Nega deysizmi? O'zim ham bilmayman"*. Tavba va tazarru qilgan odam birinchi nimani mustahkamlaydi? Javobni iymondan so'rash kerak. U tavbaga olib borgan, gunohlardan forig' qiluvchi iymonidan ayrilib, gunohga botdi. Bu gunoh uni yana tavba qilib, iymonni mustahkamlashga, nafsini jilovlashga yetaklaydi. Iymonning zaifligidan nafs ustun keldi va gunoh ishga qo'l urdi. Ramzlar shu qadar bir-biriga chirmoquvdek o'ralashib ketganki, uni adabiyot muhoblari anglashi mumkin. Yozuvchi oddiy o'quvchi uchun asar yozmaydi. Kitobxon qissalardagi voqelikni teran anglashi uchun juda ko'plab yondosh diniy-ma'rifiy adabiyotlar bilan yaqindan tanishib chiqqan bo'lishlari lozim.

Prof.I.Haqqulov yozishicha: *"Nafsni so'fiylar vujudagi latif bir mavjudlik tarzida qabul qilganda, tasavvurlarida nafsning moddiy tomoni ustunlik qilgan. Buni ochiq-oydin e'tirof etishmagan bo'lsa ham, nafs deganda jismoniy bir narsani xayolga keltirishganini sezish qiyin emas. Lekin ruhning g'ayrimoddiy, vujudan mustaqil va ayri, vujud yo'qolsa hamki, latif bir borliq o'laroq uning yo'qolmasligi xususida ahli tasavvuf o'rtasida ixtilof bo'lmagan"*⁶⁸. Demak, qissadagi nafs tushunchasiga monand keltirilgan manbada ruh va jism nafsining farqi ham, mohiyati ham alaloqibatda nafsni taqozo etmoqda. Bu nafsning har qanday vaziyatda odamni Shaytonning yo'rig'iga olib borishi, tavbasini ham tazarrusini, e'tiqodi va e'timodini bir tiyanga chiqarishi keng ko'lamda badiiy mohiyatga aylantirilmogda. Qissa qahramoni nafsini yengolmay xatodan-xatoga ko'chib yurgan, bilib turib gunoh qilgan, tavqi la'natni

⁶⁷ Жалолиддин Румий. Ичиндаги ичиндадир. Турк тилидан Улуғбек Ҳамдам таржимаси. –Т.: "Янги аср авлоди". 2022. –Б.13.

⁶⁸ Иброҳим Ҳаққул ҳақиқатлари. –Т.: "Тирилиш". 2023. –Б.115.

bo'yniga olib, o'z-o'zini sud qilib yashayotgan qari choldir. Mana shu jihati sobiq ittifoq davrning odamlarni mute va qul qilib, soxta va sun'iy g'oya asosida boshqarishi, ongi va tafakkuriga asl ruhning yo'rig'ini bajarish uchun emas, o'tkinchi hoyu-havaslarini amalga oshirish muhimligini singdirganligida qabarib ko'rinadi.

Qissada yana shunday epizodlar borki, qahramon-roviy nutqi o'g'lining monologik nutqini uyg'unlashtirib, asar konsepsiyasini va asl sabab va oqibatning o'rtasidagi ixtiloflarni anglashga imkon beradi:

“Xudo ojizlarning himoyachisidir. Inson ojiz qolgan pallada unga sig'inishni yoqtiradi: qay tomondan qaraganda ham u ojizlik belgisi. Inson o'zini to'la kashf qilmagani tufayli ham ojizdir. Xudoga ishonish insonni o'z kuch-qudratiga ishonishdan mahrum qiladi. Ojizlik boshlangan joydan xudo boshlanadi. Men uzoq vaqt ikkilandim va shuni kashf etdimki, kuch-qudrat xudoda emas. Menga hali u biron madad qo'lini cho'zgani yo'q, hech qursa men uning qudratini his etganim yo'q. Aksincha, talabalik yillarida injiq va talabchan o'qituvchidan baho olish uchun yoki qo'lim chizmaga bormay qolganda vujudimni qo'rquv qamrab, ojizlik paydo bo'lganda, bolaligimda otamning shapolog'ini yomaslik uchun kitobni zo'r berib yod olishga kirishganimda, maqsadim yo'lida to'siq paydo bo'lganda, odamlar e'tiboridan qolishdan qo'rqqanimda, har ishni negadir: “shayton nomi bilan”, - deb boshlardim va hamisha ko'zlagan maqsadimga erishardim. Bugun ko'rgazmam ochilishi oldidan ham: “Shayton nomi bilan”, - deb pichirladim: suratlarim naq g'ala-g'ovur bo'lib ketdi; ko'rgazmaga kelganlar bu keyingi davrlarning noyob suratlari bo'lishini e'tirof etdilar”⁶⁹.

Qissaning kulminasion nuqtalaridan yana biri, yozuvchining qahramonlari birin-ketin o'zlarini fosh qilib borganligida ko'rinadi. Ayniqsa, o'g'li rassomlikning siru sinoatlarini puxta egallab, o'zini o'qitgan professorning suratini chizib, boshini ilonni boshiga o'xshatib qo'yganligida, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan iblis qutqusining nechog'li butun ruh va tanni muzaffar etganligini asosli talqin qiladi. Rassom shayton nomi bilan boshlaydigan har qanday ishning o'ngidan kelishi, mavjud tuzumning, sobiq ittifoqning soxta

⁶⁹ Кўрсатилган адабиёт, -Б.558-559.

va ko'z bo'yamachilikka asoslangan asl basharasi, tavqi la'nat olib tushgan Odam Ato va Momo Havo qismatining ham qorishib ketishi real mohiyat kasb etadi. Nazar Eshonqul romanda mifik metamorfoza yaratadi. Olamning Yaratgan mo'jizasi oldida insonning qilgan qilmishlari hech va foniidir degan xulosaga keladi. Zero, Shayton qonimizga singib ketgan mangu bir muammolar uyasi ekanligi, undan forig' bo'lishning tasavvufiy va ilmiy yo'sinlariga ergashish muhimligini ham bilish mumkin. Unda tavbaning chinakam tavbaligi, e'tiqodning mustahkamligi muhim bo'lishi natijasida Oliy Nizom qonunlariga bo'ysunib yashash orqali erishish eng muhim qaror ekanligini inkishof qiladi. Chunonchi, o'tmishning xatolarini tuzatish insonning bugungi hayotida o'zligini anglash bilan barobar ekanligini ham namoyon qiladi.

Syujetning tush va tamsillar negizida voqealanishi. Dialoglar-siz, qahramon o'y-xayollari bilan ro'y beradigan syujet vaqti joriy qissachiligimizda tushning modifikasion vazifasi va salmog'i ortib borayotganligini taqozo etadi. Tush motivi qissa arxitektonikasida o'ziga xos ahamiyatga ega. Chunki, tush hamisha ong osti hislarimiz, Z.Freyd, K.Yung, E.Fromm singari psixoanlitiklar talqinlari doirasida kengayib, badiiy adabiyotning syujetini rivojlantirishda shartli reflekslardan biriga aylanayozdi. Unda inson o'zini o'rab turgan muhit bilan, ruhiy olamidagi ong osti kechinmalarini ham sarhisob qilib, yanada teran anglash umidada yashay boshlaydi. Insonning ong osti hislari, tuyg'ulari va kechinmalari “qachondir” uxlab yotgan g'oyalarning real hayotda uyg'onishiga olib keladi. Shu ma'noda, Nazar Eshonqul juda ko'pchilik asarlarida tush motividan ustalik bilan foydalanib, matn tarkibiga singdirib yuboradi. Tush oddiy tush emas, qandaydir sirli va sehrli mantiqning mavjudligidan dalolat beradi. San'at ehtimollik talabidan, haqqoniysimonlik, o'xshashlik talablaridan voz kechgandan so'ng va shu bilan birga mujmal, muallifsiz tafsirdan yuz o'g'irgach, o'z ufqlarini kengaytira boshlaydi. Inson mavjudligining tush kabi juda katta sohasini san'atga keng olib kirish imkoniyati paydo bo'ladi. Inson mavjudligining boshqa muhim unsurlari bilan birga tushlar ham yaxlit bir butunlikni tashkil qila boshlaydi. Tushlar inson tajribasining shunday bir qismidirki, o'z mohiyatiga ko'ra ular voqelik o'rnida qabul qilinishi mumkin emas, ayni chog'da ular o'z tabiatiga ko'ra “ma'nodor”dirlar, bunda

hamma narsa ichki qonuniyatlarga muvofiq sodir bo'ladi. Hech narsa tasodifiy xarakterga ega emas, ularning ko'pchiligi noreal. Tushlarning ramzlar tizimi asosan juz'iy xarakterga ega va shuning uchun ko'p jihatdan tushdagi obrazlarga tayanib ish ko'radigan badiiy ijod o'z-o'zining qobig'iga o'ralib qolish xavfiga, faqat shoirga, tush ko'rayotgan odamgagina tushunarli bo'lgan ramzlar dunyosiga tushib qolish xavfiga ro'para keladi"⁷⁰. Shuni qayd etish lozimki, "ma'nodor" tush ramziy shtrixlar bilan payvandlanadi. Uni ochiqlash yozuvchi va kitobxon o'rtasidagi adabiy kommunikatsiyaning darajalariga bog'liq. Masalan, men tushungan narsa, ikkinchi yoki uchinchi monografiyachida boshqacha fikr uyg'onishiga sabab bo'lishi mumkin. Negaki, qarashlar va talqinlar rang-barang bo'lgani sari, asar qiymati ham, uning ma'no-mazmuni ham alohida mavqe kasb eta boradi. Norveg yozuvchisi Dag Sulstadning qarashlari ham modernizmdagi tush va ramzlarning nechog'li muhimligi, an'anaviy prozadan farqli o'laroq uning mohiyatiga kirib borish zaruratini paydo qilishda sodir bo'ladi.

Prof.J.Eshonqul: "Tush va miflardagi voqelik, kechinma va ramzlar bir xildir. Freyd miflarni tush kabi tadqiq etar ekan, ular voqelikdan ko'ra insoniyatning tushiga ko'proq daxldor degan xulosani aytadi. Ertak va dostonlarimizdagi ko'pgina voqealar tush bilan bog'liqki, ana shu kabi asoslar Freydning mif – bu tush, tush va mifning asosi bitta, degan xulosasi haqiqatga yaqin ekanini ko'rsatadi. Ruhiy tahlil usuli vakillarining tush haqidagi ta'limoti Sharqda bo'lgan tush haqidagi qarashlarning, xalq og'zaki ijodidagi tushlarning va ta'bir normalarining ilmiy asosga ega ekanligini ko'rsatadi. Biz xalq og'zaki ijodi yoki yozma manbalarda tush aks etmagan, tush manzarasi uchramaydigan asarlarni deyarli uchratmaymiz. Xoh og'zaki, xoh yozma manba bo'lsin, tush ko'rishning va tush lavhasining asosi bitta – inson ruhiy dunyosining ramzlaridir"⁷¹. Darhaqiqat, F.Kafka va J.Joyslar yaratgan asarlarning dayarli ko'pchiligi tush asosiga qurilganligini ko'pchilik yaxshi biladi. Tush – mif va inson faoliyatining ajralmas bir ruhiy olamiga aylandi. XX

⁷⁰ Dag Sulstad. Норвег насри – Оврупо модернизми. –Т: "Маъанвият". 2010. –Б.377.

⁷¹ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талкин. –Қарши. Насаф. 1999. –Б.107.

asrning boshlaridan to shu kunga qadar tushning badiiy voqelikka evrilishi hamda unda inson ramzlar tilida "muhim" so'zini matn poetikasiga, syujet qismlariga singdirib yuborishi psixologizmning o'ziga xos teranlashuvidan shahodat byeradi. Negaki, inson komillik istaydi, uning tashqi dunyo bilan aloqasi ong ostida (tush) kechar ekan, tuzum va mafkuraning yo'riqlarida hal bo'lmay qolishi fikrimizni to'laqonli tasdiqlaydi. "Qora kitob"ning syujet chiziklarida konflikt – o'z-o'zi bilan olishuv, muhit bilan sira siqisha olmaslik, o'z taqdirini o'zi yaratish borasida azaliy tavqi la'natni bo'yniga olgan OTA obrazi fikrimiz yorqin isbotidir:

"Tush ko'ribman. Tushimda qalbini sotayotgan Shomon men emishman. Shayton tirjayib turarmish va agar ikkalamiz bir-birimizdagi eng aziz narsalarni almashtirsak, ikkalamiz ham murodimizga yetamiz dermish. Men Shomon kiyimida, yuzim bo'yab tashlangan emish. G'alati tush. Uyg'onganimga terlab ketgan edim. Bir-ikki kun nimadir yo'qotib qo'yganga o'xshab yurdim. Nima u? Balkim, tushning noxush taassurotidir".

"Endi aniq sezyapman. Otamda qandaydir ilohiy qudrat bor. Bolaligimizda men hamisha otamga o'xshashni istardim, u payti kuchli, navqiron, cho'rtkesar va g'olib edi. Faqat men emas, keyinchalik uning barcha shogirdlari otamga taqlid qilishlarini angladim. U paytlari otam faxr edi biz uchun. Axloq – zaif odamlarning himoya quroli. Kuchli odamlarga uning keragi yo'q, ular o'zgartirish va yangilash uchun dunyoga kelganlar. Otam hech qachon bizga balandparvoz nasihatlar qilmagan. Hozir birdan xayolimga keldi, otam nega bir umr cho'qqi soqol qo'yib yurdi ekan? Esimni tanibmanki, uning soqoli iyagida osilib turadi, yarashadi deb aytolmayman-u, biroq unga viqor bag'ishlaydi"⁷².

Keltirilgan lavhada yozuvchining tush motivini qo'llashining boisi ham asl maqsadni Shaytonning o'g'rilikni qilib, yigitni chuv tushirishi – iymonni zaiflashtirishi, qalbni chirkin illatlarga to'ldirib ketishi tasvirlanadi. Otasining itoatidan va Shaytonning yo'rig'idan chiqmagan rassomning sodda qarashlari hali insonning zaifligidan, gumrohligidan, gunohkorligidan nishonadir. Axir, bir umr Shayton bilan ulfat tutingan zudlik bilan undan qutila olarmidi? Yo'q! Aslo!

⁷² Kўrsatilgan adabiyot, -Б.558.

Qissa qahramonlari bitta, maqsad yo'lida birlashadilar—qora kitobning ularni yo'ldan ozdiruvchi kuchu qudrati soyasida umr kechirishi. Jamiyat qanday vaziyatda rivojlanadi? Tashqi va ichki faktorlar, din, axloq va ma'naviyatning inson o'zagi – ruhga tutashuvini anglagan sari o'zligini ham teran tushuna boradi. Mana shu jahtlar qissadagi syujet qismlarining payvandlashuviga imkon beradi.

Umuman olganda, Nazar Eshonqulning "Qora kitob" qissasida syujet unsurlari dinamikasi "ichki harakat" negizida yuzaga chiqadi. Unda ham qahramon, ham muhit, ham siyosiy elita kirdikorlari fosh qilinadi. Yetmish yildan ko'proq millatning ruhiy olamini hibsda saqlab, tana va jamiyatning bir keraksiz buyumi sifatida qarab kelishi ana shunday asarlarning yuzaga kelishida katta zamin yaratdi. Qahramon qissaning oxirigacha monologik nutq bilan qarshisidagi odamni ham o'z olamiga sudrab olib ketishda davom etadi. Negaki, o'z olamini o'tkazmoqchi bo'lgan hayotning g'ijimlangan va keraksiz buyumi qariyaning botiniy evrilishlari-yu, taskin istab cho'zgan qo'llari va duolari endi hech narsaga arzimastligini anglab yetganligida seziladi. Umr o'tib ketgan. Tavbaning qabul bo'lishi yoki bo'lmasligi faqat Allohga ayon. Bir umr soxta yolg'onlar iskanjasida o'tkazilgan umrning sarhisobi keyingi avlodlarda ham davom etmasligini istashlikda qabarib ko'rinadi. Mustaqil fikrli yosh avlodning o'z g'oyasi va ichki ishonchi, e'tiqodi Allohga muhabbati bo'lishini istashlik zahirida yuzaga kelgan hayqiriqlardir. Syujetning voqelanishida tush va psixologik talqin yanada diqqatga sazovordir. Ana shu masala qissaning boshidan to oxiriga qadar qizil ip bo'lib o'tadi. Mavjudlikning nima ekanligini teran mushohada yuritish tashqi kuchlar evaziga emas, ichki hissiy istashlik bilan ro'y berishini farzandlariga umr bo'yi uqtirib keladi. Qissadagi syujet aslida qariyaning umri oxirlab qolganligi, bu holatga nima uchun tushganligini sinchiklab boshidan hikoya qilib berganligida namoyon bo'la boradi. Vaholanki, yozuvchi qahramonning qalbidagi tuyg'ularni yashirmasdan anglata boradi. Roviynutqi bilan muallif nutqi ba'zi o'rinlarda aralashib, polifonik nutq ta'sirchanligini yuzaga keltiradi. Mana shu jihatlarga diqqat qaratadigan bo'lsak, "Qora kitob" o'z vaqtida yozilgan noan'anaviy qissalarning eng yaxshisi ekanligi ayon bo'ladi. Chunki millat o'z mustaqilligini qo'lga kiritish arafasida tug'ilgan poetik g'oyalar

vaqti kelib katta epik polotnolarning yuzaga chiqishida doyalik qilishi shubhasiz.

2.2. Kompozitsiyada yozuvchi falsafiy-estetik idrokining aks etishi

Badiiy asarning strukturasi, ya'ni u real va noreal voqelik tizmasida namoyon bo'ladimi, har qanday holatda ham muayyan qonuniyatlar bilan estetik didni o'sishiga xizmat qiladi. Badiiylik shartlari va mezonlari to'g'risida so'z yuritganda, avvalo, kompozitsion tuzilishi xususida fikr-mulohazalarimizni aniqlashtirib olishimiz zarur. XX asrning 90-yillaridan keyin yangi o'zbek modern prozasining uflari Sharq G'arb an'analari negizida jiddiy o'zgarishlarga yuz burdi. Tasvirning ko'p qatlamliligi, insonning ruhiy va ijtimoiy holati, jamiyat tutumlari, "o'tish davri"ning o'ziga xos yutuq va kamchiliklari, tirikchilik va bozor iqtisodiyotining inson tabiatiga singib borishi turli asarlarda bo'y ko'rsata boshladi. Bundan yigirma yillar oldin, ya'ni bir davrning o'zida, aniqrog'i, ikkiminginchi yillar ibtidosida Nazar Eshonqulning "Tun panjaralari", Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik", Murod Chovushning "Hech" nomli qissalari adabiy jamoatchilikning e'tiboriga tushdi. G'arb adabiy-badiiy tafakkurining salmoqli qismi XX asrning intihosida F.Kafka, A.Kamyu, M.Prust, J.Joys singari yozuvchilarning ijodida yanada rang-barang shakllarda namoyon bo'lgan bo'lsa, mana shu ekzistensializm namoyondalari oradan 90 yil o'tib o'zbek nasrining qisqa muddat oralig'ida tamomila yangicha qiyofada maydonga chiqishiga katta zamin yaratdi. Bularning ko'pchiligi bir mavzuni turli xil shakllarda yozish, kompozitsion o'ziga xoslikni namoyon etish prinsiplarini o'zlashtirishning ham uddasidan chiqq olganligida.

Quruvchi imorat qurarkan, avval imoratning arxitektonikasini chizib, shunga mos xom-ashyo tartiblaydi. Yozuvchi esa mavzu va g'oyaning uyg'unligi, syujetda aks etish prinsiplari haqida jiddiy izlanishlar olib borar ekan, ana shu talqin keyinchalik badiiy kompozitsiyada maromiga yetadi. Kompozitsiyasiz hech qanday asar bo'lishi mumkin emas. Har qanday to'rt qator she'rning ham o'z strukturasi, qolipi va shakli mavjud. Ritm va pafos, peyzaj va

lirik chekinish, kompozision qurilishning yagona estetik mohiyati sanaladi.

Badiiy asar syujetini birlashtirib turadigan yagona estetik mezon kompozision yaxlitlik bilan belgilanadi. Negaki, unda ro'y berayotgan yozuvchi konsepsiyasi aynan mana shu ustqurmada yaxlitlashadi. Ularning orasida syujet voqealarining ro'y berishi, rivojlanishi, xotimalanish vaqtida ishtirok etuvchi qahramonlar poetik olami psixologik tahlilda maromiga yetadi. Psixologik tahlilning ham xarakterni, ham syujet dinamikasini, ham voqelar rivojini tartiblashtirishga keng imkon berishi yozuvchining ijodiy konsepsiyasidagi o'sish-o'zgarishlarga, ularni teran idrok qilishga, qayta dalolatlashga keng yo'l ochadi. Shuni alohida qayd etish lozimki, badiiy psixologizm yozuvchi idrok qilayotgan voqelikni yanada ishonarli, dardchil va o'ziga xos tarzda namoyon qilishga yetaklaydi. Ana shu mezon hamisha bir-birini to'ldiruvchi komponentlar sifatida qarash mumkin.

XX asr o'zbek qissanavislari olib chiqqan mavzu ham ko'pchiligi sobiq sho'ro siyosati ideologiyasini tarannum qilishga xizmat qildirildi. Ko'pchilik yozuvchilar bugun ana shu yolg'on va soxta shon-shuhratning o'tkinchi ekanligini anglab yetishdi. Aynan shunday qilingan tuzum aldamlari chinakam ijodkorlarni o'rtamiyona asarlar yozishga o'rgatib qo'ydi. Demak, M.Prust, M.Markes, L.Tolstoy, F.Dostoyevskiy, A.Qodiriy, Cho'lpon, Oybek singari yozuvchilarning ruhiyat olamiga yaqinlashish istagida qalam tebratmas ekanmiz, davrning yukini ortmoqlab, kelajak sari boradigan asarlar yozishda adashaveramiz.

Ayonki, XX asr insoniyat tarixida o'chmas iz qoldiradigan asr bo'ldi. Bir emas ikkita jahon urushini, ko'plab fuqarolar urushini boshidan o'tkazdi. Asrning jahon adabiyotiga bergan yozuvchilari ko'p. Ularning talqin va tasvir usullari ham o'ziga xos va murakkablikni yuzaga chiqardi. F.Kafka, J.Joys, A.Kamyu singari yozuvchilar, qirg'iz adibi Ch.Aytmatovning ayrim romanlari mana shu mezonda ishlashga rag'bat uyg'otmoqda. Xoh tarixiy, xoh zamonaviy asarlar bitish avvalo, yozuvchidan katta tayyorgarlikni talab qiladi. Uning uchun hayotni pragmatik tarzda teran o'rganish, odamlar ruhiyatidagi uzil-kesil o'zgarishlarni anglash muhimligi ayonlashadi.

Yangi o'zbek noan'anaviy qissachiligi o'z-o'zidan rivojlanayotgani yo'q. Albatta, bu masalada yozuvchilar katta ijodiy izlanishlarni olib borishmoqda. Ular ham o'zimizning tariximizni, ham jahon adabiyoti durdonalarini sintezlab, yangi-yangi syujetlarni, obrazlarni kashf qilishmoqda. Polifonik tafakkur negizida xilma-xil obrazlarni qayta kashf qilishga intilish bugungi kun romanchiligining eng asosiy fragmentlaridan biriga aylanayozdi. Natijada, shaxs ruhiyatiga teran kirib borish, ortiqcha tafsilotlardan qochish, ularni idrok qilish yo'sinida matn moduslarini qayta tahlillash mezonlariga katta e'tibor bilan yondoshmoqdalar. N.Eshonqul, U.Hamdani, M.Chovush ana shunday murakkab va "notanish" syujetga ega asarlari bilan o'quvchilar e'tiboriga tushayotgan yozuvchilardan biri sanaladi.

Kompozisiya (lat.composti – tarkib, qurilish, tuzilish) deganda, tasvirlanayotgan birliklarning va nutq vositalarining badiiy asar matnidagi o'zaro bog'liqligi va joylashish (o'rinish) tartibi tushuniladi. U o'zida personajlar (sistemasi)ni joylashtirishni, syujet epizod (gr.epesodion begona, aloqasiz)larini taqqoslashni, voqea haqidagi tartibli xabarni tasvirlash usullarining o'zgarishini, tasvirlanayotgan detallar va ifoda-tasvir vositalarining muvofiqligini, asarning qism, bob, bo'lim, band, parva, ko'rinish va sh.k. bo'linishini o'zida jamlaydi. Darvoqe, kompozisiya - badiiy asarni tashkil etuvchi va intizomga bo'ysundiruvchi kuch. Uning vazifasi biron bir narsaning chetga chiqib ketishiga yo'l qo'ymaslik, ayni chog'da, uning birbutunlikka birikishini nazorat qilishdir... Uning maqsadi barcha bo'laklar (parchalar)ni shunday joylashtirishki, ular alal-oqibat asar g'oyasini to'liq ifodalashga qodir bo'lsinlar"⁷³. Prof.H.Umurov to'g'ri ta'kidlaganidek, badiiy asar kompozisiyasining umumiy ko'rinishi ixcham detallargacha o'zining strukturasi namoyish qilinishiga zamin hozirlaganligida qabarib ko'rinadi. Mana shu jihatlar matnning mohiyatida aks etgan ramziy-majoziy ma'nolarni teranroq anglashga imkon beradi.

"Manbalarda kompozisiya badiiy asar qismlarini yagona badiiy konsepsiya asosida joylashtirish, ma'lum badiiy-estetik maqsad yo'lida biriktirish, degan terminologik ma'nolarni anglatishi qayd etilgan. Shuning uchun asar kompozisiyasini shakllantirishda, avvalo,

⁷³ Umurov X. Сайланма. Биринчи жилд. –Т.: "ФАН". 2007. –Б.142.

syujet va uning tarkibiy qismi, konflikt, fabula, peyzaj, portretlar bilan birga asar tili, obrazlar tizimi, yozuvchining uslubi ham o'ziga xos o'rin tutadi. Lekin bir narsani aytish kerakki, qismlar ma'lum niyatni amalga oshirishda me'yordan chiqib ketmasligi kerak. Ya'ni kompozision komponentlardan foydalanishda biriga ortiq darajada e'tibor qaratish boshqalarining asardagi badiiy-estetik vazifasi ochilishiga soya solishi mumkin"⁷⁴. Prof.Q.Yo'lchiyev to'g'ri ta'kidlaganidek, har qanday sharoitda yozuvchi asar arxitektonikasiga jiddiy e'tiborda bo'lishi lozim. Aks holda, yozuvchining maqsadi yuzaga chiqmay ramzlar bag'rida singib yo'q bo'lib ketishi mumkin. Negaki, asar poetikasida yozishdan ko'zlangan asosiy maqsad va vazifa bo'lishi shart. Bunday bo'lmagan taqdirda, yozuvchining badiiy quvvai hofizasiga putur yetgan bo'ladi.

“Adabiyotshunoslikda shartlilik atamasi ikki ma'noda qo'llaniladi. Birinchisi - badiiy asarda aks etgan voqelikning real voqelikka bo'lgan munosabatidagi shartlilik, ya'ni asar voqealarining hayotiylik, san'at qonuniyatlariga moslik darajasi. Shartlilik atamasining ushbu ma'nosi uning falsafiy talqiniga mos keladi. Chunki har qanday badiiy asar hayotga taqlid qilish prinsiplari asosida yuzaga keladi. Biroq bu taqlidni real voqelikning aynan aks etishidan iborat deb tushunmaslik kerak. Real voqelikka taqlidni mimesis nazariyasining asoschisi Aristotel ham alohida talqin qilgan edi. U taqlid asosida uch narsa - voqelik qanday edi, asarda qanday aks etadi va qanday bo'lishi lozim kabilarni nazarda tutadi. Bu narsa voqelikni ijodkor o'z maqsadi, g'oyasi va ideali asosida aks ettirishi lozim, deganidir"⁷⁵. Binobarin, prof. B.Sarimsoqovning ushbu mulohazalari yangi davr noan'anaviy qissalarining poetik vazifadoshligiga ham daxldordir. Ayni damda, har bir yozuvchining individual uslubiy izlanishlari, kompozision qurilishga qaysidir ma'noda ko'maklashadi. Unda tarix va falsafa ham chatishib, psixologik talqinni yanada teranlashtiradi. Tuzilishi jihatidan kompozision unsurlarning o'z o'rnida qo'llanilishiga katta sharoit hozirlaydi.

Insonning hayot kechirish tarzi ham ko'z ilg'amas darajada

⁷⁴ Йўлчиев Қ. Нурали Қобулнинг прозаик маҳорати. -Т: “Маърифат битиклари” 2021. –Б.67.

⁷⁵ Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. -Т: “Фан”. 2004. –Б.107.

muayyan tartib-intizom orasida kechadi. Kunning chiqishi-yu, quyoshning botishi, fasllar almashishi-yu, umrning o'tishi muayyan tartib qoidalar bag'rida qoimdir. Natijada hayot atalmish ulkan ne'matning qanday o'tib ketganligini sezmay qoladi kishi. Badiiy asarni xuddi hayotning o'zi kabi qabul qiladigan bo'lsak uning boshlanishi va tugashi bor. Ana shu ikki manzil orasida ro'y beradigan voqelikning o'zgarma qonuniyatlar asosida tashkillantirilishi kompozision ustqurmaning nechog'li murakkab va sodda, aniq va ixcham shaklda inkishof qilinganiligi bilan bevosita bog'liq ekanligi ayonlashadi.

2000-yillar boshlarida noan'anaviy qissalar, romanlaru hikoyalar juda ko'plab yozildi. Buning asosiy sabablaridan biri, o'zbek adiblari to'g'ridan-to'g'ri jahon adabiyotining ilg'or namoyondalari ijodiy olamiga kirib bora oldilar. Endilikda hajmi katta asarlarni epopeya yoki roman deb atash urfdan qoldi. Salkam hikoya hajmidek keladigan asarlarni qissa yoki roman deb nomlash yangicha dunyoqarashning shakllanib ulgurganidan dalolat beradi. Shu ma'noda, iste'dodli yozuvchi Murod Chovushning “Hech” nomli qissasi bir davrda dunyoga kelgan boshqa qissalarda uchraydigan uslub modifikatsiyasini qaror toptirishga qaratilganligi bilan e'tiborga loyiqdir. Qissaning “Hech” deb nomlanishida ramziy ma'no mavjud. Yozuvchi asarga Bahouddin Naqshbandning to'rt qator she'rini epigraf qilib keltiradi. Mana shu qissadagi asosiy voqelik muallifning ko'rgan-kechirganlari-yu, kuzatishlari tashqi “men” bilan “ichki” mening har qanday vaziyatda anglab yetgan hayotiy va falsafiy prinsiplari ifoda qilinadi.

Qissaga so'z boshi yozgan Nazar Eshonqul shunday deydi: “Nafaqat qalamga olingan voqelik, balki Janri ham hech qaysi qolipga tushmaydigan bu bitik hayot, odam, olamning “hech”ligi haqida, ya'ni epigrafda keltirilgan Naqshband hazratlarining to'rtligida qayd etilgan “Hech” haqida, boshqacha aytak, hamma narsa – odam, olam, muhabbat, insoniy munosabatlar, azal va abadning qorishig'i, ayni paytda, “hech” narsa haqida. Asarni o'qib chiqqaningizdan keyin ham ko'nikib qolingan badiiy asardagi taassurotlarni ololmaysiz, o'qiganingiz “hech”ga aylanadi. Lekin siz ichingizdagi o'zingiz anglamagan po'rtanalarda “hech”ning to'liqlanishini sezganday, botiningizda dunyo adabiyoti “ong

oqimi", Freyd va Yung "ong osti kechinmalari" deb ataydigan ulkan bahrning shovurlarini eshitganday, mutolaa qilganday bo'lasiz. Aslida ham G'arbda "Absurd" deb ataladigan "Hech" so'fiy bobolarimizdan tortib dunyoning eng ulug' aql egalari javob izlagan, hanuz topolmayotgan odam va olam haqidagi qadimiy katta savol⁷⁶. Binobarin, antik dayon adabiyotidan to bugunga qadar yashab kelayotgan adabiy qarashlarning sistembutunligidan kelib chiqib yondoshadigan bo'lsak, qissa epik ko'lami va voqelik silsilalarining joriylanish tartibiga ko'ra ramziy-majoziy talqin o'ziga xosligini dalolatlaydi. Unda yozuvchi (roviy) nutqi polifonik nutq bo'laklarini hosil qilib, o'quvchini tushiniksiz bir olamga olib kirgandek taassurot uyg'otadi:

"Metroga kirdim. Poyezd kutyapman. Yonimda yigit va qiz. Qiz menga qarab qo'ydi. O'xshatdi, shekilli. Beparvo nazar bilan ular tomon ko'z tashlab qo'ydim. Yigit qattiq eslab qolmoqchiday boshimdan oyog'imgacha kuzatdi. Poyezd kela boshladi. Men ulardan yetti-sakkiz qadam uzoqlashdim. Vagonga chiqdim. "Nima haqida o'ylasam yaxshi bo'ladi?" "Hech narsa haqida", - o'zinga-o'zim javob berdim. Ichimdagi butun o'y-fikr, xayollarimni quvib chiqarmoqchiman, chog'i. "Bunaqa bo'lmaydi". Keyin metroni musiqa koshonasi, yurib ketayotgan poyezdni kuy, uning ichidagi yo'lovchilarni yaxlit bir qo'shiq deb hisobladim. "Men tinglovchiman". Poyezd "Paxtakor" bekatiga kelib to'xtadi. "Kuy to'xtadi". Men vagondan tushdim. Ko'chaga chiqdim. Konservatoriya tomon yura boshladim. Bosgan qadamimni sanay ketdim. Shundagina o'ylashdan ozgina vaqt qutulaman. Yurib ketyapman. "Bir, ikki, uch, ... yetmish, ... yetmish sakkiz", sanab boryapman. Sakson sakkizinchi qadam bosilganda sezib qoldim. Yomg'ir shitirshitirini, sovuq shamol esishini eshitib borayotgan ekanman. Shu onda yig'lagim keldi. Zerikayotganligim esimga tushdi. "Men buyuk zerikuvchi"⁷⁷.

Qissa qahramoni juda nozik o'xshatish qiladi. U yertalada harakatlanuvchi metroning shovqinlaridan qandaydir musiqiy bir ohang

⁷⁶ Назар Эшонкул. "Хеч"нинг ҳечлиги ҳақида. –Т.: "Akademnashr". 2019. –Б.3-4.

⁷⁷ Мурод Човуш. Хеч. – Т.: "Akademnashr". 2019. –Б.6-7.

topadi. Aslida uning nima ekanligini ham tuzukroq bilmaydi. Odamlarning yuz-afiga qarab, jamiyatning marom bilan oldinga intilayotgan oqimida o'zligi sari qadam tashlaydi. Nega yozuvchi aynan "Paxtakor" metrosidan chiqyapti. Bu yerda odamlarning qo'shiqqa o'xshatilishida ham qandaydir ramz yashirin emasmi? Bizni sobiq ittifoq aslida paxtakor qilib tarbiya qildi. Yozuvchining ong ostida kechuvchi sezimlari – chol va "men", zerkish birligida namoyon bo'lmoqda. To'g'risi, o'tish davridagi mamlakatimizda hukm surgan ommaviy ishsizlik yozuvchining botiniy iztiroblariga malham bo'lolmagan tuzum, uning asl basharasi o'tmishdan boshlab ochila borganligini anglab yetmoq zarur. Mayib va majruh bo'lgan millatning ruhiyatida aks-sado berayotgan umumiy shovqin va kuy qahramonning o'y-xayollarida sodir bo'lmoqda hamda ularni shu yo'sinda "kashf" qilish istagida hayot kechirmoqda. Shuncha sig'ingan, talpingan g'oyalar qulab – o'rnini hechlik egallashi, odamlarning dardu tashvishlari tirikchilik bilan andarmon bo'lib qolishi real mohiyat kasb etadi. Qissadagi muqaddima ana shu masalalarni to'g'ri anglashga zamin hozirlaydi.

Asarda nima uchun Bahouddin Naqshband she'ri tanlandi? Bu yerda ham ramziy shtrix kodlar mavjudki, she'rdagi fikr millat o'laroq shakllanib yetgan ulug' Turkistonning taqdiri xususida chiqarilgan eng to'g'ri metamorfozalardan biridir. Qissa qahramoni hayotni teran o'rganadi, uning og'riqlarini o'zining badanida sinab ko'radi, kim va qanday odamlar bilan uchrashmasin, ularning shu kechirayotgan hayotidan (hech) nimadir topishga, o'sha hikmatlarni syujet liniyalariga kompozision yo'sinda singdirib yuborishga harakat qiladi. Chunki qahramon g'oyat sinchi va kuzatuvchi. Uning tashqarining shovqinlarini o'z hissiy aql-idroki bilan baholab borishida qandaydir ramzlar yashiringanligini unutmaslik lozim.

Kasb-kori shifokor va tibbiyot bilan bog'liq qator monografiyalar olib borgan Zigmund Freyd ta'limoti yozuvchilarga ramzlar va metaforalar negizida inson ongi ostida hali tashqi dunyoga chiqmagan, xuddi bir tush kabi mudroq bosib yotgan hislar, tuyg'ularni talqin qilarkan, odamzodning bugungi ahvolini ham tushutirishga yo'l ko'rsatib ketgan psixoanalitiklardan biri ekanligi ayonlashadi. Freyd ta'limoti kirib bormagan biron-bir soha yo'qki, u nafaqat falsafa, tarix balki badiiy adabiyotning ruhiyat bilan bog'liq

qator muammolarini anglatishga katta imkon berdi. Freyd ta'limoti XX asr boshlarida dunyo ahlini so'z va talqin bilan o'zgartirishning zamonaviy universal modelini chizib, hayotiy tajribalar bilan isbotlab berganligida namoyon bo'ladi. O'zbek adabiyotida N.Eshonqul, U.Hamdam, I.Sulton, M.Chovush asarlarida freydizm ta'siri sezilib turganligini e'tirof etish zarur. Murod Chovush "Hech" asaridagi syujet va kompozision ifoda tiniqligi hamda ramzlar yaxlitligi Freyd ta'limotining ma'lum bir tomonlarini aks ettirishda qo'l kelganligini dalolatlaydi.

Munaqqid R.Qo'chqor fikricha: "Freyd va u asos solgan freydizm ta'limoti inson ongini uch qismdan tarkib topgan nihoyatda murakkab qurilma sifatida tushuntiradi, bular: ONG, ONGOSTI, G'AYRISHUUR. Bu tamoyil bo'yicha, inson hayoti davomida duch keladigan jamiki voqelik mana shu uch "qavat"ning birida, albatta, makon topadi. Odamning ko'rgani, eshitgani, kuzatgani, o'ylagani, his qilgani – hech bir narsa izsiz yo'q bo'lib ketmaydi. Uning o'zi "esimdan chiqardim", "unutdim", "xotiramdan ko'tarilibdi", deb o'ylagani barcha narsalar uning yo ongi ostida yoxud g'ayrishiuri puchmoqlarida, albatta, saqlanadi"⁷⁸. Haqiqatdan ham, Freyd ta'limotining ta'siri bo'lmagan biror ramziy-majoziy asarni uchratish qiyin. Shuning barobarida, Freyd har bir davr adabiyotini ramzlar-majozlar negizida yanada boyib, rang-barang qiyofada akslanishida katta hissa qo'shdi. Murod Chovushning "Hech" qissasi kompozision ustqurmasida ham mana shu ta'limot – ong osti g'ayrishiuri hodisalar ifodasi qabarib ko'rinishi shundandir:

"Tolstoyga rahmim keladi. Miyasida fikrlar to'lib-toshib ketgandi. Qay birining to'g'ri-noto'g'ri ekanligini bilmadi. Odamni bunchalik sevish ham kerak emas. Ko'nikish kerak edi, Tolstoy. Lev, nega kafega kirmadingiz? Abduxoliq Qalqon kafeda o'tirgan ekan Dengiz Naimov bilan. Nima qipti? O'zim ham bilmayman. Aldayapman. Bilaman. Nima qipti? Anovi Dengiz Naimmi? Ha, mast. Boshi egik. Metro tomonga ketyapti. Unga achinaman. Men unga achinish uchun yetmish uch yil yashadim. U menga achinadi. Ana-mana o'ladi, deb o'ylasa kerak. Shunday o'ylaydi. Nima qipti? Men unga

⁷⁸ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/falsafa/rahmon-quchqor-zigmund-freyd-yo-hud-dardingni-olay-birodar-talimoti/>

vazifamni o'tab bo'ldi. Va teskarisi – menga u. "Men dunyoga keldim". Vazifam – birovlarining ko'nglini ovlamoq". U shuni his qilgan yoki bilganmi, birovlarining ko'nglini ko'tarish tubanlik, bilgan. Shoir. Bir satr she'r ham yozmabman. Qiziq. Avtobus keldi. Vazifasini o'tayapti. Qani, Lev Nikolayevich, avtobusga chiqamiz. Qidirov avtobus to'riga borib, bo'sh o'rindiqqa o'tiradi. Tolstoyga yordam bermoqchi. Tolstoyni kafeda o'tirgan yosh daraxtlardan qutqarmoqchi. Uf. Tolstoy o'lib ketsa bo'lmaydimi? "Miyasi aynigan chol". Eshitdim. Naimov aytdi. Ular kafega kirayotganimni ko'rishmadi, ko'rishdimi? Ataylab aytdimi meni so'rab?"⁷⁹

Qissa qahramoni butun hayoti davomida odamlarni teran o'rganarkan, o'zini qaynayotgan savollariga javob topishda ikkilanish hosil qiladi. Lev Tolstoyning jismoniy o'limi emas, uni tashvishlantirayotgan narsa didning o'tmaslashuvini nazarda tutmoqda. Katta dahoning umr bo'yi "Men nima izlayapman? deb iqronomalarni yozishi tabiiydir. Lev Tolstoyni bir vaqtning o'zida ham tasdiq va inkor qilmoqda. Adabiy styereotiplar birdaniga sodir bo'lmashligini qahramon teran anglab yetadi. Bu angamlar uning nazdida dunyo va oxirat orasida kechayotgan hayot po'rtanalarida qurib sop bo'lishini tushunish bilan belgilanadi. O'zini va o'zligini topish – ong osti va g'ayrishiuriy metamorfozalar qahramonning psixologik kayfiyatini chamalashga imkon beradi. Qissadagi kompozision lirik chekinishlar esa ba'zi o'rinlarda konseptual mohiyatni idroklashga keng yo'l ochadi. Asarda peyzaj va tabiat tasviriga juda ko'p o'rinlarda murojaat qilingan. Yomg'ir – gunohlarni yuvish dastyori bo'lib ko'rinish berishi, bu dunyoda hechlik sari borayotgan odamzod qismatining tushuniksiz bir taqdiridan dalolat beradi.

Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasida badiiy kompozisiya uch o'lchamli olam kecha-bugun-ertaga tarzida namoyon bo'ladi. Adib qissadagi daftarda qolib ketgan kundalikni roviy nutqi bilan yuzaga chiqarar ekan, bu yerda ham Freyd va Yung, Fromm hamda Frans Kafka, Kamyu, Prust singari yozuvchilar badiiy izlanishlari o'ziga xos tarzda rivojlantiriladi. Qahramon, bir qarasangiz shafqatsiz bir odam, reallikdan tamomila yiroq bo'lib ko'rinsa, bir qaraganda mo'min-qobil, so'fi va zohid singari o'z nafsining ustidan g'alaba

⁷⁹ Kurentilgan adabiyot, -B.19.

qozongan musulmon tarzida harakatlanadi:

“Olis-olislardan taralayotgan qo‘shiq tobora yaqinlashib kelib, nihoyat, shundoq qulog‘im ostida yangradi. Ko‘zimni ochganimda ziyoni ko‘rdim va u qo‘shiq ohangiga uyg‘un eshilib yashayotgandek edi. Gilam ustidagi harakat diqqatimni tortdi: nur va soya go‘yo bir etak bolalar kabi o‘mbaloq oshib o‘ynayotgandi. Ularning iziga tushdim: derazaga, ortdagi ulkan daraxtga, quyoshga boqdim. Yuragim hapqirdi. O‘rnimdan asta turib deraza qarshisiga keldimu parda chetini surmoqchi bo‘lganimda, uning ham manzaraga munosib tarzda hilpirayotganini ilg‘ab hayratlandim. Suqlanib shoxlarida quyosh pishayotgan daraxtga takror boqdim. Go‘yo o‘z go‘zalligiga mahliyo bo‘lib mayin tebranayotgan yaproqlarni kuzatdim, hayajonlandim. Shoshib deraza qanotlarini ochdim... Bir zumdan so‘ng o‘zimni daraxt poyida ko‘rdim. Layliga termilgan Majnunday daraxtning oyog‘idan boshigacha nigohim-la allalarkan, esimni unutdim. Ichki zo‘r to‘lqinning izmiga bo‘ysunib, daraxtning bag‘riga o‘zimni tashladim. Uning serajin yuziga silliq yuzlarimni bosgancha titradim... Qayerdadir, juda chuqur bir joyda azon saslari yangradi...”⁸⁰.

Ulug‘bek Hamdam “Yolg‘izlik” qissasi qahramoni yelkasiga dunyoning yukini ortgan uzoq bir manzilga otlangan yo‘lovchining o‘zi. U mushohada yuritarkan jannat va do‘zaxni ham ta‘mini totgani kabi Allohning mavjudligini inkor qilgan faylasuflarni ham ayab o‘tirmaydi. G‘arb badiiy tafakkurining ta‘siri shu qadar qissa matniga singib ketganki, natijada, yozuvchi o‘zi voqelikka aralashib yaxlit bir uyg‘unlik kasb etadi. Qo‘shiq – azon va daraxtlar shovullashi hammasi qahramonning ong osti hislari mahsuli ekanligi namoyon bo‘lib boradi. Chunki qahramon o‘nglanish istagida tipirchilayotgan mazlum kabi hamma sohani teran tushunadi. Ikkiyuzlamachilik va sotqinlikni ham, shafqat va vafoni ham, Vatan oldidagi burchini ham aslo unutgan emas. Shu ma‘noda, “Yolg‘izlik” qahramonining ichki po‘rtanalarida va ong ostida qotib qolgan o‘tmish kechinmalari – muvozanat va maromni qattiq ushlagan ko‘rinadi. Bu haqda so‘z borganda Q.Yo‘ldoshevning ushbu mulohazalari fikrimizni to‘laqonli to‘ldiruvchi ahamiyat kasb etishiga ishonch hosil qilish mumkin:

⁸⁰ Улугбек Хамдам. Узоқдаги Дилнура. –Т.: “Akademnashr”. 2010. –Б.19.

“Arastu zamonlaridan buyuyon adabiyotning mohiyati hayotdagi **xaosni kosmosga** aylantirishdan iborat deb tushunib kelingan. Voqelikdagi “tartibsizlik”lar muayyan muntazamlik kasb etishi, tartibga tushirilishi bilan badiiy asar yuzaga keladi deb, qaralgan. “Yolg‘izlik” qissasida esa aynan shu tartibsizlikning o‘zi, bo‘lganda ham, voqelikdagi emas, inson xayolotidagi kechinmalardagi boshiketi ko‘rinmas tartibsizlik tasvir ob‘yektiga aylangan. Qissa muallifi qahramonning o‘yu xayollarini uning xarakterini ochish vositasiga aylantirmaydi. Bil‘aks, o‘y-xayollarining tartibsiz va noizchil oqimini berishning o‘zi uning maqsadiga aylanadi⁸¹. Ko‘rinadiki, qissa badiiyatini tutib turgan ziddiyatli mulohazalarda bizni o‘rab turgan Olamning ruhiy muvozanati Ilohiy intizom muvozanati bilan uyg‘unlashib ketadi. Qahramonning goh sokin, goh shiddatkor kechinmalari – real voqelikka yetib kelguncha tasaffuvni ham, diniy-ilohiy kitoblarni ham, ilmiy dunyoqarashni ham yaxlitlashtirishi lozim bo‘ladi. Unda milliy tuyg‘u bilan milliy ong raqobatga kirishadi. Shaxsning ruhiyatidagi azim evrilishlar har bir qalb botiniy shuurini aks ettirishga qaratiladi.

Yozuvchi Murod Chovushning “Hech” qissidagi kishilik olmoshi – “men”ning qahramonlar xatti-harakatlari zahirida u yoki bu zamonda o‘rin almashinib turishi, yangi shakl topa olganligidan dalolat beradi. Ayniqsa, asar qahramoni kimni va qayerda uchratmasin vakkumga tushib qolgan olomon qiyofasini ortiqcha buyuyab-bejab o‘tirmasdan, dadillik bilan ifodalab beradi. O‘quvchidan yashiringan SHAXSning xatti-harakatlari yo‘q. Voqelikda ramzlar ishora qoraqli yashiringan. Uni topish uchun bir qarashda yo yozuvchining o‘zi bo‘lib olamga boqish kerak, yoki so‘fiylar ta‘limotidagi darveshlik hirkasini bo‘yinga olib, hechlik sari ravona bo‘lish mumkin. Bu qarashlar nimani anglatadi? Birinchidan, Murod Chovush badiiy so‘z orqali o‘quvchilar qalbini jiddiy sinovdan o‘tkazadi. Tasvir va talqin barqarorlashuvini esa voqelik silsilasida yanada sezilarli darajada “**bo‘rttirish**”ga alohida diqqat qaratadi. Demak, har ikkala asardagi qahramonlar ong osti kechinmalari epik kompozisiya takomilining muvofiqlashuviga olib keladi:

“Sigaret chekkim keldi. Gugurt yoqib sigaretni tutatdim va

⁸¹ Юлдошев К. Ёник сўз. –Т.: “Янги аср авлоди”. 2006. –Б.81.

yonayotgan gugurt cho'pini o'chirib kuldonga tashlamoqchi edim, gilam ustida suvarakni ko'rib qoldim. Yonayotgan gugurt cho'pini uning tanasiga tegizib oldim. U qochdi. Olovni yana tegizdim. Yana og'riqni sezdi. Suvarak baxtli. Lekin u baxtli ekanini bilmaydi va his etmaydi. "Suvarakjon, siz baxtlisiz". Chunki odam – men his qilish uchun hatto yillarni bosib o'taman, aytishga oson, balki, yo'q shunday. Suvarakjon, bilsangiz edi. Bilmaysiz-da, his qilish uchun, ya'ni yuragimda bir nimalarni qo'zg'ash uchun men shoirlarning she'rini o'qiyman. Ular menga o'xshaganlarga mahsulot yetkazib beradi. Birovlari bu mahsulot emas, mutlaqo o'zim uchun yozaman deydi. Ishonsa bo'ladi, ishonmasa ham"⁸².

Yozuvchining bu lavhasida shafqat va beshafqatlik orasida kechayotgan umr po'rtanalarini suvarak timsolida aniqlashtirib olishga kirishgan qahramon intellekti namoyishi badiiy kompozisiyaning muvofiqligini dalolatlaydi. Aslida, kuy va ohang jo'rligidan tashlangan ohista qadam kuni kelib, yovuzlikning qalbidan olamga daricha ochishini keltirib chiqarmoqda. Yovuzlikning turlari ko'p. Uni o'yin deb biluvchilar ham bor, ichkariga, qalbga kirgan shayton qutqusi evaziga rivojlanib, real hayotga muqoyasa qiladigan toifalar ham istalgancha topiladi. Shu boisdan ham, "suvarak timsolida bu hayot ne'matlari-yu ziddiyatlari"ni anglatish va chuqur anglab yetish uchun ter to'kadi. Yovuzlik – ma'no!" Dahshat emasmi bu? Dahshatlisi shuki, qahramon gilam ustida zulmdan qochayotgan Allohning yaratig'ini sinovdan o'tkazadi. U tirik qolish uchun qochish yo'llarini qidiradi. Biroq qochish bilan u maqsadiga yeta oladimi? Yo'q! Chunki u yovuzlik iskanjasida qolganini sezsa-da, yashash uchun kurashdan bosh tortmaydi. Hamma sirlar, ramzlar o'z mohiyati bilan yuzaga chiqa boshlaydi. Bunday tasvir prinsiplari noan'anaviy qissalarning poetik tabiatini belgilovchi ramzlar bilan to'yintiralar ekan, o'quvchi "Absurd - ma'no"ni kashf qilishni ham tushunib olishlari zarur. "Shuni ta'kidlab aytish lozimki, absurdni modrenizmga qarshi qo'yib bo'lmaydi. Modernizm og'och bo'lsa, absurd – uning mevasi. Mevani daraxtga qarshi qo'yish aqldan emas. Odam va qismat, shaxs va taqdirbitik o'rtasidagi munosabat tadqiqi, xoh falsafada bo'lsin, xoh adabiyotda, o'z-o'zidan absurdga olib

⁸² Keltirilgan adabiyot, -B.28-29.

keladi. Negaki, odam aqli yetgan hodisani izohlay biladi, mantiqiy nihoyasini ko'rish mumkin bo'lgan holatlardan bashorat qila oladi. Ammo hech qachon u o'z taqdirini bila olmaydi. Kishi hayoti istalgan bir soniyada mutlaqo kutilmagan va bashariy mantiqqa muvofiq bo'lmagan o'zanga tushib ketishi mumkin. Absurd ayni shu yerdan, ya'ni inson ojizligi yaqqol ko'rinib qolgan o'rintan boshlanadi. Gap jamiyat tartiblarida, siyosiy tuzumlarda emas. Absurd adabiyot, ayrimlar o'ylaganidek, adabiyotning ma'nisizligi emas, balki ma'nisizlikning adabiyotidir"⁸³, - deya yozadi prof. Q.Yo'ldoshev.

"O'g'lim qiynalib o'ldi... O'limi oldidan do'xtirlar uning a'zoyi badaniga sanchilgan anjomlarini sug'irib, "Hozir joni chiqadi, so'ng olib ketaverasizlar", - dedi. Ular o'zlarini xuddi bizga bolani sog'salomat topshirayotgandek tutardi. Hammasini yoppasiga bir kaltaklay dedim-u, Xudodan ko'rib, o'zimni bosdim. Bolaning esa ha, deganda joni chiqavermadi. Uzoq kutdik, chamasi ikki soatcha. Chaqaloq birdan ko'zlarini katta ochib menga qaradi, go'yo men sohildamanu u esa quturgan daryoning o'rtasida oqib ketayotgandek qilib qaradi, jovdirab qaradi. Jonim halqumimga keldi. Men ilk bor o'zimni qurbon qilishga tayyor sezdim. O'g'limning o'limida o'zimni aybdor his qildim, ichikib og'ridim...

Uyga keldik, marosim boshlandi. Yuvishdan oldin ayollar ismini so'rashdi, ismsiz ketmasin deyishdi. Biz hali ism qo'yishga ulgurmagandik. Lekin Muhammad nomli o'g'lim bo'lishini juda-juda xohlardim. Bolam esa o'ldi. Agar ismni unga bersam, mening hech qachon Muhammad otlig' o'g'lim bo'lmasdi. Bir lahza ikkilandim, ismni qizg'andim... So'ng ablahligimga ortiq chiday olmay "MUHAMMAD!!!" – baqirdim anchadan buyon og'zimni poylab turgan yuvg'ichlarga. Negadir borib ko'pchilikka "Muhammad, o'g'limning nomi Muhammad!" deya birma-bir aytib chiqdim"⁸⁴.

Keltirilgan parchani Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasidagi eng kulminasion nuqtani deb hisoblash mumkin. O'g'lining o'limiga joni achiyotgan – shafqatsiz shifokorlarning kutib turing

⁸³ Keltirilgan adabiyot, -B.161-162.

⁸⁴ Ulug'bek Hamdam. Elgizlik. -T.: "Akademnashr". 2010. -B. 24.

deyishlarida jamiyat taloto'plarining, inson qismatining, o'tmish sarqitining hamon insonning tuzumlar o'zgarsa ham nafi itdek ergashib yurganligini taqozo etadi. Mana shu jarayonda yozuvchi ikki jihatga alohida to'xtaladi:

1. Qahramon chorasizlikdan – chora izlashi, umid va taskin og'ushida qolishi;

2. Bu sabablarning barchasida o'zining aybdorligini his etishni anglab yetishi.

Axir, o'quvchi voqelikning shiddatli oqimida, bir qarasangiz qahramon oshiq, bir qarasangiz mehribon ota, bir qarasangiz shoir va yozuvchi, ayrim o'rinlarda musofir va mazlum bo'lib ko'rinish berishi, insonning xarakteriga singib ketgan azaliy va abadiy ayriliqning o'zginasi ekanligi ayonlashadi. Jumladan, Muhammad ismini qo'yishda ham ikkilanishiga e'tibor bering. Boshqa Muhammad o'g'lim bo'lishidan qizg'onardim, - deyishining o'zi Sharqlik otaning siymosini eslatadimi? Aslo! G'arb badiiy-adabiy tafakkurining sintezi, ta'siri ma'lum ma'noda, Ulug'bek Hamdam uslubiga ta'sir ko'rsatgani yaqqol seziladi. Biroq o'lcham mohiyati bilan milliy g'urur va or-nomusdir. Ana shu jarayonda qissago'ylarning polifonik nutq tabiati ham xarakterlarning muvofiqlashuv va kompozision qurilish jabhasini to'ldirishga xizmat qilishi shubhasiz.

"Poetikaga bag'ishlangan zamonaviy adabiyotlarda nuqtai nazarning asar kompozitsiyasidagi o'rniga ayrica ahamiyat beriladi. Shunga qaramay, hali bu tushunchaga ko'pchilikni qanoatlantiradigan ta'rif berilgan emas, masalaga yondashuvlarda umumiy maxrajga keltirish lozim bo'lgan nuqtalar talaygina. Nuqtai nazar tushunchasi, sodda qilib aytsak, roviy bilan tasvirlanayotgan voqelik o'rtasidagi munosabat asosida yuzaga keladi. Bunda ikki jihatga: 1) voqelik qaysi nuqtadan turib tasvirlanayotgani; 2) tasvirlanayotgan narsalar kimning nigohi orqali berilayotganiga diqqat qilinadi. Birinchi jihatni tushunish uchun kinodagi operator ishini eslash mumkin. Ya'ni operator tasvirga olish uchun makonda muayyan bir nuqtani egallagan kabi, roviy ham voqelikni biron-bir nuqtadan turib tasvirlaydi. Tabiiyki, bu nuqta mutassil o'zgarib turadi: har safar tasvir ob'yekti eng yorqin va g'oyaviy-badiiy niyatga muvofiq ko'rinadigan nuqta tanlanadi. Zero, narsaga uzoqdan yo yaqindan, tepadan, pastdan yoki yondan, oldi yo ortidan nazar tashlash

mumkin, har birida u o'ziga xos tarzda ko'rinadi"⁸⁵, - deya yozadi prof. D.Quronov. Modern adabiyot namoyandalari birgina ishora bilan ham butun asar arxitektonikasini to'g'ri belgilab, ritm va pafosni shu tariqa oxirigacha olib chiqish yoki izchillikda olib berishi mumkin. Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasidagi aynan "tasvir ob'yektiining nuqtasi"ni belgilab olishi ham xilma-xil epizodlarning qorishiq holda kelishini dalolatlaydi. Natijada, yozuvchi o'tmish-bugun-kelajak haqida teran mushohada qilishdan sira charchash bilmaydi. Bu usul uning boshqada ramziy hikoyalarida-da yuzaga chiqqan.

Murod Chovushning inson ruhiyatining teranliklariga kirib borib tasvirlash metodi boshqa modern yozuvchilarnikidan tubdan farq qiladi. Bir qarasangiz J.Joy an'analari qabarib ko'rinsa, boshqa tomondan esa F.Kafkaning tasvir fragmentlari namoyishi kuzatiladi. Ayniqsa, yozuvchining talqin barqarorlashuvdagi ekzitsiysiyasi xilma-xil ifoda usullarining dialektik aloqasini taqozolaydi. Qahramon bir vaqtning o'zida o'tmish ham kelajak hamdir:

"Men keyin eslovdim "xotira uyg'onsa go'zaldir", yo'q, xotira – tubsiz choh, unga qulaysan, qulab ketaverasan, qulashning cheki ko'rinmaydi, xuddi shuningdek, kelajak ham tubsiz-ma'nisiz, ammo yashamoq ma'nosiz emas, birdan-bir hozir axir, kuy yolg'iz, yagona va ayni daqiqani muzlatib qo'yadi, undan hatlab o'tadi, devordan sakrab oladi, xolos, xotira uyg'onsa meni topib tashlaydi, sening miyangni ezg'ilab tashlaydi, yana sen "bu go'zal" deysan, aytarding. Hozir kuy ayni daqiqadan sakrab yana shu daqiqaga kelib tushadi. Ayni daqiqa o'z kuchini, o'zini yo'qotadi va uning o'rnini kuy egallagan bo'ladi. Kuy, yaxlit kuy vaqtdan tashqariga chiqadi, sen meni "u axmoq" deysan, deganding, kelajakni o'ylaysan, o'ylarding"⁸⁶.

Ko'rinadiki, yozuvchi qahramoni o'tmishni "ong ostida yotgan sezgilar, tuyg'ular, kechinmalar" bilan uyg'un holda kuzatishda davom etmoqda. Asar strukturasidagi yagona estetik mezon, aslida, qahramonlarning o'y-xayollarida (botinida) ro'y berayotgan voqelikning o'zginasidir. Uning darajama-daraja yuksala borishi,

⁸⁵ Куронов Д. Назарий кайдулар. –Т.: "Akademnashr". 2018. –Б.15-16.
⁸⁶ Куронов Д. Назарий кайдулар. –Т.: "Akademnashr". 2018. –Б.51-52.

yoki anglamsiz olamdan anglamli olamga sari olib chiqish (labirint) yo'laklarining o'zi fikrimizni to'laqonli quvvatlaydi. Shunday ekan, "Hech" qahramonining ziddiyatlar qurshovida o'tayotgan umrida mazmunning o'zi yo'q. U bir berilgan xotirani qayta tiklashni xush ko'rganligidadir eng buyuk baxti. Vaholanki, u bir paytlar juda ta'sirchan bo'lib o'sayotgandi. Hayot maromi va yashash instinkti so'nayotgan zamonning tashvishlariga ko'milgan bani bashariyat his va tuyg'ularini qayta idroklagani sayin o'zini nochor va baxtsiz his qilishdan boshqasiga yaramaydi.

Badiiy asarda peyzaj haqida so'z borganda, "Peyzaj (fr. Paysage – joy, yurt) adabiy asarda yaratiluvchi badiiy voqelikning muhim komponenti, voqealar kechuvchi ochiq makon (yopiq makon – interyer) tasviri. An'anaga ko'ra. P. dyeyilganda tabiat tasviri tushuniladi, lekin bu xil tushunish birmuncha torroq. Chunki P. nafaqat tabiatni (agar bu so'z ostida birlamchi tabiat tushunilsa), balki u bilan birga inson tomonidan yaratilgan narsalar tasvirini ham ko'zda tutadi. Shu ma'noda, mas., biron-bir xiyobon yoki shahar ko'chasining tasviri ham P., xolbuki, ular tabiat tasviri emas, joy tasviridir. Yozuvchi P.ni voqealar rivojini to'xtatib qo'yguncha mufassal tasvirlashi (statik P), yoki unga taalluqli detallarni voqealar davomida berib borishi (dinamik P.) mumkin. Asarda P. bajaruvchi birlamchi funksiya voqealar kechayotgan joy va vaqt haqida tasavvur berishdir. Biroq P.ning asardagi funksiyalari bu bilan cheklanmaydi, u polifunksionallik xususiyatiga ega. Jumladan, P. qahramon ruhiyatini ochish vositasi sifatida keng qo'llaniladi"⁸⁷. Binobarin, qissa poetikasida peyzajning nihoyatda o'rni katta. Chunonchi, yozuvchi bir vaqtning o'zida voqelikni bayon qiluvchi, ham xarakterni ochib beruvchi, ham asar konsepsiyasini tartiblashtiruvchi ko'p qirrali roviy sifatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, peyzaj tasviridan mahorat bilan foydalanadi. Mana shu jihatlariga teran nazar tashlaydigan bo'lsak, "Yolg'izlik" nomlanishining o'ziyoq romantik bo'yoqdorlik bilan tabiatning bir jismini namoyon qilmoqda. Bosh qahramon ham ana shu qalbu shuuri qo'rg'onlangan, jamiyatda o'z o'rnini topolmay sarson-sargardon kezingan qahramon sifatida gavdalanadi. Natijada,

⁸⁷ Курунов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик лугати. –Т., Академнашр. 2013. –Б.221.

uning orzulari ham, maqsadlari ham ro'yobga chiqmaydi. Tabiatga qanchalik zulm qilsa, tabiat ham undan kam bo'lmagan holda o'ch oladi. Nafning bandalari singari qissa syujetida fojeaviy qahramon tarzida ma'naviy o'ldirilganligidir. Ruhning halokatga uchrashi tiriklikning nashidasi emas. Qissa ana shu maqsadni ifodalash uchun yozilganligi ayonlashadi:

"Shu kecha men hech qancha uxlamadim. Shamolda bir maromda shovullab turgan daraxtlarning ochiq derazamdan kirayotgan qo'shig'i meni barvaqt uyg'otdi. Uzoq, juda uzoq tinglab yotdim... Va shu choqqacha yozgan qo'shiqlarimning hammasi daraxtzorning shovullashi qarshisida hech ekanligini idrok etdim... Ich-ichimdan g'alati, tug'yon to'lqini otilib chiqdi-da, o'zimni ham oqiza ketdi. Men boru yo'g'imdan ayrildim, judo bo'ldim. Agar bastakor bo'lganimda edi, yagona qo'shiqqa umrimni bag'ishlardim. Uni tinglagan kishi daraxtzorning o'sha kechasi ochiq derazamdan yog'ilgan nidosini eshitar va ehtimol, u ham mening kabi yangi bir qo'shiq kuylashga ehtiyoj sezar, o'zining butun o'tmishidan, qilib yurgan ishidan... qoniqmas, ko'ngli hapqirib, faryod solib, o'zini shovullayotgan daraxtzor bag'riga tashlar, shu vaqtgacha eshitgan va o'zi kuylagan qo'shiqlarning o'tkinchi va ta'magir tashvishlardan bino bo'lganini chuqur idrok etarkan, tipirchilar, barcha olamlarning mazmunini o'zida jo etgan qo'shiqqa nihoyat oshno qilgani uchun tiz bukib Ollohga shukrona aytib yig'lar, onadan qayta tug'ilardi..."⁸⁸

Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasida o'nlab o'rinlarda – tabiat va daraxt, un qo'ynida esayotgan epkinning tasvirini berishga alohida mantiq yuklaydi. Negaki, boru yo'g'i – o'g'lidan, uyidan, ishidan ayrilgan qahramonga yana nima kerak? Uning xotiralarini qayta idrok qilib beradigan tabiat – daraxtdan boshqa hech narsasi yo'-ku? Fojeasi ana shu yerda qalqib chiqadi qahramonning, u hamisha bezovta. Uyquda ham, uyg'oq yurgan paytlarida ham hech qanday halovat, huzur ko'ra olmaydi. Negaki, yozuvchi ana shu mezonni o'zining hayot dasturiga aylantirib olganligida seziladi. Yolg'izlik – qahramonning eng yaqin habibi, do'sti, suyanchig'i, Allohga nolasini shivirlab aytayotganda suyab turuvchi ruhidir. Mana shu jihatlar yozuvchining qo'liga qalam olishga undaganligini

⁸⁸ Курунов Д. Адабиёт, –Б.33.

taqozo etadi. Demak, har ikkala yozuvchining tabiatga va jamiyatga urg'u berganligida deb, tushunish mumkin. Shuni qayd etish lozimki, insonning har bir o'tayotgan kunidan hikmat topib yashash prinsipi U.Hamdamda ham, M.Chovushda ham alohida ahamiyatga ega. Biroq boy berilgan vaqtning temir ihotasida yanchilgan ruhi va samimiyati hech bir tashqarining sun'iy mulozamatlarini qabul qila olmaganligida bilinadi.

"Yozuvchi qaysi janrda ijod qilmasin, asar yaratmasin, u ob'yektiv hayotga murojaat qiladi. Lekin ob'yektiv voqelik, ya'ni hayotiy material qanday bo'lsa, yozuvchi uni shunday tasvirlamaydi. Basharti shunday qilinsa, badiiy asar bo'lmaydi. Yozuvchi uni qayta yaratadi, o'zidan qo'shadi, o'rni kelganda "kamaytiradi". Bu "qo'shish" va "kamaytirish" hayotiy haqiqatlarga zid bo'lmashligi, yozuvchi asarda ilgari surgan badiiy maqsad-konsepsiyaga muvofiq bo'lishi kerak. Demak, ijodkor voqelikka suyangan holda yaratgan asardagi konsepsiya o'z zamonasining dolzarb masalasi bilan aloqador bo'lsa uning qalbida go'zallik, ezgulik hislarini yoki nafrat tuyg'usini uyg'ota olsa, ana o'shandagina o'z vazifasini ado etgan bo'ladi".⁸⁹ Darhaqiqat, prof.H.Karimov to'g'ri takidlaganidek, yozuvchining qo'shish va ayirishlari, mantiqni to'g'ri belgilab olishlari har doim bir maromda bo'lmashligi tayin. Chunonchi ayni shu kecha-kunduzda yaratilayotgan noan'anaviy qissalar sistematik tarzda global adabiy hodisalar bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilish natijasida yuzaga kelmoqda. Ixchamlashuv, syujetning bir siqiq ahvolga olib kelinishi, kompozisiyaning murakkablashuvi va polifonik nutqning teranlashuvidan dalolat beradi.

Umuman, syujet badiiy kompozisiyaning ichida yashaydi, rivojlanadi, sayqallanadi taraqqiy etadi. Kompozisiya hamma vaqt syujetdan keng tushuncha bo'lib, uning taraqqiy etishi uchun xuddi ruh va tan birlashgandagina jon ato qilinishi mumkin bo'lganidek, syujet va kompozisiya muvofiqligi ko'rib turgan hayot qonuniyatlarini xuddi shakl va mazmun kabi bir butunlikda anglab yetish imkonini beradi. Jarayon shuni ko'rsatmoqdaki, badiiy kompozisiya noan'anaviy talqin prinsiplarida ham an'anaviy nasrda bo'lgani kabi

⁸⁹ Каримов Х. Кечаги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70-80-йиллар) -Т.:Yangi nashr. 2018. -Б.143.

o'zining nazariy maydonida yashashda davom etaveradi. Faqatgina murakkab, anglamsiz hayot manzaralarini yondosh sohalar falsafa va psixologiyadan izlash mumkin bo'ladi. Mana shularning ko'pchiligi badiiy asar arxitektonikasida o'ziga yuklatilgan vazifani bajarsagina poetik qiymatga putur yetmaydi va asarning mantiqiy o'sishida o'ziga xoslik zohir bo'lishi mumkin desak, mubolag'a qilmagan bo'lamiz.

2.3. Noan'anaviy qissalarda mif va metamorfoza uyg'unligi

Mif eng qadim-qadim zamonlardan buyon badiiy nasr: u og'zaki yoki yozma adabiyot bo'lsin, juda katta universal g'oyalarni tashuvchi an'analarni o'zida singdirgan shakllardan biri sanaladi. Chunki mif universal hodisa. Butun koinot, olamning yaralishi, ibtidoiy inson dunyo qarashi hamda taraqqiyotning bir uzvi sifatida odamlar kosmogogin miflarga katta e'tibor qilganlar. Mifni davr va muhit yangilab, uning o'ziga xos jihatlarini "kashf" qilib boradi. Yangi zamon mifologik qarashlarining mohiyatida hayotning har qanday ko'rinishi, insonning o'zgarishi, olam hodisalari va odam munosabatlarining tig'izlashuvi ham magik, fantastik yo'sinda chatishib, aralash holda zuhur etilganining shohidi bo'lib turibmiz. Yangi zamon noan'anaviy prozasida mif – tush, talqin va kechinma birligini uzviylashtirib, uni ifodalash yo'sinlarini ham tubdan o'zgartirib yubordi. Obrazning xilma-xilligi, poetik syujet va kompozisiyaning vobastaligi mifologik qarashlarning yanada yuksak pog'onalarga chiqishida katta imkon yaratdi. Mislsiz taraqqiyot va rivojlanishlarning tez suratlarda o'zanidan tashqariga chiqishi natijasida neomifologizm hodisasi yuzaga keldi. Buni ushbu faslda jahon va o'zbek adiblari izlanishlari misolida ko'rib chiqamiz.

"Adabiyotda mifologik tasvirga ehtiyoj hech qaysi zamonda pasaymagan. A.Navoiy asarlarining asosi mifga qurilgan. Buyuk shoir mifga o'z g'oyalarni, inson haqidagi monografiya va ta'limotini singdiradi. Yevropada XIX asrda bunyodga kelgan mifologik nazariyalar adabiyotni yana mifga yuz burishini boshlab berdi. Nisbiy birinchi marta mif va insonni yaxlit holda tadqiq etdi. Freyd, Yung, Adler mifshunoslikning, mifga bo'lgan

munosabatning yangi nazariyasiga asos soldilar. Bu nazariya mif bilan adabiyot aloqasini mustahkam bog'lab berdi: bu nazariyaga ko'ra mif ajdodlarimizning timsollar tiliga asoslangan ong osti his-kechinmalarining in'ikosidir. Freyd mifga "ong osti shahvoniy mayllarining", Yung "Ommaviy ong osti hislarining", Fromm "aqliy faoliyatga bo'lgan ong osti hislarining" namoyon bo'lishi deb, baho berdilar. Shu jihatdan mif bilan tushning farqi yo'q edi va bu baho mifni badiiy adabiyotga mutlaqo yaqinlashtirdi. Adabiyotni uslubiy yangilashni maqsad qilgan modernistlar mifga murojaat qildilar: tushga asoslangan uslub, syurrealizm shu asosda paydo bo'ldi"⁹⁰. Ko'rinadiki, mifning aralashmagan badiiy matni qolmagan. Chunki yozuvchi yoki shoir o'zining xayolotidagi tafakkuridagi, qalbidagi kechinmalarni yozadi. Ayni paytda, ana shu o'ylab topilgan, "kashf" qilingan ob'yektiv borliq bilan sub'yektiv borliq orasida ziddiyatli holatlar kechishi, mafkura, din va axloq tushunchalarining qorishiq holda zuhur etilishi shular jumlasidandir. Vaholanki, mifologik qarash badiiy adabiyotning biz ilg'amagan nuqtasida namoyon bo'ladi. Nazar Eshonqul ana shu tamoyilni butun ijodi davomida konseptual tarzda shakllantirdi va rivojlanishi uchun o'zbek adiblariga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan ilk yozuvchilardan biri bo'ldi desak, aslo mubolag'a bo'lmaydi.

Adabiyotshunos J.Eshonqul qayd etishicha: "Insoniyat aqli mifdan, mifologik olamdan ajdodlarning ilk xayoliy dunyosidan qanchalik uzoqlashib va taraqqiyot zinalaridan ko'tarilgan sayin bu mavzu yana ham qizg'in tus oldi. Atom, kosmik kema asri bo'lgan XX asrda ham fizika va ximyaning yutuqlariga qaramay, mifologiya yana adabiyotning asosiy mavzusiga aylandi-ki, oqibatda "neomifologizm" degan oqim paydo bo'lib, mif va adabiyot aloqalarini birinchi marta ilmiy o'rganishga kirishildi. ...uning imkoniyatlarini kengaytirish, yangi pog'onaga ko'tarishi mifsiz sodir bo'lmasligi ayon bo'lgach, mif va adabiyot aloqalarini endi quruq syujetlardan emas, inson psixologiyasidan izlaydigan fan – psixoanalitika yuzaga keldi"⁹¹. Ko'rinadiki, har qanday adabiy oqim

⁹⁰ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талкин. –Қарши, "Насаф". 1999. –Б.140.

⁹¹ Ўша асар. –Б.141.

davr manzaralarini aks ettirishga qaratilganligi ayonlashmoqda. Kafka, Kamyu singari modernist yozuvchilar talqinlarini ilmiy tekshirishda ham psixoanalitik yondashuv o'ziga xos o'rin tutishini yodda tutmoq joiz. Nyeomifologik talqin "Tun panjaralari" qissasida yozuvchining tun bilan yolg'iz suhbat qurayotgan, ba'zida shayton bilan tillashayotgan xilma-xil qiyofalarning estetik idrokni anglashga imkon beruvchi ijodiy konsepsiyasi ochiq-lana boradi. Bir qarashda tunda kechayotgan voqelik o'tmish va bugun manzaralarini "tushunib olish"ga yetaklaydi. Badiiylilik modusi qissada muhabbatning nafratga, nafratning muhabbatga o'tib turish manzaralarini tipiklashtira boradi:

"Umrim kemasidan allaqachon tushib qolgan, suvga tushgan shishadek uzoq-uzoqlarga oqib ketgan Robiya va uning jamalak sochi ba'zan yillar qa'ridan xotiram ko'z-gusiga qalqib chiqadi. Biz u bilan Tersota soyiga qo'zi boqqani borardik. Soyda bizni hamisha qaroqchilar makonidek qo'rqinchli yulg'unzor kutib olardi. Men o'zimning kek-sa, to'satdan tajovuz qilib qoladigan, hurpayib olgan, egri, badburush, nayzalarini ko'kka darg'azab tirab turgan yulg'unlardan qo'rqmasligimni isbotlash uchun uning ichiga kirib olar va qanotli tulpor haqidagi ertagimni boshlardim. Garchi ko'pincha o'zim to'qisam ham, Robiya mening oq tulpor bilan qilgan sarguzashtlarimni hayrat bilan eshitar, chapak chalib qiyqirib yuborar, menga bu yoqar, uni singan tishlari xunuk ko'rsatib tursa ham, shunday paytlarda juda yoqimli bo'lib tuyulardi. Men uni hamon mana shu holatda, mening yalmog'izlar va ajdarholar ustidan qilgan g'alabamdan quvonib, gulday yayrab turgan holatda tasavvur qilaman. Tushlarimga ham xuddi mening hozirgi hayotimdan kulayotgan bolalik kabi ma'sum va beg'ubor kulgilari kirib chiqadi"⁹².

Bir qarashda qissada xalq og'zaki ijodining uchqunlari ko'zga tashlansa, boshqa jihatdan G'arb ekzistensial oqim vakillarining tafakkurni chatnatadigan noreal borliq haqidagi fojeaviy yo'sindagi iqrorlari namoyon bo'ladi. Ayni paytda, qahramon o'zining kim ekanligini juda yaxshi bilishi muhim. Robiyaga talpinishi va uning bolaligida qalbida qoldirgan pok va azim muhabbati yo'lida

⁹² Kўrsatilgan адабиёт, -Б.488.

chekkan mashaqqatlari fikrimiz yorqin dalilidir. Negaki, yozuvchi o'zining ijodi y konsepsiyasida bo'rtib ko'ringan ifoda tig'izligini sohir bolalikning o'chmas lahzalari yanglig' idroklaydi. Mana shu mavjudlik falsafasida fojeadan – kelajakning yorqin ranglarda tovlanishini izlashligida ko'rinadi. Robiya sog'inchi qahramonning hali yashash va hayotda o'z o'rnini topishning yagona yo'li. Boshqacha aytganda, qissadagi maktub janriga doir ifoda usullari ham o'quvchini voqelik ichkarisiga sezdirmay olib kirishi tayin. Mana shu tamoyilga e'tibor qaratsak, qissaning hal qiluvchi konsepsiyasi keyingi talqinlarimizda ochiqqlanishini idroklash muhim. Qissadagi mif va zamon birligi sobiq o'tmish xotiralarini miyadan yuvib chiqarish qiyinligini anglatmoqda. Ong osti hislarining asar hujayralarida sochilib ketishi, G'arb badiiy tafakkurining sezilarli ta'siri hamda milliy mentalitetimizning *“tushkunlikdan-yorug'likka tomon yurish”* tamoyilida bo'rtib ko'rinadi.

“Metamorfoza (evrilish) asosan insoniy evrilish – o'zlikni anglash (asosan insonning o'z-o'zini anglashi) bilan teran va mustahkam bog'lanishga ega. Ayniqsa, bunday bog'lanish xalq ertaklarida aniq saqlanib qolgan. **Ertakdagi odam obrazi** – ertakka xos barcha rang-barangliklari bilan doimo evrilish va o'zni anglash (o'z navbatida, har xillikni emas, balki ushbu motiv konkretligini ta'minlovchi bo'lak sifatida) motiviga quriladi. **Evrilish – o'zni anglash** motivlari bir odamdan butun insoniyat dunyosigacha, tabiatga, insonning o'zi tomonidan bunyod etilgan narsalarga o'tadi. Inson obrazida o'zni anglash va evrilishlarni ochib tashlaydigan xalq ertaklariga xos zamon haqida shunday deyishimiz mumkin⁹³. Darhaqiqat, badiiy talqinning yangi zamon mifik tasavvurlariga ta'sir qilishi ham oson narsa emas. Uning murakkab va ziddiyatli jihatlari mavjud. Chunonchi, ikki jihatni ko'rishimiz mumkin: yozuvchi yashagan davr va uning ilg'or tendensiyalarining jamiyat hayoti bilan bevosita bog'liqligi, ikkinchidan, davrning aks etish qatlamlarida tarixiy qamrovning idrok etilishi, joylashish tartibi, geografik yaxlitligi, odamlarning o'zaro munosabatlari kiradi. Nazar Eshonqul, Ulug'bek Hamdam va Isajon Sulton qissalarida

⁹³ Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. –Т., “Академнашр”. 2015. –Б.77.

folklor va mifologik qatlam orqali yangi zamon insoni obrazlarining tajassumi o'z ifodasini topadi. Tarixan qisqa davr emaski, 70 yil hukm surgan va insoniylashmagan jamiyat ichkarisida sodir bo'layotgan turli xil voqeliklar mana shu jihatlarni o'z ichiga oladi. Zotan, insoniylashmagan soxta shiorlar, yolg'on-yoshiq ma'lumotlar bilan nafas olgan jamiyat alal oqibatda tanazzulga yuz tutganini anglash qiyin emas. Mana shu tamoyil mif va metamorfozaning yaxlitlashuviga olib keldi. Shaxs jamiyatning bir qismi o'laroq, erkin va obod umr kechirishni xohlaydi. Umri bo'yi egatdan chiqmay, “hayot shu ekan” deb o'tib ketgan ajdodlarimiz va ota bobolarimizning totgan azob-uqubatlari o'z-o'zidan unutilib ketishi kerakmi? Albatta, ularning ma'naviy jasoratidan, ruhiy quvvatidan qaytanga ibrat olishimiz zarur. Nazar Eshonqulning har ikkala qissasida jamiyatning odamlar boshiga yog'dirgan mislsiz azob va uqubatlari talqini Shayton timsolida ochiqqlanishining boisi ham shunda deb tushunamiz.

Syujet liniyalarida Shayton obrazi va mifologik qatlam uyg'unligi. Yozuvchi hayotni tubdan ikir-chikirlariga qadar o'rganar ekan, o'zining to'qib chiqargan badiiy to'qimalarida xayolidagi mifologik obrazni yaratadi. Shu asosda, mifologik obraz tushunchasi syujetning asosiy talqin chegarasini aniqlab olishga zamin hozirlaydi. Biz ko'pincha, Shayton deganda Odam Ato va Momo Havoni yo'ldan ozdirib, jannatdan quvilishiga sabab bo'lgan omillarni tushunamiz, aslida Shayton Insonga itoat qilmagani uchun jannatdan quviladi va ta'qiq mevasini Momo Havoga yedirib ketadi. Bu yerda nafsning o'zni ham muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyoga tushgandan keyin odamzod shu qadar tubanlashib ketdiki, gunoh ustiga gunoh, yovuzlik ustiga yovuzlik, buzg'unchilik, mehr-oqibat rishtalarining uzilishi kabi o'nlab salbiy sifatlar odam bolasining ruhiyatiga mahkam o'rnatilib oldi. Bu yerda jamiyat ham muhim faktor vazifasini bajardi. Adashgan, yo'lini yo'qotgan qahramonlar badiiy asarning eng muhim tasvir ob'yektiga aylandilar. Demak, insoniyat mudhish taloto'plar orasida global muammoning bir uzviga aylanib, eng kichik zarraning ham o'z vazifasi borligini anglab yetdi. Vaqtning yetmasligi, odamlardagi qanoatning yo'qolishi, dinlar va irqalararo to'qnashuvlarning barchasida Shaytonning xizmati beqiyos bo'lib, o'zini o'nglamochi bo'lgan SHAXSning boshi berk

ko'chaga kirib, undan chiqish yo'llarini ham bilaydigan darajada mahdudlashib borayotgani hech kimga sir emas!

Nazar Eshonqulning "Tun panjaralari", "Qora kitob" qissalarida Shayton mifologik obraz sanaladi. Bu obrazning yaralishiga sabab sobiq ittifoq zamonidan qon-qonimizga singib kelayotgan juda yomon illatlarni ramziy-metaforik yo'sinda idroklash masalasi ko'ndalang qo'yiladi. Jumladan, texnogen dunyoda san'at va adabiyotning taraqqiy etishida yangi zamon miflarining o'rni nihoyatda beqiyosdir. Ularning ta'sir doirasi ham, taraqqiyot o'lchamlari ham nisbatan kengayib ketmoqda. "Uchoqlar, poyezdlar, raketlar, telefonlar, kompyuterlar – barchasi syureal emas, zamonaviy tamaddun voqeligidan iborat poetik ob'yektlardir. Bu so'zlar chegarasidan tashqariga chiqqan poeziya chin ma'nodagi poeziya fizikasi, uning texnik va ijtimoiy jismalaridir. Ularda na absurd, na mubolog'a bor, lekin shu holicha majoz va yoki istoiradir, chunki inson tanasi xususiyatlari va ko'ngil intilishlari (aslida, majoz – "metafora" ko'chirish yoki bir joydan ikkinchi joyga tashish degani, Yunonistonda yuk mashinalari "metafora" deb ataladi) materiyaga ko'chishdir. Shunday qilib, telefon eshitish majoz va quloq istoiradir (ya'ni eshitish moslamasi alomatlarini turdoshlik bo'yicha apparatga ko'chiradi). Syurreal ob'yektlardan farqli o'laroq, telefon yoki raketada, foydalanishga yaroqlilik va poetiklik bir-biriga zid kelmaydi, aksincha, bu o'rinda foydalanishga yaroqlilik poetik vositalar bilan erishiladi⁹⁴. Darhaqiqat, Faxriyorning ushbu tarjima maqolasida rus faylasuf esseisti M.N.Epshteyn global dunyoda o'z-o'zidan mutatsiyaga uchrab, yo'qolib borayotgan juda teran hayotiy tahlillar bilan isbotlab beradi. Unga ko'ra, ramzlar, metaforalarning tag-zamirida INSON fenomeni va uning aqlbovar qilmas hilqat ekanligini, Alloh unga juda katta sirlarni bildirganligi va berganligini yangicha qarashlar negizida talqin qiladi. Biz Nazar Eshonqul badiiy izlanishlaridagi Shayton va Inson obrazlarini syujetning asosiy hal qiluvchi, umuman, muammo, voqelik, yechim uchligida aniqlashga diqqat qaratamiz:

"Tun panjaralari" nomli qissada Nazar Eshonqul muharrir do'sti

⁹⁴ Эпштейн М.Н. Юксак поэзия ва Аллодам. Фахриёр таржимаси. –Т.: "Akademnashr". 2020. –Б.249.

Haqqul bilan bo'lib o'tgan voqealarni tasvirlar ekan, o'zining mifik tasavvurida paydo bo'lgan yangi bir olamni o'qib beradi. Haqqul unga an'anaviy narsa yozishini yuz-ko'z ifodalarida anglatib yuboradi. Haqqulning yoshi dunyoni yangicha ko'rish davridan anchayin o'tib ketganligini bilgan qissa muallifi, ya'ni qahramon uning qarashlarini qabul qilmaydi. Demak, yozuvchi yangi zamon mifologik qatlamlariga teran nazar tashlar ekan, Haqqul ta'biricha bular G'arbga ko'r-ko'rona taqlid ekanligini aytib qoladi. Qissada qahramon deraza oldida o'tirib uzzukun xayol suradi. Bu xayollarning musaffo osmon kabi tiniqligi, orzularning ro'yobi sari odimlashga ko'maklashishi faqatgina qahramonning tafakkurida, ko'z oldidagi tasavvurida namoyon bo'ladi. Mana shu jihatlar yozuvchining eng muhim uslubiy moduslaridan biri ekanligi anglashiladi:

"Men u bilan tezda aloqani uzdim. Hozir ba'zi-ba'zida ko'rishib qolsak, u o'zining badbo'y falsafasini tinimsiz chaynaydi. Eshitib qon bo'lib ketasan. U bilan uchrashib qolgandan so'ng men ikki-uch hafta zaharlanib qolgan vujudimni tozalash bilan ovora bo'laman. G'aroyib qismat. Uch kun o'tirib gaplashsang, to'rtinchi kuni tomirlaring yorilib o'lishing hech gap emas. Bularning zahri qoraqurtnikidan ham kuchliroq. Bular hayot mevasining aynib, sasiy boshlagan qismi. Bular ketayotgan ko'chaning boshi berk. Men keyinchalik unga o'xshash odamlarning o'sha – menikiga kelib turadigan shaytondan hech qanday farqi yo'qligini anglagandim. Aksincha, garchi yozdig'i yovuzlik bo'lsa ham, shayton ularga qaraganda faoliyatliroq edi"⁹⁵.

Haqqulga o'xshagan ichi qora, Shaytondan ham battar odamlar yo'q deb o'ylaysizmi? Ayniqsa, ittifoq yemirilishga yaqin qolgan yillarda yozuvchilar, olimlar va umuman ziyoli qatlam orasida bir-birlarining "imi-jimi"da tagiga suv quyishlar boshlangan. Ana shu jarayonda haqiqiy talant sohiblari Alloh buyurgan ezgulikdan sira tonmaganlar. Yozuvchi qahramonlari xuddi o'quvchilari kabi ikkiga bo'linib, bir-birini muhokama qilishga kirishib ketadilar. Yozuvchi juda katta masalani o'rtaga tashlayapti. "Men dunyoni boshqacha ko'rishni, an'analarni sindirishni, odamlar o'qib tushunishlari

⁹⁵ Назар Эшонкул. Сайланма. 2-жилд. –Т.: "Akademnashr". 2022. –Б.498-499.

uchun o'zining yangidan-yangi qiyofalarini yaratishini istayman" deganida haq ekanligi ayonlashadi. Dunyoning soat sayin o'zgarib borayotganligini, ularni hazm qilishda badiiy adabiyotning nechog'li ahamiyati bor yoki yo'qligidan xavotirga tushadi. Bu xavotir yozuvchini biron marta tinch qo'ymaydi. Ana shu jabhada yangicha universal mifologik obrazlar sistemasi qalqib yuzaga chiqib boshlaydilar.

Prof U.Jo'raqulov yozishicha: "Bashariyat o'z tarixi davomida xoh u mif tarzida buzilgan, xoh u bid'atlar bilan qorishib ketgan bo'lsin, ilohiy ko'rsatma va axborotlarga, Yaratganning bildirgilariga tayangan. Hatto insoniyat Xudoni unutib, bir qadar dahriylashgan zamonlarda ham bunday ta'limotlar badiiy an'analar tarzida yashab qolgan, adabiyotning harakatlantiruvchi kuchi vazifasini bajarishda davom etavergan. Ikkinchidan, olim insoniyat yaratilgandan beri bir lahza bo'lsin to'xtamagan zamon va makon harakati hayotning badiiylashtirilgan modelini ishlab chiqishga da'vo qiladigan badiiy adabiyotning ham eng muhim sharti ekanini nazariy jihatdan isbot etgan. Badiiy niyatning tug'ilishidan boshlab, asarning yozilishi, tugallanishi va bundan keyin o'quvchi badiiy aurasida yashashigacha bo'lgan jarayonlar haqida fikr yuritgan"⁹⁶. Binobarin, badiiy shartlilikning har bir asarda zuhur etilishi yo'sinlari turlicha bo'lib, nazariy jihatdan olib qaralganda – bir maqsadni amalga oshirishga qaratilgan bo'ladi. Masalan, qissada odatda, xarakterlar (personaj) yarim tayyor holda tanlanib asarga olib kiriladi. Bu tanlanishga g'oya va maqsad singdirilib, qaysi davr nuqtai nazarini, qaysi vaqtning ko'rinishlarini, ilg'or g'oyalarini tajassum etganligida namoyon bo'ladi. Yozuvchi asl maqsad va diqqatini nimalarga qaratayotganiga faol munosabatda bo'lishlikni targ'ib qilganligida seziladi. XX asr noan'anaviy ramziy-majoziy talqinning gullab-yashnagan bir davrini boshlab bergan qissalarda "mafkura va zamon" chig'iriqlari sabab ekanligini inkor qilmaymiz. Ong va tuyg'ular orasidagi muayyan bog'liqlik, uzilishlar, to'qima va yolg'on shiorlar qattol zamonning asl basharasini ko'rsatib bergani sir emas! Badiiy g'oyaning ramzlar tilida hikoya qilinayotgan voqelikni yuzaga chiqarishdagi

⁹⁶ Журакулов У. Назарий поэтика масалалари. –Т., "Г.Фулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи". 2015.–Б.104.

eng birlamchi vazifadoshligi – xarakterni o'quvchiga murakkab yo'sinda tanishtirishga xizmat qilganligi bilan belgilanadi. Zero, xarakter ham ramziy yuk tashuvchi vosita bo'lib, jamiyat hayotini chamalashga zamin hozirlaydi:

Dunyo modern yozuvchilarining aksariyati yangicha mifologik obrazlar ustida tinimsiz ishlash bilan ovvora. Frans Kafkaning yozuvchi Nazar Eshonqul ijodiga juda qattiq ta'sir qilishini hech kim inkor qilolmasa kerak. Yozuvchi shakliy ustqurmani shu qadar mahorat bilan o'zlashtiradiki, natijada o'zining o'zbekona uslubiy manerasiga ega bo'ladi. Bu birdaniga sodir bo'ladigan hodisa emas. Jamiyat va odam bir-birisiz ayro kun ko'rolmaydi. U har qanday vaziyatda mif va ramzlar qurshovida buyuk kelajak sari qadam tashlasa ham undan mutlaqo uzilib keta olmaydi. Yozuvchi Nazar Eshonqulning mazkur qissasidagi Shayton obrazi syujet va kompozitsiyada mifologik xarakter in'ikosi o'ziga xos tarzda bo'y ko'rsatganligini namoyish qila oldi:

"Shayton yoz oqshomlarining birida (yoz ekanligi aniq esimda, chunki deraza ochiq edi va men uni derazadan kirgan bo'lsa kerak deb gumon qilgandim) o'sha kunlari ruhiyatimdek pachoq oromkursida mudrab o'tirganimda to'satdan paydo bo'lgandi. U jad ohorli shim, oq ko'ylak kiygan, g'ilay ko'zlariga yarashmasa ham, ensizgina qora galstuk taqib olgandi. Boshida esa soyaboni keng qo'nqaygan shlyapa, qancha yashirishga tirishmasin, shimining tor balog'idan o'ynoqlab turadigan sarg'ish, jundor dumi ko'rinib turardi. Shlyapasi tagida esa tekis va silliq qilib taralgan oltin sochlari yaltirardi...

Narigi xonada qarg'aning qag'illashiga o'xshash shang'illash eshitildi. Uy bekasi, aftidan, uyqu oldidan yana qizi bilan janjallashyapti. Ular kun bo'yi bir necha marta jiqqalashmasa, tomoqlaridan ovqat o'tmaydi. Ularni o'ylasam, hamisha alamdand tishlarim g'ijirlab ketadi. Qani bularga baxt va baxtsizlik haqidagi ertaklaringni aytib ber-chi, ishtonini ho'l qilib qo'ygan bolaning ustidan kulganday sening ham ustingdan ham fahmsizlik yopishib olgan qorinlarini silkillatib miriqib, kulishadi, seni g'irt axmoqqa chiqarishadi. Baxt haqida ular hech qachon o'ylab ham ko'rishmagan"⁹⁷.

Qissa qahramonlari xuddi hayotda Shayton bilan birga muloqot

⁹⁷ Kўrsatilgan адабиёт, -Б.499.

qilib yurgandek taassurot uygʻotadi. Ayniqsa, mifologik qatlam qissa arxitektonikasining yanada jozibador boʻlishini, yozuvchining asl ijodiy konsepsiyasi boshqa masala – Olamni anglash uchun bir vositaligini tushunishdan iborat ekanligi ayonlashadi. Allohni tanish uchun Shaytondan uzoqlashish shart. Nazar Eshonqul bu yerda qahramonlarini tun qoʻynida sinovdan oʻtkazadi. Tunda pokiza qalb egalarini yoʻldan urish uchun har tarafdin chiqib keladigan Shayton, jinlar va shunga oʻxshagan tun maxluqlari bilan real hayotni ramziy timsollar yordamida anglashga imkon topganligida seziladi. Negaki, Shaytonning qutqusiga bir ilingan odam, undan chiqish uchun tavba va tazarru qilib, gunohlardan forigʻ boʻlmoqlikni Allohdan soʻrashi lozim. Yozuvchi qissada *“hikoya ichida hikoya”* usulini keng qoʻllaydi. Yaʼni qahramonlar shayton bilan doʻst tutinganidan faxrlanadilar. Real hayotdagi shaytonsifat odamlarning qingʻir ishlaridan bezgan qahramonlar xarakterida ham ajabtovur oʻzgarishlarni koʻrish mumkin. Lekin adib bu yerda juda katta konsepsiyani ilgari surayotir. Sobiq ittifoq yakkahokimligida qonun darajasiga chiqib qolgan yozilmagan axloq normalari insonlarni tabaqalashtirib, asosiy kuch – xalq xoʻjaligini rivojlantirish, ular fikrlamasligi lozim, ular mushohada qilishga vaqti boʻlmasligi kerak, ular qorin gʻamidan boshqa narsa haqida umuman bosh qotirishi mumkin emas, degan oʻzlarining chirkin Shaytoniy manfaatlarini ishga solib, qul, mute qilib boshqarishning hadisini olganligini hech bir avlod unutmasa kerak. Nazar Eshonqul va shu kabi yozuvchilar avlodi mana shu ogʻriqlarni birma-bir boshlaridan oʻtkazdilar. Ayniqsa, 80-yillarga kelib, qayta qurish siyosatining ogʻriqlari butun millatimiz boshiga misli koʻrilmagan koʻrguliklarni soldi. Yozuvchi ana shu koʻrguliklar, azoblaru uqubatlarni Shayton obrazi bilan ifodalab *“Tun panjaralari”*ning bagʻriga yashirishga imkon topdi.

Yozuvchi *“Qora kitob”* qissasida ham Shayton obrazini yagona syujet chiziqlariga mifologik talqin negizida singdirib yuboradi. Qissada Shaytonning izmida kechgan bir umrlik azob va uqubatlari – nafsning kushandasi boʻlmish oʻzlik va eʼtiqod ham uygʻun ravishda yanada koʻrkamlilik kasb etadi. Shuni qayd etish lozimki, *“Hozirgi oʻzbek nasrida qadim mif va afsonalarga kuchli ehtiyoj paydo boʻlgan. Muayyan ijodkor tomonidan yaratilgan subʼyektiv*

mif yoki mifologik tafakkur asosida shakllangan badiiy asar qurilmasi, mifologemalar ishtiroki, syujet va motivlari hozirgi oʻzbek adabiyotshunosligida yangi adabiy yoʻnalish – neomif nasrni tashkil etmoqda. XX asr ijodkorlari yaratgan neomif nasr mazmun va mohiyat jihatidan aynan miflarni takrorlash emas, mifologik syujetga, obrazga (mifologemalarga) yangicha nigoh tashlashdir”⁹⁸, - deya yozadi dos. M.Qoʻchqorova. Darvoqe, yozuvchi neomif yaratari ekan, oʻz davrining adabiy hodisalarini jahon nasri bilan sintezlaydi. Eng muhim va tushunishga imkon boʻlgulik ifoda tigʻizligini ajratib oladi. Nazar Eshonqulning qissalaridagi Shaytonning butun yer yuziga egalik qilishga intilishi dunyodagi yovuz kuchlarning haddan tashqari koʻpayib ketganligini taqozo etadi. Mana shu jarayon yozuvchining asl konseptual dunyoqarashi mahsuli ekanligi ayonlashadi:

“Men bu ayolning eshikni yopmay, ogʻirligidan mayishib ketgan sim toʻshakda xurr-xurr uxlab yotganini koʻrsam, hamisha koʻz oldimga botqoqda huzur qilib uxlab yotgan semiz choʻchqa keladi. Yoʻq, odam haqida bunday fikrlash yaramaydi, bunday nafrat bilan soʻzlash kerak emasligini men bilaman. Lekin bekani koʻrishim bilan xuddi torozining ikkinchi pallasiday xayolimda choʻchqa ham lip etib paydo boʻladi. Men xayolimni band etgan badboʻy tashbehlardan jirkanib boshimni devor tarafga buraman...

Tun – mening xilvat boshpanam. Balki, yolgʻiz manzilim ham shu yerdir. Men faqat tun qoʻynidagina, mana shu kichkina, qorongʻi burchagimdagina oʻzimni erkin his etaman, koʻnglimdagi oʻylarni, sirlarni unga aytaman. U ham meni tushunganday atrofimda girdikapalak boʻladi, aylanib-oʻrgiladi. Oʻziga sirdosh topilganidan baʼzan chigirtkaning tilida shodon gʻoʻldirab qoʻyadi, xonamda sekin oʻrmalab yuradi, yuzimni silab-siypalaydi. Men unga oʻzimning ertaklarimni aytar ekanman, aftini masxaromuz bujmaytmaydi. Men uning nafasini, ertaklarimda hayajonlanib ketganda xuddi Robiyadek pish-pish etib xoʻrsinib qoʻyganini sezib qolaman”⁹⁹.

Qissa qahramoni butun olamdagi mavjudotlarga taʼrif berarkan,

⁹⁸ Kuchukorova M. *Ўзбек насрида бадий шартлилик. Филология фанд.док. дисс.* – Тошкент. 2020. – Б.153.

⁹⁹ Nazar Eshonqul. – Б.501.

o'zining xotiralari (ong ostida yotgan) talabalik davridagi boshidan o'tkazgan qiyinchiliklarini ham eslash negizida matn qa'riga singdirib yuboradi. Qissada Robiyaga bo'lgan pokiza muhabbati bir nav esidan ko'tarilgan emas. Ijara uyi egasi, ya'ni ayolning cho'chqaga o'xshatilishi ham bejiz emas. N.Eshonqul bu obrazdan boshqa hikoyalarida ham ayrim xarakterlarini chizishda foydalangan. Mana shu o'rinda syujetning mantig'idan kelib chiqib asosiy voqelikka mos yana bu cho'chqaga o'xshatilgan obrazning kiritilishida Shaytoniy sifatning hali vujudida yashayotganidan darak bermoqda. Deylik, davr o'zgarishga oz qolgan esa-da, yozuvchining chinakam milliy istiqlol haqidagi ulkan g'oyasi mavjud. O'sha g'oyani amalga oshirishga xalaqit beradigan manfur tuzumning kirdikorlarini ramziy-timsollar fonida ochiqlab bormoqda. Bular mana shu lavhada ham o'z maromiga yetib tasvirlangan. Jarayon shuni ko'rsatmoqdaki, yozuvchi qanchalik tasvirda chuqurlashgani sayin, shunchalik xarakterlarni ifodalash yo'lida mashaqqatlarni ketma-ket yengib kelayotganligi ayon bo'ladi.

"Tun panjaralari" qissasida yozuvchi xarakter yaratish va ularning syujet mazmunida qanday o'rin egallaganini ko'rsatish juda murakkab ekanligini ham unutmash lozim.

1) Yozuvchi qissada adabiyot o'qituvchisining ham, jurnalist yoki muharrirning ham maqsadi bir nuqtada jam bo'lishi, faoliyati qanday bo'lishidan qat'i nazar inson o'zining o'zligini izlab topishi muhimligiga ishor qilinadi;

2) Qissada syujet qismlarini bir-biriga bog'lab turuvchi Shayton obrazi ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tun – insonning o'y-mushohada qiladigan qarorgohi. Tun – Shayton bilan ahd va bitim tuzish uchun qulay fursat. Bunda roviy nutqi qorishig'i ham o'z ishotini berib turibdi.

3) O'tgan sobiq ittifoqning ong ostimizda ming yillardan buyon yashab, qo'rquvdan uxlab yotgan milliy va mustahkam qadriyatlarimizni (ong yuvish mexnazimi) toptashga kirishgani, o'zligini anglash va ba'zan yashab qolish instinkti yovuzlik bilan birga kurashga chorlashini ham chuqur anglab yetganligida ko'rinadi;

4) Nazar Eshonqul qissaning mohiyatida nafs va Shayton birligini butun tanamizga singib ketgan azaliy gunohning ildizlari deb tushunadi. Antik yunon madaniyatidagi tarixiy shaxslar hamda

ularning ayanchli taqdiri timsolida ham ko'rishni maqsad qiladi;

5) Jahon adabiyotining eng ilg'or tasvir metodlaridan unumli foydalanib, kompozitsiyaga xos – lirik chekinishlarni ham o'rni-o'rni bilan istifoda qilganligida yaqqol namoyon bo'ladi;

6) Qissada tush motivi ham syujetni qoliplash va kompozitsiyada muhim ob'yektni chamalashga sharoit hozirlaydi. Tush motivi qahramonning tun va tush aro kechayotgan umri davomida ezgulik va yovuzlik iskanjasida qolgan qismatini teran anglashga imkon beradi.

Prof.A.Rasulovning qayd etishicha: "Struktura – asarning badiiy-estetik xaritasi. Bu xaritani ruhiy nigoh bilan o'rganish, uqish mumkin. Xaritada ranglar, belgilar aniq o'lchamlar vositasida o'z ifodasini topadi. Xaritalar siyosiy, ekologik, yer tarkibi bo'yicha yaratiladi. Badiiy-strukturaviy xarita semiotik nuqtalarning joy-joyiga qo'yilishi, semiologik mohiyatning yoritilishi nuqtai nazaridan tuziladi. Semiotik nuqta, semiologik markazlar duch kelgan joyda emas, asarning g'oyasi, maqsadi jihatidan aniq belgilangan o'ringagina qo'yiladi. Davrimizning donishmand ijodkorlaridan biri Fozil Iskandar iste'dod nima, degan savolga bunday javob beribdi: "Iste'dod adabiyot maydoni birligida kitobxon bilan tutashadigan aloqa nuqtalari miqdori". Badiiy strukturani yaratish tayyorgarligi matn tuzishdan ancha ilgari boshlanadi. Uslub, janr, sarlavha, ilk jumla (satr). Semiotik nuqtalar o'rnini belgilab olish. Matnning semiologik mohiyatini yetiltirish. Tugallanma"¹⁰⁰, bularning barchasi badiiy syujet va kompozitsiyaning tashkillanishini taqozolaydi. Ayni jarayonda yozuvchi o'zining ijod erkinligini yanada teran his qiladi. Munaqqidning qarashlari o'rinlidir. Chunki badiiy kompozitsiyaning muhim joylashishi va tartiblilik mohiyatning o'quvchi ko'z o'ngida real jilvalanishiga olib keladi hamda syujetning ishonarli xotimasiga keng imkon hozirlaydi.

Nazar Eshonqulning "Qora kitob" qissasida mifologik obrazning yangicha ifodasi. Keyingi yillar qissachiligidagi o'ziga xos urinishlar va yangilanishlar nafqat ramzlar va timsollar negizida, balki obrazlilikni yuzaga chiqaruvchi qator omillarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Mifologik obrazning paydo bo'lishi va qissa arxitektonikasidagi o'rni va roli nechog'li ahamiyatli bo'lmasin

¹⁰⁰ Rasulov A. Бадийлик – безавол янгилик. –Т.: "Шарк". 2007. –Б.48-49.

asosiy voqelikka uyg'unlashmasa, o'quvchiga tushuniksiz bir mantiqni keltirib chiqaradi. Modernizm haqidagi bahslarda ko'pchilik iste'dod va yana iste'dodning qudratini his qilish lozimligini ta'kidlaydilar. Negaki, iste'dod evaziga bitilgan matn har qanday sharoitda o'z bahosini olishi tayin. G'arb adabiy tafakkuridan o'zbek adabiyotiga kirib kelgan ekzistensiya hodisasi XX asr jahon falsafasida ko'pdan-ko'p yangi va zamonaviy oqimlar vujudga kelganligini to'laqonli dalolatlaydi. Mavjudlik – bu o'z-o'zidan ayonki, bizni o'rab turgan yagona olamda kechayotgan narsa va hodisalar aslida, azaldan minglab yillardan buyon ongimizda yashab kelayotgan qadriyatlarning bir uzvi ekanligini isbotlaydi. "Ekzistensiya, faylasuflar talqiniga ko'ra, nihoyatda murakkab, sirli, begonalik, qo'rquv, xavotir singari hodisalar bilan to'lib-toshgan mavjudlikdir. Bu mavjudlik insonning asl mohiyati bilan chiqishmaydi. Zotan, inson o'zining valine'mati bo'lmish tabiatdan, bir vaqtlar o'zi yashab kelgan muhitdan, ya'ni hayvonot va nabodot olamidanda begonalashgan. Mazkur hodisa keyingi davrlarda shu qadar miqyosli darajaga yetdiki, endi inson, nafaqat boshqa insonlardan, hatto o'zidan ham begonalashib bormoqda, u o'z aqli yaratgan narsalar dunyosida siqilib qoldi, kengligini yo'qotdi, o'z kasbining jonli murvatiga, qalbi ustidan hukmronlik qilgan, manfaatni ustuvor hisoblaydigan aqlining quli bo'lib qoldi. Natijada insonda haqiqiy hayotga, yuksak ma'naviyat bilan belgilanadigan o'z mohiyatiga loqayd qaragan, soddalik, oqko'ngillik, bolalarcha hayratdan yiroq, olamga hukmronlik qilish da'vosiga mukkasidan ketgan mavjudotga aylanib bormoqda. Ekzistensiyachilikning asosiy maqsadi ana shu bir qarashda ko'zga tashlanmaydigan fojiaaviylikni ko'rsatish va undan chiqib ketish yo'llarini izlash masalalariga borib taqaladi"¹⁰¹. Darhaqiqat, Nazar Eshonqul, Ulug'bek Hamdam, Isajon Sulton, Shodiqul Hamro, Murod Chovush kabi yozuvchilarning modern qissalarida ekzistensializm an'analari singdirilgan u yoki bu ma'noda muayyan darajada aks etgan sifat o'zgarishlari yo'lidagi izlanishlari yuqoridagi Abdulla Sher mulohazalariga javob bo'lishi tabiiy. O'ylab ko'rilsa: sobiq ittifoq davrida haqiqatni aytish mumkinmidi?

¹⁰¹ Абдулла Шер. Абдиёт ва умр. –Т.: "Файласуфлар" нашриёти. 2017. –Б.98.

Haqiqatni aytish tugul, uni tilga olishning o'zi do'zax edi. Chunki sobiq ittifoq ideologiyasida kommunist obrazi faqat shodu xurram yashashi lozim degan aqida yetmish yil davomida tafakkurimizga turli shakllarda singdirildi. Bu narsani ochiq yozishning hech bir imkoni ham, iloji ham yo'q. Istiqlol davriga kelib, badiiy adabiyotdan syenzura otlig' bir tizim olib tashlandiki, san'at tom ma'nodagi haqiqiy o'zining milliy ifoda madaniyati o'zaniga asta-sekin tusha boshladi. 1988 yil yozilgan "Tun panjaralari"dagi obrazlar aslida yozuvchining ittifoqning asl basharasini ochib berish illojida yozilgan hayqiriqlardir. Qissaga yaxshilab e'tibor berilsa, yozuvchi o'nlab o'rinlarda g'oyaning safsataga aylanganini, chirkin va hadbo'y salatanatning asl basharasi yuzaga chiqib kelayotganini his etish mumkin. Bundan mustasno yana bir qissasi "Qora kitob"da mifologik obraz darajasida talqin qilingan Shaytonning inson vujudidagi oqayotgan qon yanglig' harakati haqiqatdan ham o'zlikni anglash, yuqoridagi Abdulla Sher qarashlarining to'ldiruvchisi sifatida maydonga chiqadi:

"Esingizdami, yaqinlargacha A. Eng mashhur yozuvchi bo'lardi, qancha oilalar farzandlariga shuhrati, qat'iyati, irodasini tilab uning nomini qo'ymadilar. A. esa umr bo'yi o'z e'tiqodidan qaytmadi: uni qamadilar, surgun qildilar, kaltakladilar, asarlarini yoqdilar, mamlakatdan quvg'in qildilar, biroq u egilmadi. Tuzumni fosh qiluvchi asarlar yozaverdi, qamoqlarda, yo'llarda tinimsiz yozdi, tinimsiz fosh qildi. Tuzum quladi-yu, uni hech kim eslamay qo'ydi: taqsim A. shu yovuz tuzum bilan tirik edi, shu yovuz tuzum unga shon-shuhrat, qobiliyat, sharaf keltirgandi, shu tuzumni fosh qilishga o'z hayotini baxsh etdi, tushu hushida unga toshlar otdi, oxiri tuzum imorati quladi, u endi o'zini baxtli his qilsa bo'lardi, biroq unday bo'lmadi. U mening qo'shnim edi. Chet eldan qaytgach, uni ko'rib qoldim: shunday savlat, shunday shavkat egasi mushtday bo'lib qolibdi – shunda taqsim, men qarshi kurashgan tuzum uning umriga aylanib qolganini angladim. Asli, tuzum uning umri edi, u A ni buyuk qilgandi, qulagcha esa A. nima qilarini bilmay lol qoldi. Axir uning butun umri, lahzalari, soniyalari tuzumni fosh qilish yo'lida shakllangan, o'sib-ulg'aygan edi. Tuzum qulagach, u unut

ko'chalarning birida mastu alastlar ichida xoru zor bo'lib o'ldi"¹⁰².

Muallif qissadagi A. obrazini shartli ravishda sir tutishga intiladi. Demak, jamiyatning butun kirdikorlarini bilgan yozuvchi qahramonlarining orzulari ham, umidlari ham puchga chiqqani, atrofidagi odamlarning vaqtida undan siyosiy qurol va jasorat sohibi sifatida foydalanishi o'sha shayton yo'lida har qanday pastkashlikdan toymaydigan odamlarni yodimizga soladi. Ekzistensiallik bu yerda fojeaviylikni butunicha qabul qilib, muayyan darajada zamonning yukini yengillatish borasidagi intilishlar tushunilishi tabiiy. Nazar Eshonqul qissa konsepsiyasiga xilma-xil obrazlarni ramzlar, tisollar fonida singdirib yuborganligi, undan o'quvchi o'ziga tan jihatlarni o'zlashtirish muhimligi ayonlashadi.

Yozuvchi Nazar Eshonqul bir adabiy maqolasida Jeyms Joys haqida shunday mulohaza bildiradi: "Yozuvchi nigohi hayotning ikir-chikirlarigacha, hatto odam tovush chiqarib aytishga uyaladigan kechinmalargacha qamrab oladi. Joysning usuli ana shunga imkon beradi. Bu usulda "sen", "men", "u" o'rtasida ifoda qilish, bayon chegarasi buzilib ketadi, go'yo asarda qaysi shaxs hikoya qilayotganini, qaysi shaxs roviy, qaysi shaxs qahramon, anglab olish ancha mushkul. Nabokov mazkur asarni qalb yo hissiyot bilan emas, miya bilan o'qish kerak deb aytganda haq edi. Asar kutilmagan badiiy uslublar, priyomlar va timsollarga, g'oya va hikmatlarga, tashbehu istilohlarga shunchalik boyki, jahon adabiyoti tajribasida boshqa bunday romanni topib bo'lmaydi. Blum haqida hikoya qilayotib birdan "men"ga, keyin "sen", "u" shaxsiga osongina o'tib ketiladi, sizni asar jozibasi va shuuri qamrab oladi. Asta-sekin asar ichiga kirganingiz sayin mif bilan voqelik, hayot bilan xayol, roviy bilan qahramon orasidagi chegara yo'qoladi. Adibning inson tuyg'ulari va mayllarini xuddi ko'zgudagidek aniq aks ettirish usuli baribir o'quvchini hayratga soladi. Bu usul birinchi marta Joysning ushbu romanida o'zini to'la oqladi. Ilgari nasrchilikda voqea shaxsning faqat bittasi tilidan yoki nuqtai nazaridan hikoya qilinardi. Bu asarda bir qahramonning o'zida uchta shaxs ifodasi yonma-yon ketaveradi. Mazkur usul shunchaki zo'raki tarzda singdirilmagan. Asarni o'qiyotganingizda bu notabiiy tuyulmaydi. Bu ifoda usuli

¹⁰² Кўрсатилган адабиёт, -Б. 536.

G'arb adabiyotidagi "ongosti kechinmalari"ni keng va chuqur aks ettirish imkonini beradi"¹⁰³. Ayonki, Nazar Eshonqulning o'zi ham uslubiy izlanishlarida – men, -sen, -u kishilik olmoshi tilidan hikoya qiluvchi qator hikoyalar yozib, eksperiment qilib ko'rdi. Natijada, o'zining yagona ifoda uslubini topib, qaysi usulda voqelikni bayon qilsa, ta'sirdor va obrazli chiqishi mumkinligini taxmin qilib oldi. Mana shu badiiy izlanishlar yozuvchining ramzlar tilida asar yozish metodologiyasini qaror toptirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman, noan'anaviy usulda bitilgan asarlarda yozuvchilar N.Eshonqul, U.Hamdani, I.Sulton, A.Yo'ldoshev, Sh.Hamro kabi yozuvchilar yozgan asarlari orqali bir-biridan jiddiy tafovutlanadi. Ularni birlashtirib turgan yagona estetik markazni topish muhim. U ham bo'lsa, insonni qay tariqa tafakkur qilishga o'rgatish, o'quvchini noma'lum bir olam sirlari bilan ramz va metaforalar tilida tanishtirish muhim, degan g'oyani ilgari surishdan iborat. Ayniqsa, noreal olam hamisha mavhum va munozaralarga boy bo'ladi. Uni har kim zehniyati boricha, qurbi idroki ko'targanicha baholaydi. Aynan shu tamoyil hozirgi qissalarning shakliy-uslubiy rang barangligini tayin etadi, desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Kuzatish va tahlillar shunday deyishga muayyan tarzda asos bo'lib xizmat qilmoqda. Zero, hayotda mukammal odamning o'zi yo'q. Mukammallikka intilish va uni samimiy tushunish, anglash, shu tariqa hayot kechirish istagi mavjud. Davr yaratgan qissalarning qariyb ko'pchiligida ayni shu tamoyil yetakchilik qilishi haq gap. Uslubiy o'ziga xoslik jihatidan yozuvchi har qancha g'arb adabiy an'analari sinteziga murojaat qilmasin, uning yagona falsafiy-estetik olami, so'zi, ijodiy konsepsiyasi, adabiy mushohadasi alohida bir yo'nalishga evrildi. Zero, yozuvchi hech mubolag'asiz aytish mumkin, inson ruhiyatiga ichdan kirib borish malakasi salaflari qatorida oldinda ekanligini to'laligicha isbotlab ulgurdi. Bu jihati bilan adabiyotda yangi hikoya qilish tarzining vujudga kelishiga keng yo'l ochib berayotgani fikrimiz yorqin dalili sanaladi.

¹⁰³ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/jeysms-joys/>

III BOB. BADIY PSIXOLOGIZMNING QISSA STRUKTURASIDA ZUHUR ETILISH USULLARI

3.1. Ruhiy tahlilning turlari va usullari

Inson gapirmagan lahzalarida ham nimalarnidir o'ylab, so'zlab turgan bo'ladi, deydi buyuk mutafakkir, donishmand, hikmatlar egasi Jaloliddin Rumiy. Mana qariyb yetti yuz yildirki, muazzam Sharqu G'arb badiiy-falsafiy, estetik tafakkurini o'zining diniy-ilohiy, ma'naviy-ma'rifiy qarashlari bilan to'yintirib kelayotgan Rumiy hazratlarining butun insoniyatga yozib qoldirgan bebaho merosi haqida bosh qotirganda, bugungi real va noreal badiiy asarlar voqeligiga singib ketgan, siz va biz, umuman hammamiz haqimizdagi eng latif tuyg'ularning qalblarimizga taskin beruvchi mutafakkirona qarashlarning haqqoniyligi hamda o'lmasligidan dalolat beradi: "Agar kishi biz gaplashayotgan vaqtda uxlasa, bu uning bo'sh (bekor) qolganidan emas, balki ishonchdandir. Masalan, karvonga xatar xavf solib turgan paytda, hech narsaga qaramay, tuyalar choptiriladi. Qachonki, xatar o'tib ketgandagina odamlarning uyqusi kela boshlaydi. Bizning so'zimiz ham atrofga ishonch va ma'murlik ufurayapti. Ruhlar tanishlar so'zini eshitishlari bilan bo'yi keladi. "Ey Muhammad, sen: "O'qi" – de" (Hadis). Ya'ni sening zoting shu qadar latifdirki, nazarlar unga yetolmaydi. Biroq sen gapirgan onda ruhlar taskin va huzur topadi. Shuning uchun sen gapir Ey Muhammad!"¹⁰⁴. Haqiqatdan ham, orif va zakiy zotlarning bag'ridan marvariddek otilib chiqayotgan so'zlar shodasi ham xuddi shundaydir. Unga yaqinlashganing, uni anglaganing sari ruhing yengil tortadi, huzur qiladi. Bugungi kunda yaratilayotgan modernistik asarlarning ham xuddi shunday tipi borligini, kishi o'zining botinidagi ovozga munosib bir ovoz topganligini anglab yetganimizdagina haqqoniy qiyofasini ko'rishimiz tayin.

XX asr boshlarida G'arb badiiy-estetik tafakkurida juda katta siljish ro'y berdi. Bir tomonda birinchi jahon urushi eshik qoqib kelmoqda, ikkinchi jihatdan esa ozodlik yo'lida bosh ko'targan

¹⁰⁴ Жалолитдин Румий. Ичиндаги ичиндадир. –Т.: "Янги аср авлоди". 2022. –Б. 25.

deno zotlarning boshini kundaga qo'yish, ularni o'z davlatidan sazoyi qilish, o'limga mahkum etish avj nuqtalariga chiqqandi. Yozuvchi yoki shoirlar, dramaturglar bo'lsin, haq so'z, adolat, tenglik va insofdan so'z ochganlarning ovozi o'chirib qo'yish borasida juda katta ishlarni amalga oshirib, aql egalarini yo'q qilib, hokimiyat tepasiga zulu zalolatni sevuvchi, insoniyatning ruhiy quvvatiga zarba beruvchi xoinlar, axmoqlar kelib o'rnamshdi. Ana shunday ilmiliq kunlarning birida, ya'ni umrining oxirlarida Graf Lev Tolstoy "Iqornoma" asarini yozdi. Bu biografik qissada din, dunyo, yaratilish, ibodat va e'tiqod, umuman INSON fenomeni, uning Yaratuvchisi orasidagi muayyan bog'liq nuqtalar juda teran tarzda, hayoti xavf ostida bo'lgan lahzalarigacha donishmandona fikrlari Tolstoyning umr shomida bitib, avlodlarga vasiyat tariqasida qoldirgan bebaho merosidir.

Mana shu qissaning badiiy kompozitsiyasida ruhiy tahlil va talqin shu qadar teran ifodasini topganki, keyinchalik yaratilajak modern qissalarga ham shaklan, ham mazmunan, ham usluban ta'sir ko'rsatganini e'tirof etish lozim:

"Sayyoh dashtu biyobonda qahru g'azabdan tutaqqan yirtqichga ro'para kelibdi. Undan xalos bo'lish niyatida sayyoh suvsiz quduqqa sakrab tushibdi. Ammo ko'rsaki, uning tubida dahshatli bir ajdaho sayyohni yeyman, deb og'zini ochib turibdi. Sho'rlik sayyoh nima qilishini bilmay qolibdi – quduqdan qaytib chiqay desak, qonsiragan yirtqichning changalida halok bo'ladi, quduqning tubiga tushsa, ajdahoga yem bo'ladi. Quduq devoridagi yoriqdan bir buta o'sib chiqqan ekan – yo'lovchi shu butaning shoxiga ilinib, muallaq osilib qoladi. Borgan sari uning bilaklaridan quvvat ketadi, oradan ko'p o'tmay qismati tugashini, ikki tomondan uni kutib turgan xatarning biriga ro'para kelishini his qiladi, lekin shundoq bo'lsa ham u butani mahkam changallaganicha osilib turaveradi. Bir mahal sayyoh osilgan holida o'girilib qarasa, biri qora, biri oq ikkita sichqon u osilib turgan butaning tevaragida baravar uymalanib, tagidan kemirayotgan emish. Ana, ko'p o'tmay, shox o'z-o'zidan qirsillab sinadi-yu, sayyoh ajdarhoning og'ziga tushadi. Sayyoh buni ko'rib turibdi, u biladiki, muqarrar halok bo'ladi. Ammo hozircha osilib turar ekan, u tevarak-atrofga alanglaydi va shoxning barglarida bir necha tomchi asal ko'radi. So'ng bir amallab uni tili bilan yalay

boshlaydi”¹⁰⁵.

Graf Lev Tolstoyning “Iqrornoma” qissasidan keltirilgan lavha – hayot suvi, hayot ne’mati deb nomlanadi. Tolstoy bu hayotiy haqiqatni ramzlar tilida ifodalar ekan, o’zini ham xuddi sayyoh o’rnida ko’radi. Oq va qora sichqonni tun va kunga o’xshatadi. Ayniqsa, asaldan totib qolish unga hayot lazzati, yoshlikdagi kabi rohat bermasligiga – IQROR bo’lmoqda. Bunday falsafiy-psixologik qissalar o’zbek adiblariga ham juda katta ta’sir ko’rsatgani hech kimga sir emas. Badiiylik modusi nuqtai nazaridan ruhiy talqin XX asrda insonni boshqatdan kashf qildi. Yangi inson fenomenini, taraqqiyotni ko’z o’ngida ko’rib, qudratli kuch egasi Allohning kalomidan ulug’ narsa yo’qligiga Tolstoy o’zi iqror bo’lib, itoatga keldi. Natijada, o’lmas bir obidani yaratib ketganligini tushunib yetish lozim.

Ta’kidlash joizki, qadim-qadim zamonlardan odamlar bayon etilayotgan voqea-hodisaga o’zgacha zavq beruvchi hodisa, o’z kechinmalari ifodasi yoki o’zini qiynayotgan muammolarga taskin (ba’zan esa yechim) deb qarashgan. Chunki «obrazli qilib aytilgan so’z kishi ruhini o’ziga bo’ysundiradigan bir holat kasb etadi. Bu shundayki, ma’lum bir ishlar kishiga ko’rinmasdan, ular haqida biror fikr yuritilmasidan va uni e’tirof etilmasdan turib, ular kishiga xush keladi, ba’zilaridan esa kishi o’zini tiyadi. Bir so’z bilan aytganda, bunday narsadan odam bezovtalanadi, lekin bu bezovtalik ongli ravishda bo’lmay, balki nafsoniy – ruhiy ta’sirlanganlik natijasida bo’ladi»¹⁰⁶. Buyuk olim ibn Sinoning mazkur mulohazasida so’zning tinglovchiga, o’quvchiga ta’siri ta’kidlanar ekan, birinchi galda uning ruhiyatidagi o’zgarishlarga ta’sir etishiga urg’u berilgan. Chunki so’z san’ati inson ichki olami, psixologiyasidagi o’zgarishlar haqida xabar beradi. Bu badiiy-ijodiy jarayon sifatida o’zbek mumtoz adabiyotida qadimdan mavjud hodisa sanaladi. Eng qadimgi turkiy toshbitiklardagi monologik nutq orqali personajlar psixologiyasida vatantarvarlik, hayotsevarlik, kurashchanlik g’oyalari ko’tarinkilik bilan bayon qilingan. Masalan, Kul tegin epitafiyasida o’z

¹⁰⁵ Лев Толстой. Икорнома. –Т.: “Янги аср авлоди”. 2022. –Б.100-101.

¹⁰⁶ Абу Али ибн Сино. Шеър санъати. <http://www.e-adabiyot.uz/adabiyot-shunoslik/392.html>

davrining epik tasviri bilan birga qadim ajdod-larimizning olamni qanday tasavvur qilishlari, ruhiyati haqida tushuncha beradi¹⁰⁷. M.Koshg’ariyning “Devoni lug’otit turk” asaridagi she’r, maqol, qo’shiqlar, qasida, munozara kabi asar parchalarida ham badiiy psixologizmning faol qo’llanganini kuzatish mumkin.

O’zbek xalq eposlaridagi personajlar ichki olamini yoritish uchun qo’llangan psixologik usullar asar badiiyatini ta’minlashda muhim o’ringa ega. Xususan, “Alpomish” eposidagi qator badiiy psixologik unsurlar Boybo’ri, Boysari, Alpomish, Barchinoy, Qaldirg’och, Qorajon, Maston kampir, Toychaxon kabi obrazlarning ruhiyatini, ichki olamini ifodalashga xizmat qilgan¹⁰⁸. Jumladan, Alpomishning Murodtepaga chiqish oldidan o’z-o’ziga aytgan monologida uning ruhiy holati, ikkilanishi tasvirlangan.

Noan’anaviy qissalar fonida badiiy psixologizm masalasi – ranglar va ohanglarda, tun va kun kabi zulmat qurshovida o’tayotgan inson umrining mazmunini tushinishda qabarib ko’rinadi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, adabiyot insonni to’laqonli obraz sifatida tasvirlashni boshlagan davrlardan e’tiboran, tom ma’noda, badiiy psixologizm paydo bo’lgan. Aynan o’sha davrlardan boshlab adabiy qahramon xatti-harakatlarining asosini tashqi holatlarigina emas, balki uning ichki ehtiyoji – ruhiy holati ham tashkil eta boshlagan edi. G’arb adabiyotshunosligida bu yo’nalishni psixopoetika (badiiy psixologiya) deb atashadi. Zamonaviy dunyo adabiyotshunosligida badiiy adabiyotni psixopoetik nuqtai nazardan tahlil va talqin qiluvchi bir qancha nazariy qarashlar, usul va metodlar ishlab chiqilgan. Ular orasida A.A.Potebnya, D.I. Ovsyaniko-Kulikovskiy, Z. Freyd, J.Lakan, K. Yung qarashlari keng tarqalgan. A.Potebnyaning fikricha, badiiy asarlarda obrazlar muhim bo’lib, har qanday obraz o’ziga xos individual psixologik xususiyatlarga ega bo’ladi¹⁰⁹. Zigmund

¹⁰⁷ Каралсин: 2) Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Текст и исследования. -Москва: Академии наук, 1951, - 96 стр. 2) Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. I-жилд, – Тошкент: Фан, 2003. –332 б.

¹⁰⁸ Alpomish: O’zbek xalq qahramonlik dostoni / Aytuvchi: F. Yo’ldosh o’g’li. Yozib oluvchi: M.Zaripov. – Тошкент: Sharq, 2010, – 400 b.

¹⁰⁹ 1) Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – Москва:Искусство, 1976. а – 614 стр.; 2) Потебня А. А. Теоретическая поэтика.Из записок по теории словесности. www.gumer.ru/potebnya

Freyd shaxsning individual harakatlari uning faoliyatini psixologik tahliliga asos bo'lishi haqidagi g'oyani ilgari surgan. Jak Lakanning "psixoanaliz struktura"sida esa butun asar yaxlit psixologik tuzilma degan qarashlar yetakchilik qilgan. Bundan tashqari Alfred Adler, Karl Yung, Rene Uellek, Ostin Urren kabi olimlar badiiy asar va undagi poetik obrazlar yaratilishida psixologik mexanizmlarning o'rniga alohida e'tibor qilishgan. Olimlarning fikricha, psixologizm «Yozuvchi shaxsini tip va betakror individuallik sifatidagi psixologik tahlili ijodiy jarayoni; u yoki bu badiiy asarning yaratilishi qonuniyatlari va tipologiyasini o'rganish, nihoyat adabiyotning o'quvchiga ta'siri o'rganadi»¹¹⁰.

Demak, badiiy psixologizm uchta asosiy yo'nalishda rivojlanuvchi nazariy masalarning o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, bu masalalarga e'tibor badiiy adabiyotda, xususan, nasrda so'nggi yillarda ancha faollashdi. Buning bir qancha ijtimoiy, badiiy falsafiy va, albatta, psixologik omillari mavjud. Birinchidan, ijtimoiy hayotimizda ro'y bergan qator o'zgarishlar, mustaqil o'zbek jamiyatining shakllanishi, inson omiliga, avvalgidek ulkan mexanizmning bitta vinti deb emas, balki individual sub'yekt, shaxs sifatida qarash kuchaydi. Ikkinchidan, badiiy-estetik qarashlarimizda yangi estetik idealni shakllantirishga intilish, dunyoni yangicha ko'rish va, uchinchidan, globallashuv jarayonida inson omiliga munosabat masalalari jahon adabiyotida bo'lgani kabi o'zbek nasrida ham qator o'zgarishlar yuzaga kelishiga asos bo'ldi.

Ma'lumki, "xarakter va uning ichki plani va programmasini belgilovchi psixikasi bir butunlikni, yaxlit bir organizmni tashkil etadi. Psixik hodisalar faoliyatning doimiy boshqaruvchisidir. Chunki, "faqat ongdagina voqelikning dinamik modellari yaratiladi, ana shu modellar yordamida odam tevarak-atrofni qurshab olgan muhit bilan munosabatga kirishadi. Rang-barang his tuyg'ular, kechinmalar olami esa zaruriy ravishda inson ongining tarkibidir. Xarakterni uning psixikasiz tasavvur qilish mumkin emas, chunki qahramon ruhiyatining tahlili – xarakterning yaxlitligi va to'laqlonligini ta'minlaydi, uni reallashtiradi, ta'sirchanligini oshiradi. Shu sabab,

¹¹⁰ Уэллек Рене, Уоррен Остин. Теория литературы. – Москва: Прогресс, 1978. – С.95 (328 стр.)

agar analogik fikrlaydigan bo'lsak, xarakter va uning psixikasi o'rtasidagi munosabatni mazmun va forma o'rtasidagi dialektik aloqaga o'xshatmoq zarur»¹¹¹. – deya yozadi prof. H.Umurov. Haqiqatdan ham, keyingi davr qissalarida individual uslub va psixologik talqin vobastaligi shaklda ham, mazmunda ham yangicha qiyofada bo'y ko'rsatayotgan asarlar soni ortdi. Biz ushbu faslda Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasi timsolida ruhiy tahlil va uning o'ziga xos usullarini talqin qilib ko'ramiz.

Noan'anaviy qissada isyonning itoatga evrilish hodisasi. Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasi yozib tugallanib, qo'lma-qo'l bo'lib o'qilayotgan bir paytda, adib "Muvozanat" romaniga qo'l uradi. **Ramzni – an'anaga aylantirish hodisasi va uning diniy-ma'rifiy ko'lamda aks etish prinsiplarini sharhlaganimizda tayanch markaz – yadroni topish muhim masala sanaladi.** Demak, "Yolg'izlik" oldiga o'quvchi o'zining o'nlab savollarini qo'yishi tabiiy. Chunki qissa qahramoni **tabiat-jamiyat-inson** uchligida xuddi Lev Tolstoy kabi borlig'ini ortiqcha bezaklarsiz o'quvchiga, insoniyatga ochib berganligi bilan xarakterlanadi.

"Odam almisoqdan ilgari ham javhar sifatida mavjud edi. Unga "bo'l" deyildi va yaralish sodir bo'ldi. Dyemak, ketar chog'ida taslimiyat so'zini unutmasligi lozim. Dunyoviy istak-xohish – katta yov. Chunki undan jism oromi va farog'ati ko'zlangan. Behuda aytilgan so'z – dahshatli maxluq, ya'ni ulkan yov. Najot so'zi Yaratuvchi hamdi, amal esa unga some' bo'lmoqlikdir. Binobarin, chin inson ozorlarga sabrli, qismatga bardoshli bo'lmog'i, ayni paytda yaratilganlarga mehr-shafqat nazari bilan boqmog'i lozim. Bu azobli yo'l uni nodonlikdan xalos etadi. Yeru-ko'kni samodan ko'rish, Yaratuvchining qudratini his etish uchun ilm zarur. Zotan ilm – aql va tafakkur chirog'i. U qadimiy ma'nolar kaliti o'laroq, tarix va kelajakni bugunda uyg'unlashtira oladi. Ilmili kishi donishmand bobolari ma'nolar xazinasidan ibrat oladi. Muhabbat otashi ila hirs xirmaniga o't qo'yadi»¹¹². Haqiqatdan ham, ushbu mulohazalar bugungi badiiy nasr haqida bo'lishiga qaramay,

¹¹¹ Умuroв Х. Сайланма. 1-жилд. –Т: "Фан". 2007. –Б.23.

¹¹² Ёкубов И. Юрак пўртаналаридан бахс этувчи асар. –Т: "Мухаррир". 2017. –Б.127.

yozuvchi U.Hamdamning "Yolg'izlik" qissasidagi qahramonga ham tegishli ekanligi ayonlashadi. Chunki yolg'izlikning ruhiyat va moddiyat, sababiyat va jamiyat oralig'ida bo'y ko'rsatgan ISYONI va uning itoatga kelishi qissa syujet liniyalarida mufasal ochiq-oshkor bayon qilingan:

"Moddiy dunyodagi muvaffaqiyatsizligim ko'nglimdan – Ichki Mendan. Ishq yo'lida devona Mashrabdek darveshlik yo'lini tutmasligim, omadsizligim Tashqi Mendan – moddiyat ham inson uchun, tirik jon uchun zarur deb hisoblovchi Mendandir. Men zohidlik yo'lini tutmadim. Hatto junbishga kelganimda hech kimni tanimasam-da, dunyoni sariq chaqaga olmasam-da, g'aroyib olam to'liqinida tebransam-da, qaygadir, kimgadir tiyiqsiz va o'ta kuchli istak-la, sog'inch-la, iztirob-la talpinsam-da, so'ngida baribir, zaminga qaytishimni bilganimdanmi, jarayon kechishi bilan hushimni sekin-asta to'play boshlayman. Bu karaxtlik davridir, bir olamdan o'zgasiga kechish paytidir. Aynan shunday lahzalarda men atrofdegilar bilan, xususan, xotinim bilan g'ijillashib olishim ham mumkin. Albatta, u hamma qatori meni hamisha Tashqi Men holimda ko'rmoq istaydi. Chunki bunda men oila uchun qayg'urayotgan, bozor-o'char qilayotgan, ro'zg'or yumushlarini bajarayotgan, ishlab pul topayotgan, ayolim, farzandim atrofida parvona bo'layotgan, xullas, terlab-pishib qo'l bilan paypaslash mumkin bo'lgan dunyo yaratayotgan Mendirman, axir!.. Holbuki, men...

Muhimi nima? Men nima ish bilan mashg'ul bo'lay? Aqlu idrokimni, yurak qo'rimni – umrimni qanday faoliyatga sarf etay?.. Bilgandayman, biroq bilmayman. Bilganlarimning deyarli hammasi tumtaroq. Nihoyat, men bir yo'lni tanlab olaman: borini boricha yozishga intilaman. Haqiqatning momataloq va dahshatli yuz-ko'ziga tik qarashga botinaman: bor, nima bo'lsa bo'lsin!..."¹¹³

Ulug'bek Hamdam "Yolg'izlik" qissasida qahramonni uch xil ruhiy muvozanatda talqin qiladi:

1. Jamiyatda el qatori tirikchilik qilayotgan, oila, bola-chaqa va real hayot bilan tillashib, odamlar orasida o'z o'rnini, orzu-umidlarini ro'yobga chiqarish ilinjida harakat qilayotgan inson sifatida.

¹¹³ Хамдам Улугбек. "Узокдаги Дилнура". Қисса ва ҳикоялар. –Т.: "Академ-нашр".

2. Jamiyat hayotida hech qachon odamlarga qo'shilmaydigan, o'zining o'y-tafakkuri bilan yashaydigan, tashqi muhitni kuzatib, ichkarida shivirlab, so'z aytadigan, ularning maqsadlarini, niyatlarini to'laqonli anglab yetgan, nafs va shahvoniyatdan yiroq, o'zining chizib qo'ygan olamidan bir dam tashqariga chiqmaydigan, birovlarini muhokama qilmaydigan obraz tarzida.

3. Dunyo tohsa to'pig'iga chiqmaydigan, Allohga bo'lgan muhabbati yo'lida, o'zligining ruhiy olamida umr kechiradigan, o'z bilgan haqiqatlari izidan ergashadigan, darvesh, taqvodor va mazlum, dunyo moliga unchalik havas qilmaydigan, so'fiy bir qahramon ko'rinishida xarakter badiiy tadrijini izchillikda tasvirlaydi.

Mana shu uchlik birlashib, polifonik nutq hosil qilgan o'rinlar ham talaygina. Ammo, lekin yozuvchi buni asl maqsad deb bilmaydi. Yolg'izlikka girftor bo'lgan qahramonning ichki olamida birgalikda sayr qilganingizda masala mohiyati yanada oydinlashadi. Chunonchi, "inson ichki hayotini badiiy o'zlashtirishning vositalari juda boy va rang-barang. Bular uni o'rab turgan muhitdan olgan taassurotlar tasviri ham, qahramon ruhiyatidagi kechinmalarni lo'nda ifodalash ham, qahramon o'ylarining mufassal xarakteristikasi ham, personajning ichki monologlari ham, eng so'ngida, insondagi g'ayrushuuriylikni aniqlaydigan tush va gallyusinatsiyadan tortib, ruhiyat puchmoqlarida yashirinib yotgan qorong'u holatlarning tasviriyam bo'lishi mumkin"¹¹⁴. Natijada, yozuvchi shu uchlikning mohiyatiga qahramon ruhiy olamining biz ilg'amagan nuqtalarini o'zining shaxsiy qarashlari bilan qorishtirib, yagona estetik markazning tayanchi bo'lmish ruhiy muvozanatga yo'naltiradi. Ruh – insonning ma'naviy parvozi. Ruh – inson psixikasining asosi, urib turgan yuragi, tomirlarida oqayotgan qoni kabi.

Istiqlol davri o'zbek asrida ham, she'riyatida ham G'arbda shuhrat qozongan noan'anaviy yo'nalishda ijod qiluvchi J.Joys, F.Kafka, J.Sartr, A.Kamyu kabi yozuvchilar, fransuz she'riyatidagi syurrealistlarga ergashib hayot hodisalarini yakka inson qalbidagi murakkab ruhiy kechinmalar orqali tahlil qilish (psixozanaliz) kuchayib bormoqda. A.Kamyu, J.Sartr kabi ekzistensialist adiblar

¹¹⁴ Бобохонов М. Ҳозирги ўзбек қиссачилигида психологизм. Филол.фан. номзоди дисс. –Т.: "ФАН". 2012. –Б.28.

inson vijdoni, ruhiyatida favqulodda, ekstrimal holatlarda yoʻl tanlash, yaʼni haqiqat, yaxshilik yoki yovuzlik, nohaqlik yoʻlini tanlash yuz beradi degan qoidani dastur qilib olganlar. Ekzistensialistlarning yana bir muhim nazariyasi – hozirgi dunyoda (gʻarbda) odamlar yuksak insonparvarlik ideallaridan yuz oʻgirib, faqat mavjud boʻlish uchungina yashamoqdalarki, bu holat insonlikning inqirozidan darak beradi”¹¹⁵. Darhaqiqat, prof.D.Toʻrayevning ushbu mulohazalari bugungi kun nasri uchun gʻoyat dolzarbdir. Yozuvchi Ulugʻbek Hamdam qissa qahramonini shu qadar teran mushohada yuritishga – tashqi men bilan – ichki menning parchalanishi, SHAXSning ruhiy sinishiga olib kelishini, chinakam OLIY tuygʻularning oyoq osti boʻlishi, INSONLIK martabasining yerga koʻmilishi, soxta shon-shuhrat egalarining adabiy didi oʻtmaslashuviga taʼsir etishini yanada oʻziga xos tarzda idroklaydi. Mana shu jihatlar yozuvchining universal tafakkur tarzidan sizib chiqayotgan millat va Vatan taqdiri haqida yonib yashayotgan qahramon intellektini jiddiy sinovdan oʻtkazadi. Qissada isyonning itoatga evrilish jarayoni juda murakkab qatlamlarni keltirib chiqaradi. Negaki, qahramon oʻz manzili sari yoʻlga otlangan, yoʻlda mashaqqatu iztiroblar bilan oʻzining oxir manziliga yetolmayotgan inson sifatida hayotga teran nazar tashlay boshlaydi. Buning natijasida yolgʻizligidan aziyat chekadi. Oʻgʻli Muhammadning oʻlimi, ishsizlik va darbadarlikning yelkasiga osmon kabi qulab tushishi xarakterni toʻlaqonli “kayta kashf” etishga yetaklaydi.

Mashhur ingliz matnshunosi R.Bart yozuvchilarni “tranzitip” (tashuvchi) odamlar deb ataydi. Ular oʻz oldiga *guvohlik, tushuntirish va oʻrganish* singari oliy maqsadlarni qoʻyganligida, deb baholaydi.

Noanʼanaviy qissa janri poetikasining eng asosiy xususiyatlaridan biri: *belgilangan makon, anglangan zamon, his qilingan voqelik drammatizmi* hamda shakliy-mazmuniy komponentlarning dialektik qonuniyat negizida namoyon boʻlishida muhim rol oʻynaydi. Unda yozuvchi kamol topgan *muhit suvrati, hayotning anglanmagan* (ong osti fikrlar kordinatasi) *qiyofasi, zamoniy dunyoqarashning oʻzgaruvchan* (badiiy vaqtini intensiv tezlatish) strukturasi real

¹¹⁵ Тўраев Д. Рангин тасвирлар жилоси. –Т.: “Akademnashr”. 2014. –Б.68-69.

salmoq kasb etadi.

Maʼlumki, “Badiiy asar goʻyo bir jonli organizmdir: organizm jonsiz yashay olmaganidek, “jon” ham tanasiz oʻzini namoyon qilolmaydi. Jonli organizmning eng kichik hujayrasi ham unda aylanib turgan iliq qon tufayli yashagani kabi, badiiy asarning har bir katta va kichik qismi ham unga hayot baxsh etib turgan mazmun tufayli yashaydi va shu mazmunning nishonasi, tashqi ifodasi boʻlib xizmat etadi”¹¹⁶, – deya yozadi adabiyotshunos olim Izzat Sulton. Ilmiy-nazariy mushohadada bir necha jihat eʼtiborga sazovor. Birinchidan, badiiy asar oʻzining ichki qonuniyatlarida shakllanib boradigan poetik intizom, ikkinchidan matnlararo uygʻunlik, shakliy-mazmuniy-uslubiy oʻziga xoslikni namoyon etuvchi estetik kategoriya, uchinchidan, yozuvchi dunyoqarashidan shakllangan aloqa vositasida yuzaga chiqqan munosabatlar yigʻindisi tasvir bayoni ifodasida oʻz mantigʻini taqozalaydi:

“Qachongacha bandalik libosida yuraman!? Qiynaldim-ku! Qachongacha Seni, Senga qaytishni, Senga singishni va nihoyat “SEN!” boʻlishni kutib yashayman? Zyerikdim-ku! Axir malol kelayapti-ku menga bunday shakl, bunday mazmun! Ey, Xudo! Men oʻzimni topolmayapman, men yoʻqman! Axir qani men? Bitta vujudning ichida parcha-parcha boʻlib ketgan maʼnoning qay biriga men tegishli? Har kuni ertalab duo qilarkan, halol yashashni Sendan tilagan va pok boʻlishga ahd qilgan kishimanmi men yoki kechgacha chiday olmay, oʻzining qandaydir “haqiqat”lariga asoslanib, ularni orqa qilib, haromga qoʻl urgan va tuni bilan uxlayolmay oʻrnida agʻdarilib chiqqan munofiqmi men? Men kimman oʻzi?! Ilmiy unvon va manguilik daʼvosida ich-etini yeb tipirchilayotgan koʻzboʻyamachimi yoki faqat kashf etishu bilish-bildirish ishtiyoqida yonayotgan odam-olimmi? Men kimman!? Koʻksimda mingta, millionta jangchi va mingta, millionta jang ketayotir, faqat men qaydaman va kim tomondaman? Men oʻzimni yoʻqotib qoʻydim, ey Parvardigor! Men turmushning arziyas yumushlari orasida qolib xor boʻldim, men ulardan toʻydim. Men bandalik botqogʻidan chiqib ketolmayotgan oʻzimdan zerikdim. Men tinimsiz ravishda majburiyatlarni, zarurlarni bajarishdan siqildim. Nihoyat, menga

¹¹⁶ Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. Toshkent: Ўqituvchi, 1986. –Б.163.

chumoli kabi bitta-ikkita izdan yura-yura o'lib ketish alam qiladi. Nihoyat, men bilgan bu olam Sening butun qudrating hosilasi emas! Men Sening qudratingni ko'rmoq va ko'rmoqqa kifoya salohiyat istayman, ey Parvardigor!"¹¹⁷

Yozuvchi Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasi qahramoni yuqorida alohida tavsiflaganimizdek uch xil yo'sinda o'z ruhiy olamidagi muvozanat sari talpinishda, intilishda hamda IDEAL hayot qurishda davom etadi. Ayniqsa, "Men kimman?" deb Allohga yolvorishi, yukinishi mohiyatida Yaratganning sifatlarini teran bilish hamda o'zining hayotga qadalgan ruhiy ildizini mustahkamlash masalasi turadi. Turmushning achchiq qismatidan, sharobidan tortib xoru zor bo'lganini ISYON (buni tozarish isyoni deb tushunish lozim) qilarkan faqat va faqat ODAMlik rasmidan balandga chiqish, ya'ni kunini tirikchilik bilan o'tkazish, qorin g'amidan ham yuksak yumushlar borligini tushunib yetish nazarda tutiladi. Bu monolog-yolvorishlar zahirida yolg'izlikning falsafiy-estetik qamrovi ham murakkablashadi. Dunyoning o'zgarishlari-yu, odamlarning sabrsiziligi natijasida yuzaga kelayotgan taloto'plarga barham bermoqchi bo'ladi-yu, buning hech bir imkoni yo'qligini tan olishga va taslim bo'lishga qaror qiladi. Biroq botinida uni qiynayotgan, tergayotgan, turtayotgan "nimadir"ning izmidan umrining oxirigacha chiqi olmasligini o'zining tasavvurida chamalab ham ko'radi.

Ayonki, romantizm davri psixologizm alohida namoyon bo'la boshlagan bo'lsa, keyinchalik roman janrida shaxs mustaqil, rivojlanuvchan, o'zining ichki qonunlariga binoan harakatlanadigan bo'ldi. Bora-bora romanlarda N.Chernishevskiy tomonidan L.Tolstoy ijodiga nisbatan ta'riflangan "qalb dialektikasi" bo'y ko'rsatdi. Bu bilan yozuvchi tomonidan qahramon psixologik evolyusiyasining nafaqat ibtido va intihosi, balki bir hisning boshqasiga dramatik tarzda ko'chib yurishining tasvirlanishi ham nazarda tutilgan edi. Badiiy adabiyotda psixologizm yozuvchi mahoratini yuzaga chiqaradigan asosiy uslubga aylanib borgan uchun ham adabiyotshunoslar tomonidan atroficha o'rganila boshlandi va muayyan metodologik asosni tashkil etuvchi nazariy monografiyalar yaratildi. V.M.Jirmunskiy, L.Ya.Ginzburg, I.V.Straxov, A.B.Yesin,

¹¹⁷ Хамдам Улугбек. Курсатилган адабиёт. Т.: -Б.11.

B.A.Uspenskiy kabi rus adabiyotshunoslar ko'plab monografiyalar yaratishdi.

Lev Tolstoyning "Iqornoma" asaridan ta'sirlangan yozuvchi Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qahramoni mohiyatga singib ketishga olib boradigan bir qancha sifatlar aks etganini ko'ramiz. Yozuvchi Lev Tolstoydan ham, Frans Kafkadan ham, Al'bert Kamyudan ham maksimal darajada ta'sirlangan. Bu ta'sirlanish natijasida o'zining hayot yo'lini, umr so'qmoqlaridagi tushishlaru qoqilishlar, omadsizliklaru muvaffaqiyatlarni chamalashga imkon topadi. Hayotning maromda davom etmasligi, qahramonning bag'rini qiymalayotgan muammolarga girftor qilib tashlaydi. Mana shu qalbidagi "zilzilaning" nima ekanligini bilish uchun o'ttiz yil yo'l bosdim, deydi qahramon Allohga munojot qilib.

"Joriy kunda muammo monografiyai intensiv xarakter kasb etishga qaramasdan, asosiy tushuncha va mohiyatlar aniq farqlarni amaliy jihatdan belgilab olish jarayoni hiyla qiyin kechmoqda. Natijada "poetika nima?" degan savolga ham bir so'z bilan aytganda haqqoniy javob yo'q. Bir qarashda muammoni uch nazariy o'lchamda, ham material nuqtai nazaridan, ham kompozision nuqtai nazaridan, vazifaviy ahamiyati jihatidan maxsus o'rganish maqsadga muvofiq"¹¹⁸, - deb yozadi rus adabiyotshunosi M.Polyakov. Binobarin, manbada ta'kidlanganidek, janr intizomida poetik tizim bir-biriga mantiqan bog'langan ijodiy unsurlar yaxlitligini to'laligicha qamraydi. Natijada ijodiy generatsiya va transformatsiya yaxlitlashuvi tabiiy mohiyatning ilgarilashiga zamin yaratadi.

Mazkur nazariy qarashlar qissa janri poetikasida qo'llanilganda voqelikni *baholash* mezonlari, yozuvchining ijodiy niyati bilan badiiy niyatni bir-biriga yaqinlashtirish, hayotiy materialning *intensiv* vaqtga nisbatan tezlashuvi ham muammoning hal qilinishida estetik tugallikni tasdiqlaydi.

Buyuk ispan mutafakkiri Xose Ortega-i-Gasset e'tiroficha: "Har qanday san'atning tarixi inson qalbining tomonlaridan birini ifodalashga bo'lgan qator urinishlardir. Xuddi shu narsa uni boshqa san'atlardan ajratib turadi. Bu urinishlar shunday bir egri chiziqni

¹¹⁸ Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. М.: Советский писатель, 1986. С.5.

tashkil qiladiki, san'at kamalakning yengil o'qi kabi shu chiziq bo'ylab zamon qa'riga o'z maqsadi sari intiladi. Intihosiz ufqdagi shu nuqta har qaysi san'atning yo'nalishini, mohiyatini va ma'nosini ko'rsatib turadi"¹¹⁹. Darhaqiqat, "inson qalbining tomonlaridan birini ifodalash"ga yo'naltirilgan noan'anaviy qissaning janr tabiati hayotiy faktik voqealarni keng va o'ziga xos qamrovda aks ettirish falsafasini ilgari suradi. Unda davr ziddiyatlararo arosatda qolgan qahramon hamda zamon shiddatidan ilgarilab ketgan qahramon intellekti jiddiy tafovutlanadi. Ya'ni, ijodkor fitratida rosa pishib yetilgan hayotiy voqealarning yaxlit manzarasi badiiy voqealarning tomon evriladi. Jumladan, mustaqillik yillari o'zbek modernistik qissa janri poetik tadrijida ham yuqoridagi nazariy xususiyatlarning amaliy tasdig'ini kuzatish qiyin emas. Lev Tolstoyning "Iqrornoma" asarida ana shu kabi og'riqli savollar butun dunyo adabiyotida noan'anaviy memuar-qissa tabiatini o'zgartirishga keng zamin hozirladi:

"Har qanday iymon kimga bo'lmasin va qanday bo'lmasin javob bergan bo'lsa, iymonning har qanday javobi insonning cheklangan hayotiga cheklanmagan narsaning ma'nosini baxsh etadi va bu ma'noni azob-uqubatlar, muhtojliklar, o'lim mahv etolmaydi. Binobarin, faqat iymondagina hayotning ma'nosini va yashash imkonini topish mumkin. Shunda angladimki, so'zning eng muhim ma'nosida olib qarasak, iymon "ko'z ilg'amas buyumlarni" va hakoazolarni fosh qilishgina emas, karomatgina emas (bu iymonning sifatlaridan birining tasviri, xolos), insonning Xudoga munosabatidagina emas (Xudo orqali iymonni belgilash kerak emas, avval iymonni belgilab olib, so'ngra Xudoni belgilash lozim), ko'pincha iymonni mana bunday tushun, deb odamga aytilgan gaplarga qo'shilishgina emas, balki iymon inson hayotining ma'nosini bilishdir va shu bilimi vajidan inson o'z-o'zini mahv etmaydi, balki yashaydi. Iymon hayotning qudratidir. Inson yashar ekan, u biror narsaga ishonadi, iymon keltiradi. Agar u "nima uchundir yashamoq kerak", deb biron narsaga ishonmasa, iymon keltirmasa, unda u yashamas edi. Agar u cheklangan narsani ko'rmasa va uning xayoliy bir narsa ekanini anglamasa, u ana shu cheklangan narsaga ishonadi; agar u cheklangan narsaning xayoliy ekanini anglasa, unda u cheksiz

¹¹⁹ Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. Тошкент: Маънавият, 2010. –Б.307.

narsaga ishonmog'i kerak. Iymonsiz yashab bo'lmaydi"¹²⁰.

Lev Tolstoyning "Iqrornoma" asari Sharq mutafakkirlarining hayot shomida anglab yetgan eng so'nggi xulosalari kabi jaranglaydi. Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida ham Allohni tanish va hayotning mazunini iymonli kishilardangina so'rash, ularga ergashish, deb biladi. Lev Tolstoy qissada juda ko'plab hayotiy-ilohiy masalalarni zanjirga bog'lab, insonning taqdiri, o'zi va qator faylasuflar timsolida talqin qilib ko'radi. Bu jihat Ulug'bek Hamdamga ijodiy quvvat beradi. Rumi, Navoiy va Bobur, Tolstoy hamda Kafka, Kamyular ma'naviy olamidan maksimal darajada ta'sirlangan, ilhomlangan yozuvchi turli xil qatlamlarni bir-biriga muqoyasa qilganligida qabarib ko'rinadi. Zamonaviy o'zbek nasrida psixologik metod haqida B.Karim izlanishlari e'tiborga molik. Uning "Adabiyotshunoslik metodologiyasi" va "Ruhiyat alifbosi" nomli kitoblarida badiiy psixologizm, uning metod darajasiga o'sib chiqqanligi, mazkur metodning o'ziga xos tomonlari haqida ilmiy-nazariy fikrlar bildirilgan¹²¹. Xususan, olim mazkur metod XIX asrning 70-80 yillarida G'arbiy Yevropa va Rossiyada yaratilganiga e'tibor byerib, uning yaratuvchilari an'anaviy metodlar imkoniyatlarini qayta ko'rib chiqishganini, "yozuvchining emosiyalariga, ijodning psixologik jihatlarga, eng muhimi – avtorning ruhiy-ma'naviy dunyosi hamda ijod jarayoniga va bu jarayondagi psixologik holatlarga e'tibor qaratish lozim", deb yozadi¹²². Mazkur mulohazada olim beshta muhim omilni sanab ko'rsatadi: 1) yozuvchi emosiyalari; 2) ijodning psixologik jihati; 3) muallifning ruhiy-ma'naviy dunyosi; 4) ijod jarayoni; va 5) bu jarayondagi psixologik holat. Mazkur xususiyatlarni biz Rene Uellek, Ostin Uorren va A.Potebnya ilgari surgan psixologizm bilan taqqoslasak, ularda umumiy o'xshashliklarga duch kelamiz. Bular yozuvchi shaxsi, ijod jarayoni va psixologik holat bo'lib, ular aksariyat manbalarda psixologizmning xususiyatlari deb sanalgan.

¹²⁰ Лев Толстой.

¹²¹ 1) Каримов Б. Адабиётшunoslik методологияси. –Тошкент: Мухаррир, 2011. – 88 б.; 2) Карим, Баходир. Рухият алифбоси. – Тошкент: Ф.Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 364 б.

¹²² Карим, Баходир. Рухият алифбоси. – Тошкент: Ф.Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б.178.

Biroq, B.Karim yozuvchi emosiyasi va ruhiy-ma'naviy olamini ajratib ko'rsatar ekan, ruhiy-ma'naviy olami butun, sog'lom va yetuk shaxsning g'oyalari ham, olamni badiiy idrok etishi ham yetuk bo'lishiga ishonadi. Lekin badiiy asardagi psixologik unsurlarning o'quvchi psixologiyasiga ta'siri haqida yozmaydi. Vaholanki, boshqalar manbalarda psixologizmning bu jihatiga ham e'tibor qaratilgan.

Mana shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, psixologik tahlilning *dinamik, analitik, sintetik va ichdan ko'rsatish* prinsiplariga alohida urg'u berilgan. Psixologizm asar muallifi tomonidan qahramon ichki dunyosini, uning his va fikrlari harakatini, ongli va impulsiv to'lg'anishlarini badiiy kashf etishda qo'llaniladigan poetik vositalar tizimidan iborat nasrning o'ziga xos xususiyatlari ekan, ayni paytda, psixologik tavsifda shaxsning individuallashtirilgan qirralari ustunlik qiladi:

"Ishlarim ko'p, ammo qaysi biriga qo'l ursam, o'sha yerdan sen chiqib kelaverasan... Qiynaldim... Sen yor emas, balki azobsan, dardsan. Men – ana shu dardga chalingan bemor. Biroq xuddi o'z kishaniga mehr qo'yan qul kabi senga intilaman. Barcha oshiqlar misol faqat vaslingni o'ylayman. Ulardan farq qilib va kitoblar maslahatidan bo'yin tovlab senga yetishmoqqa judayam ishtiyoqmand emasman. Axir senga qovushmoqlik sendan ayrilmoqlik qadar tahlikalidir. Axir men bahorni ham sevgan, unga oshiqqan edim. Bahor menga o'z gajaklaridan ushatdi. Keyin... keyin men zerika boshladim...

Sening olovingda jizg'anak bo'lish qancha achchiq esa, shuncha shirindir. U misoli firoq. Ya'ni ayriliq kishi ko'nglida og'riq bilan birga bo'lajak diydorlashuv uchun zamin hozirlarkan, huzur ham paydo qiladi. Firoqsiz visolning lazzati bilinmas. Ayriliqning halovati shunda, uning azobida. Men seni xuddi shunday sevaman, sevinib-qayg'urib yaxshi ko'raman seni. Sen menga ozodlik va'da etayotgan zolimsan! Sen menga azob berayotgan Rohatsan!"¹²³

Keltirilgan lavhada, yozuvchi muhabbatning ham unga taskin berolmaganligini, ruhiy olamidagi sarzanishlardan foyda topmayotganligini istifoda qiladi. Ayni paytda, o'zining ichki iztiroblari-yu,

¹²³ Kўrsatilgan адабиёт, -Б.22.

og'riqlari biron marta yaxshilik olib kelmasligini sezadi. Shunday bo'lsa-da, FARYOD qilishdan sira to'xtamaydi. Ayni shu jarayon qissa qahramonlarining ham bu olamda, ham u olamda qanday hayot kechirish lozimligiga talpinib yashashi real mohiyat kasb etadi. Ulug'bek Hamdam hech qachon o'zining qalbi buyurmaganini va yuragidan o'tkazmagan dardni kuylamagan. O'zining komil iqrar bilan aytganidek, "mening hamma yozganlarim yurakdan otilib chiqqan shaloladek bo'lishini xohlayman, o'zim va ko'nglim, yuragim hayajonlanmagan, og'riqlarni menga bildirmagan g'oyalar, iztiroblar va maqsadlarni hech qachon asarga aylantirgan emasman"¹²⁴, - deya alohida ta'kidlaydi. Binobarin, qissada moddiy va ma'naviy dunyo muvozanati juda ko'p mushohada qilinadi. Mana shu jihatlar yozuvchining qolgan romanlari qissalarida yanada tiniqroq realistik yo'sinda inkishof qilindi. "Yolg'izilik"da berilgan uch o'lchamli voqelik prinsiplari "Muvozanat", "Isyon va itoat", "Sabo va Samandar" kabi asarlarida alohida mavqe kasb etdi. Badiiy psixologizm Yusuf, Akbar, Amir, Sabo, Samandar va Po'lat kabi qahramonlar sajiyasida o'ziga xos tarzda ko'z o'ngimizda zamon ziyolisi sifatida namoyon bo'ldi.

"Anchadan buyon ishsizman. Qorin qayg'usi... Uyda o'z qismatimning olaygan ko'zlariga ko'zimni lo'q qilib qamalib o'tiribman. Nihoyat, jonimga tegdi bu yanglig' ozodlik! Ustiga ustak, oshqozonim yana xuruj qilmoqda, buning tashvishi...

Shu onda hayot to'g'risida yozsam, uni bo'ralab so'kishim, qora kiyib olgan tashbehlariga o'rashim, og'ir jinoyatchi ustidan chiqarilgan hukm rangidagi xulosa – la'natlarimni yog'dirishim mumkin. Bular qaysi bir o'quvchining o'sha vaqtdagi kayfiyatiga muvofiq jaranglasa, hayotning ustidan mag'zava to'kishimga qaramay, quvonadi. Chunki taqdirning yolg'izlik sahrosida o'ziga hamdardu xayrixoh topgan bo'ladi. Endi jang qilish mumkin. Hatto yengilishini aniq bilsa-da, odamzod o'zini tanho sezmasa, yonida sheriklari, orqasida izdoshlari bo'lsa, qudratlidir: u o'limga ham tik bora oladi!

Lekin men hayot to'g'risida shu tobda yozmayman. Chunki

¹²⁴ Улуғбек Ҳамдам ва Хурсандбек Тўлибоев адабий суҳбати. Инсон табиат ва жамият фарзанди. Қаранг: Аъло кайфият. 2010. №8. 45-47 бетлар

so'zlayotgan odam o'z badanida tikon zaxmini tuysa, nolish va faryoddan nariga o'tolmasligini yaxshi bilaman. Shunga – qora ko'zoynak taqib olgan kayfiyatimga qaramay, men uning qobi-g'ini yorib chiqarkan, hayotning baribir shirin ekanligini e'tirof etaveraman. Barcha musibatlaru tashvishlaridan qat'i nazar, hayot sari talpinaveraman, uni yoqlayveraman, hayot uchun ovoz beraveraman!..”¹²⁵

Zukko munaqqid H.Umurov qayd etishicha: “Psixologik determenizm insonning hatti-harakatiga uning ma'naviy olami, psixologiyasiga ham sababchi ekanini ko'rsatadi va insonning ichki dunyosiga chuqur kira bilishni badiiy ijodning yana bir juda muhim faktori va talabi sifatida ilgari suradi”¹²⁶. Ko'rinadiki, psixologik vaziyat insonni har qachongidan chuqur bilishga sharoit tug'diradi. U yozuvchi tomonidan qayta ishlanadi. Qahramonning o'z taqdiri, o'z o'ylari, ko'rgan-kechirganlari hamda dunyoqarashi psixologik taranglikni keltirib chiqarishi tabiiy. Chunki, badiiy psixologizm noan'anaviy qissada boshqa nasriy asarlardan farqli o'laroq, u hayotiyliigi, yashovchanligi, bo'lib o'tganligi, muallif yoki qahramonning intim o'y-kechinmalarini ko'rsatib beruvchi ko'zgudir. “Psixologik analiz problemi juda murakkab masaladir... Odam yashar ekan, u qandaydir, o'zicha, shaxsan boshdan kechiradi, sezadi, his qiladi. Bu kechinmalarni yozuvchi tomonidan analiz qilinishi qonuniy bo'lib qolmasdan, balki u yozuvchiga inson mohiyatini tushunish uchun kalit hisoblanadi”(L.Leonov). Shunday ekan, noan'anaviy qissa poetikasida badiiy psixologizmning ifoda qilinishi, yozuvchi va muhit o'rtasidagi ziddiyatlarni aniqlashda muayyan qulayliklarni keltirib chiqaradi.

Ma'lum bo'ladiki, L.Ya.Ginzburg “Psixologik tahlil to'g'ridan-to'g'ri muallif mulohazasi yoki qahramonlarning o'z-o'zlarini tahlil qilishi shaklida yoki bilvosita – qahramonlar xatti-harakatini, kechmishlarini tasvirlash orqali amalga oshiriladi”¹²⁷, - deya fikr bildirsa, I.V.Straxov psixologik tahlilni xarakterlarni tasvirlashning “ichki” (harakatdagi shaxslarning ichki nutq, xotira obrazlari va

¹²⁵ Кўрсатилган адабиёт, -Б.28

¹²⁶ Умuroв Х. Рисолалар. Сайланма. 1-жилд. –Тошкент: Фан. 2007. –Б.13.

¹²⁷ Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Москва: INTRADA, 1999. С. 347.

tasavvurlari orqali ifodalanadigan ichki olamini kashf etish) va “tashqi” (nutq, nutqiy o'zini tutish, mimika va psixikaning tashqida aks etadigan boshqa vositalari ifodaviy o'ziga xosligining yozuvchi tomonidan talqin etilishi) turlariga ajratadi¹²⁸. Adabiyotshunos A.B.Yesin psixologik tahlilning uchinchi – “jamlovchi-belgilovchi” (summarno-oboznachayuvchi) shakl bilan to'ldirishni taklif qiladi (personaj fikrlari va tuyg'ulari haqida ichki olamda kechayotgan o'sha jarayonlarni qisqacha tavsiflash, belgilash orqali kitobxonga xabar berish usuli)¹²⁹. E'tibor bersak, adabiyotshunoslar ruhiy tahlilning uch asosiy – bevosita, bilvosita va “jamlovchi-belgilovchi” shaklini tasniflashadi. XX asr adabiyotida psixologik tasvirning o'tgan asr adabiyoti tomonidan o'zlashtirilgan usul va yo'sinlaridan keng foydalanildi. Xususan, personajning tashqi belgilari uning *portreti yoki makon, interyer* bilan munosabati orqali tasvirlangan.

Xulosa o'rinda shuni qayd etish lozimki, Ulug'bek Hamdamning “Yolg'izlik” qissasida psixologik tasvir ob'yekti hayot predmeti inson maqsadi hayot haqiqatini teran idroklash negizida haqqoniy xarakterlarning qay holatda ekanligini ko'rsatishga qaratilganligi bilan o'lchanadi. Yozuvchi daftarni ochib o'qiyotgan do'stining nima maqsadda uy egasi yo'q xonadonga kirganligini ochiqqlamaydi. Bu ham ramziy-majoziy idrokning bir ko'rinishi. Aslida, do'stining kundaligini o'qish va uning nima maqsadni ko'zlab yozilganligini anglatish roviy nutqi orqali amalga oshirilmoqda. Ayni damda, qahramon o'zining ko'ngliga qadam qo'ydi. U ko'nglidagi Alloh tomonidan berilgan yozug'ni o'qidi hamda uning kelajagini belgilab beruvchi taqdir bitiklarini tashqi va ichki men negizida chamalash imkonini qidirdi. Ramzlar – qahramonning o'ziga ishora qilinmoqda. Baxt va baxtsizlik orasida kechgan go'zal umr, uning ma'nan baquvvat, irodali va iymonli, eng muhimi insofi bo'lib voyaga yetishini kafolatlashga katta zamin hozirladi. Zero, falsafiy-psixologik ramziy-majoziy qissa arxitektonikasida

¹²⁸ Страхов И.В. Психологический анализ в литературном творчестве: пособие для студ. /В 5 ч./ - Саратов: Изд. Саратовского университета, 1973. – Ч. 1, С. 4.

¹²⁹ Есин А.Б. Принципы и приёмы анализа литературного произведения. Учебное пособие. – 3-е изд. – Москва: Флинта-Наука, 2000. –С.126.

yozuvchi-qahramon-o'quvchi xarakteri uyg'unlik kasb etib, badiiy bo'yoqdorlikning teranlashuviga keng imkon beradi.

3.2. Badiiy obrazlilikni ta'minlovchi unsurlar dinamikasi

Dunyo adabiyotining ilg'or namoyandalari ijod laboratoriyasiga teran nazar tashlaydigan bo'lsak, shu choqqacha yashab, asarlardan-asrlarga o'tib, ruhoniylar olamimizdagi savollarga javob bo'lgulik adabiy merosning fazilatlarini haqida so'z yuritganda, avvalo, inson psixikasini, xarakterini to'laqonli ochib berishi, obrazlilikni jiddiy ishlashi natijasi ekanligi ayonlashadi. Obrazli tafakkur – ruhiy tafakkurdan oziqlanadi. Ruhiy tafakkur – insonning “men”ida shakllanadi. Shunday ekan, noan'anaviy qissalar strukturasida bo'y ko'rsatgan portret, peyzaj va ruhiy talqin birligi badiiy psixologizmning ajralmas halqalari ekanligi namoyon bo'ladi. Bu borada Chingiz Aytmatovning qator qissalari, Odil Yoqubov va Shukur Xolmirzayev badiiy izlanishlarida poetik ilg'am zalvorining nechog'li murakkab va mustahkam asosga bunyod etilganligini dalolatlaydi. Mazkur yozuvchilar u yoki bu darajada o'zbek badiiy nasrining evolyusion takomiligi katta ta'sir ko'rsatgani hech kimga sir emas. Badiiylik shartlari va mezonlari tabiatida ro'y berayotgan haqqoniy konstruksiya ijodkor ruhiy ilg'aming yorqin namunasi ekanligi yuzaga chiqadi. So'z badiiyati, matn transformatsiyasi, estetik qamrov uyg'unligi obrazlilikni ta'minlashga alohida ulush bo'lib qo'shilishi tabiiy. Shu ma'noda, hozirgi o'zbek modern qissalari tabiatida bosh mezon – obrazlilik va olamni o'z qobig'i doirasida ko'rishdir.

Har qanday ijodiy yuksalish zamirida izlanish, Yaratgan tomonidan berilgan aql-zakovat, ana shu iste'dodni tarbiya qilishga yo'naltirilgan ijtimoiy-siyosiy muhit ham o'z ta'sirini o'tkazadi, albatta! Biz yuqoridagi bob va fasllarda so'z yuritganimizda qissa janrining poetik xususiyatlariga to'xtalib, syujet hamda kompozitsiya, badiiy psixologizm, xarakter hamda konflikt masalalarini noan'anaviy asarlar timsolida tahlil qildik. Mazkur faslda badiiy asarning umumiy manzarasini bir markaz atrofida uyushtirish uchun xizmat qiladigan asosiy kategoriyalardan biri badiiy tasvir vositalarining ham

o'rnini borligini tahlil qilishni maqsad qildik. Poetika qonuniyatida syujet va kompozitsiya unsurlari o'zaro uyg'unlashuvi zamirida yozuvchi g'oyasi hamda maqsadi yuzaga chiqadi. Shunday ekan, badiiy asarda narsa-hodisalarni jonli tasvirlash, his-tuyg'u va kechinmalarni yorqin ifodalashga xizmat qiluvchi til vositalarining umumiy nomi. Adabiyotshunoslikda ushbu tushuncha turli nomlar bilan yuritiladi: figuralar, sintaktik figuralar, stilistik figuralar, tilning poetik vositalari, ifoda-tasviriy vositalar¹³⁰ga ajratilib ko'rsatilgan.

Lev Tolstoy o'zining maqolasida har qanday san'atning fazilatlarini uch xil xususiyatga ajratib ularni quyidagicha izohlaydi:

1. *Asarning mazmuni bilan: mazmun qanchalik salmoqli bo'lsa, ya'ni odamlar hayoti uchun muhim bo'lsa, asar shuncha yuksak bo'ladi.*

2. *Tushqi go'zallik bilan: bunga san'at jinsiga mos keladigan mahorat orqali erishiladi. Masalan, dramatik san'atda mahorat deganimiz quyidagilardan tarkib topadi: shaxslar xarakteriga mos keladigan aniq til, tabiiy va ayni choqda ta'sirchan tugun, sahnalarni to'g'ri taqsimlash, tasvirlanayotgan hamma narsada me'yoriy tuyg'usini to'g'ri namoyon qilish.*

3. *Samimiyat bilan, ya'ni muallif tasvirlayotgan narsasini o'zi jonli tarzda his qila bilishi bilan. Bu shartlarsiz har qanday san'at asarini qabul qilayotgan odamga muallif tuyg'usi amri maholdir. Agar muallif tasvirlayotgan narsasini obdon his qilmagan ekan, uni qabul qilayotgan odamga muallif tuyg'usi yuqmaydi, u hech narsani his qilmaydi. Unday asar sira ham san'at namunalari qatoridan o'rin ola bilmaydi¹³¹.*

Ko'rinadiki, har qanday poetik g'oyaning o'quvchiga yukimliliigi uning samimiy va haqqoniy inkishof qilingani, obrazlarning izchilligi, ruhiy tahlilning o'z o'rnida qo'llanilishi bilan belgilanmoqda. Lev Tolstoy bunday qarashlari bilan joriy adabiyotdagi ahvol-holatni ham xuddi bashorat qilib ketgandek go'yo. Hozir modernizm tamg'asi ostida iste'dodsiz adiblar qalam tebratayotgani hech kimga sir emas. Shunday vaziyatda har qanday yozuvchi olam va odam

¹³⁰ Куронов Д., Мамажанов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Академнашр. 2013. –Б.49-50.

¹³¹ Толстой Лев. Шекспир ва драма тўғрисида.-Т.: “Маънавият”. 2010. –Б.179.

haqida soʻz yuritganda masʼuliyatni zimmasiga ola bilishi muhim. Soʻz kitobga koʻchdimi, u muallifniki emas, u endi tanqidga ham, tahlilga ham, talqinga ham muhtojlik sezishi tabiiy. Shu maʼnoda, bugungi adabiyotning manzaralarida badiiy obraz teran ishlanmasdan oʻquvchiga taqdim qilinmoqda. Eʼtibor bering, badiiy asarda tragik vaziyatlar boʻladi. Bu vaziyatlarda qahramon oʻzini oʻrtaga olib chiqadi hamda uning ahvol-ruhiyasi aniq-tinq koʻrinib turadi.

Prof. Q.Yoʻldoshev shunday qayd etadi: “Badiiy tasvirdagi turfaliklar va ularning sababini millatning badiiy tafakkur yoʻsinida, binobarin, ijodkorlarning olamni estetik idrok etish tarzida tub burilishlar yuz bergan global badiiy-estetik oʻzgarishlar asnosida kuzatish koʻproq samara beradi va toʻgʻri ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi”¹³². Haqiqatdan ham, millat saviyasi qachon yuksaladi, uning badiiy-estetik tafakkuri yuksalgandagina inqilobga yuz tutadi. Bu holat 50-60 yillar nasrida ham kuzatildi. Bu sobiq ittifoq sarhadlarining bir yoqlama qarashlarida atayin tushovlab qoʻyildi. Mustaqillikka erishgandan keyingina yangi, zamonaviy rivojlanish bosqichiga modernistik oqimlar silsilasida qadam qoʻydi.

Psixologik talqin uygʻunligini taʼminlashda peyzajning badiiy funksiyasi. Yozuvchi Isajon Sultonning “Munojot” qissasida Gʻarib obrazi bor. Bu obraz 90-yillarda badiiy adabiyotda adabiy tanqidchilarning eʼtiboriga, eʼtirofiga sazovor boʻldi. Bu haqda soʻz borganda, yozuvchi tafakkur qilishdan sira zerikmaydigan, bilimga chanqoq obrazni adabiyotga olib kirganligida koʻrinadi. Ayniqsa, “Munojot” qissasida ramzlar, metaforalar, noanaʼnaviy qissa poetikasida uchraydigan barcha unsurlarni yodimizga soladi. Qissa qahramoni – Gʻarib! U har qanday vaziyatda savollar bilan oʻzining kelajagi borasida qaygʻuradi. Murgʻakning botinida nish urib ulgʻayib kelayotgan tiriklikning maʼnisini bilish milliy mentalitetimizga xos olijanob fazilatlarning biri ekanligi ayonlashadi. Qissaning psixologizmi haqida soʻz borganda murgʻak qalbidagi tashqi olamga munosabat tigʻizligi, ichki “men”ning bilimga chanqoqligi uygʻunlashib ketadi. Demak, yozuvchi “Munojot” deb bekorga nomlamaganligi, uning zamirida Alloh sifatlarini

¹³² Ёўлдошев Қ., Ёўлдошева М. Бадий таҳлил асослари. –Т.: Камалак. 2016. –Б.184.

tanish, bola ruhiyatidagi ajib evrilishlarni, metamorfozalarni teran mushohada qilgandagina tushunib yetamiz. Binobarin, yozuvchi Gʻaribning bolaligini shu qadar teran inkishof qiladiki, uni xuddi rasmi tomosha qilgandek koʻz oʻngingizda gavdalanitiradi.

Adabiyotshunoslik atamaları lugʻatida “Peyzaj (fr.paysage – joy, yurt) – adabiy asarda yaratiluvchi badiiy voqealarning muhim komponenti, voqealar kechuvchi ochiq makon (yopiq makon – interyer) tasviri. Anʼanaga koʻra P. deyilganda tabiat tasviri tushuniladi, lekin bu xil tushunish birmuncha torroq. Chunki P. nafaqat tabiatni (agar u soʻz ostida birlamchi tabiat tushunilsa), balki u bilan birga inson tomonidan yaratilgan narsalar tasvirini ham koʻzda tutadi. Shu maʼnoda, masalan, biron-bir xiyobon yoki shahar koʻchaning tasviri ham P., holbuki, ular tabiat tasviri emas, joy tasviridir. Yozuvchi P.ni voqealar rivojini toʻxtatib qoʻygancha mufassal tasvirlashi (statik P) yoki unga taalluqli detallarni voqealar davomida berib borishi (dinamik P.) mumkin. Asarda peyzaj bajaruvchi birlamchi funksiyalar voqealar kechayotgan joy va vaqt haqida tasavvur berishdir. Biroq P.ning asardagi funksiyalari bu bilan cheklanmaydi, u polifunksionallik xususiyatiga ega”¹³³. Darhaqiqat, peyzajning noanʼnaviy qissa poetikasida syujet va kompozisiyani yaxlitligini taʼminlashda oʻrni benihoya katta. Uning psixologik hamda falsafiy-estetik qamrovi ham kengdir. Ayniqsa, hikoyada qisqa muddat ichida xarakter evolyusiyasi va sharoit taqozosi badiiy peyzajni tartiblashtiradi. Negaki, ijodkor har qanday vaziyatda ham, xarakterning zohiriy va botiniy qiyofasini badiiy shartlilik nuqtai nazaridan turib baholaydi. Uning maʼlum maʼnodagi kamchiliklarini ham ochiqlashga harakat qiladi. Demak, peyzaj badiiy vosita sifatida ham syujetning, ham kompozisiyaning dinamik siljishlarini hamda ularning uygʻunligini yuzaga chiqishida muhim funksiyani bajaradi. Bunday vaziyatda peyzaj yozuvchi tanlagan gʻoya, konsepsiya va mavzuni kengroq yoritishga qaratilganligi bilan oʻlchanadi.

“Yoz oxirlab bormoqda edi, tevarak-atrof sezdirmasdan tanazzul fasliga tayyorgarlik koʻrar, yalpizning sargʻaya boshlagan bandi, suvning endilikda toʻq, zangor tusga kirishi, jiyda barglarining

¹³³ Куронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик лугати. –Т.: “Академнашр”. 2013. –Б.220-221.

birma-bir to'kilishi va nihoyat, haddan tashqari tiniq, zangori osmondan kuzning sokin nafasi ufurib turardi. Bolakay bir zumga chumolidan nigohini uzib, yalpizning ham juda qariligini ko'rdi, sho'rlikning tanasi yo'g'onlashib-semirib, ko'pdan-ko'p bachki shoxchalar chiqarib yuborgan va isi ham avvalgi singari nozik-nafis emas, quyuq hamda achqimtirroq edi. Hatto salom-alik o'tining urug'i-da o'simlikning qariganini, shuning uchun ham urug'ini yerga sochib yuborganini ta'kidlab turardi. Chumoli tinmay chiranaverdi va, pirovardida, tuyqusdan sip-silliq orqasi yorildi, yoriqlaridan oqish zahrining o'tkir isi tutib ketdi. Shunda ham urug'ni tortib olmoqqa tirishar edi. Birdan bolaning ongida nimadir yarqillab ochilib ketganday bo'ldi, tomirlari bo'ylab allanima oqa boshladi. Tevarak-atrof juda kekxa, haddan tashqari kekxa edi, olam xuddi munkillab, qarib qolgan cholga o'xshardi. Bahorda yerdan unib chiqqan maysa ham aslida millionlab yillar avval tug'ilib bo'lgan edi. Unda... unda nima boqiy? Azal-abad yosh va navqiron nima bor bu garduni dunda? Abad yoshlik xuddi abad qarilik singari mazmunsiz emasmi? Bolaning dilini avvalgisidan ham kuchliroq bo'lgan dahshat egallab oldi va tura solib, ho'ngrab yig'lagancha onasining yoniga chopib ketdi..."¹³⁴

Isajon Sulton badiiy mahorati shundiki, ixcham detalga ham olam-olam mazmun yuklay oladi. Tabiat tasviri fonida G'arib obrazining mohiyati ochib beriladi. Yozuvchi qissaga juda katta bir falsafiy-psixologik mazmunni yuklaydi. Tabiat tasviri bilan G'arib obrazining sodda va murakkab, hech kim ilg'ay olmagan hodisotlarni ilg'ay olish qobiliyatini sinovdan o'tkazadi. G'arib – tabiatning "tili"ni yaxshi tushunadi. Uning boshqa bolalarga o'xshamaydigan g'ayritabiiy xarakteri, sersavolliigi hamda olam hodisotlarini ilohiy mujda bilan sezish qobiliyati ustozlarini ham, mahalla-ko'ydagi odamlarni ham hayratga soladi. Ko'pchilik uni ana shu xarakteri uchun tushuniksiz olam odami deb biladi. Bu haqda prof. A.Rasulov shunday yozadi: Isajon Sultonov – hozirgi nasrimizdagi yangi nomlardan biri. "Munojot" qissasi bosilguncha I. Sultonovning bir-ikki hikoya, novellasi oynomalarda chop etilgan edi. Yosh yozuvchining mo'jazgina qissasida o'ziga xos,

¹³⁴ Султонов И. Мунужот. –Т.: "Ўзбекистон". 2010. –Б. 120.

adabiyotimizda avvallari unchalik sezilmagan qahramon obrazi yaratildi. Qissa qahramoni mehnatda o'rnak ko'rsatib, dong taratmaydi, sinfiy hushyorligiyu siyosiy ongliligi bilan atrofdagilarni qoyil qoldirmaydi. Lo'ndasini aytganda, qissa qahramoni G'arib zinhor Pavlik Morozovga o'xshamaydi. Faraz qilaylik, zumrasha Pavlik Morozov o'z tengdoshi G'arib bilan uchrashib qolsa, uni idealistdan olib idealistga solishi, g'ayritabiiy holatlari ustidan miriqib kulishi aniq edi. G'arib o'ta iste'dodli o'smir; u o'zgalardan boshqacharoq fikrlaydi, ko'zlari uncha-muncha odam ko'rmaydigan narsalarni tiniq ko'radi. Qissa qahramoni ko'ziga har xil odamlar ko'rinadi: u o'sha odamlar bilan bemalol gaplashadi, bahslashadi; goh qo'shiq aytadi, goh yig'laydi. Bunday holatlar sof mistika – so'fiylik, zohidlik bo'lib tuyulishi mumkin. Lekin hayotda shunday kishilar bor, ularning obrazini yaratish mumkin. Qishloq kishilari uni ochiqdan-ochiq devonaga chiqarib qo'yanlar. Chindan ham, G'arib tug'ilgan qishloq kishilari o'ta sodda, jaydari, shumlik-quvlikni bilmaydi. G'aribning onasi Adol opa, kayvoniy Fotima ena, qo'shni Malika xola, go'zal Zarofatning tajang otasi Nu'mon akalar turmush ikir-chikirlariga ko'milib qolgan, dunyo ko'rmagan, kitob tushirmagan kishilar. Oddiy odamlar-ku mayli-ya, maktab o'qituvchisi – ziyokor odam G'aribga g'alati munosabatda bo'ladi, uning yomon o'qishidan zorlanadi. Qahramonning g'ayriodatiy gap-so'zlari, qilmishlarini «shu atrofdagi biror dindorning ta'siriga tushib qolganlikka yo'yadi»¹³⁵. Haqiqatdan ham, asar "Sharq yulduzi" jurnalining 1990 yil 7-sonida e'lon qilinganida yozuvchi bor-yo'g'i 23 yoshda edi. Hali hayotning katta o'zanlariga sayr qilmagan yozuvchining iste'dod qudratini A.Rasulov to'g'ri talqin etgani fikrimiz yorqin dalilidir. Yozuvchi ayni paytda, G'arib obrazi orqali badiiy adabiyotga qadam qo'ygan ekan, mutolaa va izlanish shukuhi uning katta yozuvchi bo'lib elga tanilishida zamin yaratdi. Qissago'y Isajon Sulton bugun O'zbekiston xalq yozuvchisi unvoni bilan taqdirlandi. Yozuvchining mahorati shundaki, G'aribni tabiat hodisalaridan ayro tasvirga olmaydi. Negaki, tabiat hodisalaridan ayro tasvirlash yozuvchi individual uslubiga yot narsa. Mana shu

¹³⁵ Rasulov A. Шафрат ёгдусидан бахрамандлик. // Шарк юлдузи. 1991. №4. –Б.128.

jihatlari bilan adib o'zbek adabiyotida noan'anaviy qissa va romanlar yaratishda katta ijodiy konsepsiyaga ega yozuvchilardan biri bo'lib maydonga chiqishining boisi ham shundadir. Jamiyat hayoti va tabiat hodisalariga befarq bo'lmagan yozuvchi qahramonlari global dunyo miqyoslariga ham jiddiy e'tibor qila oladi. Ayniqsa, G'arib – badiiy adabiyotda kutilmagan obraz bo'lib kirib kelgani, uning Mashrabona dunyoqarashi diniy-ilohiy tug'yonlarni ham, dunyoviy sir-bilimlarni ham birdek olib borganligida qabarib ko'rinadi. Qissa muqaddimasidagi tabiat tasviriga e'tibor beraylik:

“...Balo kutilmaganda keldi.

Oy to'lgan tunda zovur chetidagi mirzateraklarning xira soyasi tuproq ko'chani butkul enlagan chog'da shunday bo'ldi. Tag'in ham, bir nima deyish qiyin, u o'z nomi bilan balo edi-da. Ro'y berayotgan hodisalar esa, bir falokatning boshlanishini bildirardi, xo'roz ikkinchi bor qichqirayotgan payt edi, nima ham bo'ldiyu ovozi xuddi bo'yni uzib tashlangandek g'ippa o'chdi. Hech qancha vaqt o'tmay Toshkelinchak tepasida osmon bo'yi keladigan qormatir narsa jonlandi. Yulduzli osmon toqida uni bemalol ko'rish mumkin edi. Sharpa tez harakatlanib, tungi samoni tobora enlay boshladi. Bir uchi to'lin oyga yetay-yetay deganda, ikkinchi uchi yerga – xuddi mirzateraklar soyasi tushib turgan joyga yetib keldi. Bu yer qishloqning eng xilvat chekkasi, jingilar va ajinagullar to'dalashib o'sgan chakalakzor edi.

Tevarak-atrof xuddi suv quygandek jimidi, hatto teraklarning barglari ham shitirlamasdi. Zovurdagi qurbaqalarning uni o'chdi, shabada tindi. Borliq og'ir va mudhish tahlila ichida qoldi.

Qoramtir narsaning bir uchi osmondan uzilib zaminga cho'zilib tusha boshladi. Hayal o'tmay, jingilzorni qora ko'lanka qoplab oldi. Shu soniyada chakalakzorga qadam tashlagan har qanday kishining shaytonlab qolishi aniq edi: qora maskandan qora hovur ko'tarildi”¹³⁶.

“Munojot” qissasi o'z vaqtida yozilgan asar bo'lib, uning poetik qiymatida inson shaxsining naqadar sirlar va bilimlar orasiga yashirib qo'yilgan ruhiy olami turadi. Bu ruhiy olamning ilk jumlasidan to intihosiga qadar yozuvchi tabiat bilan omuxta bog'lay olganligida seziladi. Tabiat haqidagi ilmiy qarashlar shundan dalolat beradiki,

¹³⁶ Исажон Султон. Мунотот// Шарк юлдузи. 1990. №7. –Б.50

hech bir narsa o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, uning Yaratuvchisi bor, uning izni bilan har qanday hodisaga mazmun bag'ishlash, undan huzur va halovat topish mumkin degan juda katta ijtimoiy-psixologik falsafaga ro'para kelamiz. Isajon Sulton har bir asarida tabiatning inson oldiga qo'yadigan juda katta umuminsoniy savollariga javob bermoq muhimligini ramzlar, timsollar bag'riga erinmasdan joylay olganligida seziladi. Uning “Munojot” qissasida G'arib haqiqatdan ham kuchli va sezgir, boshqalar kabi fikrlamaydigan, g'ayrushuuriy qiyofada akslanadigan obrazlardan biridir. Chunki G'arib ota-onaning oiladagi vazifasini ham aniq-tiniq sezib, boshqlarning ham shunday bo'lib kamol topshini ich-ichidan istashligini tasvirlaganida, yoshi ulug' otaxonlar “bu bolada bir nima bor” degan haqqoniy xulosalarini ham anglatib boradi. G'arib – o'zbek adabiyotida yangi qiyofa, yangi obraz. Uning his va tuyg'ulari, aqlu zakovatini tushungan sari inson o'zligini ham teran anglab boradi. O'zlikni anglagan sari insonning ma'naviy qiyofasida ruhiy xotirjamlik hukm suradi. G'arib ana shu konsepsiyani tashuvchi semiotik orbaz.

Shuni alohida qayd etish joizki, “Freyd fanga inson ruhiyatida doimo kurash tushib, g'oliblik uchun joy talashadigan ikki hukmfarmo asosni sharhlab beradi. Birinchisi, jami go'zallikdan, rohat-farog'atdan, zavqu shavqdan, ne'matlardan bahramand bo'lishga intilish, ya'ni hayotga intilish manbai bo'lgan hayotbaxsh instinkt – libido. Ikkinchisi, o'limga, parokandalikka, vayronalikka olib boruvchi, o'zini o'zi halokatga eltuvchi agressiv instinkt – mortido. Ruhiyat ana shu ikki asosga suyanib o'zini namoyon qiladi. Agar inson ruhiyati libidogo asoslansa, unda libido kuchlilik qilsa, bu ruhiyatda hayotsevarlik, yorug'lik kuchli bo'ladi. Mortido kuchaysa, bu ruhiyatda tanazzul va parokandalik, o'limga intilish, dunyoni qora ranglarda ko'rish kuchli bo'ladi”¹³⁷.

Har bir obraz mohiyatini va yozuvchi konsepsiyasini ochib berishda muhim atribut sanaladi. Mana shu jihatlari yozuvchining poetik mahoratini, matn tuzilishini, xarakter badiiy evolyusiyasining barqarorlashuviga keng yo'l ochadi. Ayni shu jarayon poetik qiymat kasb etib, ijodkor olamining teranligini, badiiy tafakkur salmog'ini ham chamalashga imkon beradi:

¹³⁷ Назар Эшонкул. Ижод фалсафаси. –Т.: “Академнашр”. 2018. –Б.38.

“Onaning ko'ngli sezgan, G'arib rostdan ham boshqacha edi. Tunlari uxlamay chiqardi, xavotirlanib borib qarasa, peshonasi tirishgancha o'ylanib o'tirganini ko'rardi. Biroq boladan shoir yoki olim chiqadi degan bashoratlarning bari bekor ketdi: bola g'ijimlab tashlagan qog'ozlarning barida biror misra she'r, na satr bor edi.

Yozning dim kechalaridan birida so'rida yotgan ona o'g'lining xonasidan kelayotgan qandaydir ovozni eshitib qoldi. Tovush juda mungli va allaqanday o'zgacha, xuddi samolardan kelib yerga tutashganga o'xshardi. Qizig'i shundaki, u tok barglarining shiviri, ariq suvining shildirashi va olamning tungi sukunati bilan uyg'unlik va yaxlitlik kasb etardi, onaning ko'nglida qiziqish uyg'ondi va fe'li ajobtovur o'g'lining taqdiridan tashvishlangan ko'yi, o'rnidan turib asta derazaga yaqinlashdi. Darpardani tovushsiz surib, ichkariga kishi bilmas mo'raladi.

O'g'il ozg'in yelkalarini devorga tiragan ko'yi ko'zlarini mahkam yumib va dunyodan ajralib, allaqanday ohangni xirgoyi qilayotgan edi. Ona deraza yoniga kelishi bilanoq ohang tindi, ammo o'g'il holatini o'zgartirmadi, bir nafasga juda zalvorli va qisinqi sukunat cho'kdi, hatto suvning shildirashi ham eshitilmay qoldi”¹³⁸.

Mana shu lavhada badiiy peyzajning o'ziga xos xususiyati qabarib ko'rinadi. Ayniqsa, yozuvchi tabiat bilan uyg'un ruhiy quvvatni bir-biriga mohirlik bilan muqoyasa qiladi.

Qissa badiiyatida peyzaj – psixologik portretning o'ziga xos yo'sinda yuzaga chiqishida muhim ahamiyat kasb etadi. Dinamik portret – peyzaj (tasvir)ni quyuqlashtiradi. Qahramonlarning xatti-harakatlari orqali sodda va beg'ubor G'arib obrazi asta-sekinlik bilan o'zining aksini namoyish qiladi. Ayni paytda, yozuvchi-tabiat va qahramon birligini uyg'unlashtirib, qissa kompozitsiyasida tahlil modusini yangicha olamga olib kiradi. “...psixologik determenizm insonning hatti-harakatiga uning ma'naviy olami, psixologiyasiga ham sababchi ekanini ko'rsatadi va insonning ichki dunyosiga chuqur kira bilishni badiiy ijodning yana bir juda muhim faktori va talabi sifatida ilgari suradi”¹³⁹. Ko'rinadiki, psixologik vaziyat insonni har qachongidan chuqur bilishga sharoit tug'diradi. U

¹³⁸ Шарқ юлдузи. 2019. №7. –Б 52-53.

¹³⁹ Умуров Х. Рисолалар. Сайланма. 1-жилд. –Тошкент.: “Фан”. 2007. –Б.13.

yozuvchi tomonidan qayta ishlanadi. Qahramonning o'z taqdiri, o'z o'ylari, ko'rgan-kechirganlari hamda dunyoqarashi psixologik taranglikni keltirib chiqarishi tabiiy.

Yana Parandovskiy o'zining “So'z kimyosi” maqolasida qayd etishicha: “Yozuvchilar hamisha bir sifatleri bilan hammani tajjubga solib kelganlar: ular kundalik turmushda hech narsani tushunmaydilar, ular inson to'g'risida hammani larzaga soluvchi kashfiyotlar qilishga qobil psixolog bo'lsalar-da, hayotda o'zlari ro'para kelgan odamlarning farqiga bormaydilar va hamisha firibgar va ayyor odamlarning makriga uchib, hiyla-nayranglar tuzog'iga ilinib yuradilar. Buning sababi shundaki, ular inson haqidagi bilimlarini o'z yaqinlarining xatti-harakatlari, yuzlaridagi ifodalarni kuzatishdan olmaydilar, balki o'z qalbida aks etgan inson g'oyasi bilan muloqotdan hosil qiladilar. Bilish jarayoni boshdan oyoq o'z ichimizda sodir bo'ladi. Tashqaridan kirgan har bir taassurotning qimmatini qabul qilayotgan odamning ongi unga joylangan qimmat bilan belgilanadi. Zaifroq zakovat voqelikni bamisoli suvdek, ya'ni yuzaki o'tkinchi tarzda aks ettiradi. Ijodiy zakovat esa voqelikni butunlay o'zgartirib, qaytadan yaratib, chuqurlashtirib aks ettiradi. U arziyas narsalardan ulug' narsalar yasaydi”¹⁴⁰. Darhaqiqat, Isajon Sultonning badiiy izlanishlarida ham xuddi shunday mulohaza yuritish mumkin. Uning har qanday holatdagi tasvir priyomlari shuni anglatadiki, dinamik tarzda bo'y ko'rsatayotgan portret yoki peyzajdan G'aribning timsollar timsoli ekanligini sezish qiyin emas. G'arib o'ta intellektual bilim sohibi. Dunyoning tafakkurdan ustun bo'layotgan joriy holatida sobiq ittifoqning ichdan yemirilib, jar yoqasiga kelib qolganligini anglatadi. G'arib ana shu qulayotgan tizimning biror eshigiga bosh suqishni unchalik xush ko'rmaydi. Natijada, Adol opa va qo'shni ayollarning tushuntirishlari yo'lidan bormaydi. U o'zining maishiy va ruhoniylar olamida yashashni xush ko'radi hamda u yerdan baxt topib, hayot kechirishiga jiddiy ishonch bilan qadam tashlaydi.

“Hozir jahon adabiyotidagi yangi yo'nalishlar sezgir ijodkorlar tomonidan tez ilg'ab olinmoqda. Bugungi ilg'or nasrda imo-ishora, ramz, har bir jumla, ibora, so'zga iloji boricha ko'proq ma'no joylash

¹⁴⁰ Парановский Ян. Сўз кимёси. –Т.: “Маънавият”. 2010. –Б.292.

xususiyati aniq sezilyapti. Nasrda his-tuyg'udan ko'ra aql-zehn, sezgirlik yetakchilik qilmoqda. Haqiqiy nasr har doim ruhiyatni asosiy "ish maydoni" deb anglagan. Avvallari nasrdagi voqea emas, xarakterning o'sish-o'zgarish yo'ligina diqqatimizni jalb etardi. Hozir shunday voqealar, hodisalar tasvirlanadiki – u hayotda ko'p yoki kam uchrashidan qat'i nazar – ularda serma'nolilik, ostki, ichki oqim kuchli. Yozuvchi bir voqeani tasvirlay turib butunlay boshqa maqsadni ko'zlashi mumkin. Xullas, hozirgi nasrdagi izlanishlar adabiyotshunoslikdagi bir mahallar jiddiylilik bilan o'qitiladigan hayot haqiqati, obrazning milliyliigi, tipiklik, adabiy an'ana singari masalalarni qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi"¹⁴¹, - deya yozadi prof.A.Rasulov. Munaqqidning mulohazalari o'rinli. Unda ekzistensializm masalasi qalqib turibdi. Mavjudlik jumbog'ini anglash va shu yo'sinda hayotdan ma'no izlab yashash G'arb badiiy tafakkurining asosini tashkil qilardi. Isajon Sulton dunyo adabiyotini chuqur o'rgangan, Kafka va Kamyularning tafakkur sarhadlarini to'g'ri ilg'aganligini e'tirof etish joiz. Shuning barobarida, insoniy munosabatlar tig'izligi badiiy olamining nechog'li turfaligi hamda murakkabligi G'arib kabi obrazlarni hayot sinovlarida obdon imtihon qiladi. Bu imtihondan o'tgan har qanday personaj SHAXSLik maqomiga ko'tarilib, iymon va e'tiqod maslagining etagidan ushlaydi.

Qissada psixologik portretning usul va yo'sinlarini tavsiflab quyidagi shakllarda aniqlash muhim:

1. *G'arib – tafakkur va taqdir iskanjasida o'zini hayot sinovlarida katta maqsadlarga tayyorlayotgan murakkab shaxs ekanligi ayonlashadi.*

2. *Qissa poetikasida badiiy portret va peyzajning funksiyasi bosh qahramon va asar ijodiy konsepsiyasining uyg'unligini dalolatlaydi.*

3. *Qissada Ona obrazi asarning tayanch markazlaridan biri bo'lib, voqelikni baholash hamda uning zaruriy tomonlarini qiyoslash negizida G'arib obrazining shakllanishiga zamin hozirlaydi.*

4. *Qissa strukturasi badiiy psixologizm o'tmish va kelajak orasida ro'y berayotgan bugunning tamsillari o'laroq namoyon bo'ladi. Vafot etgan Ota obrazi G'aribning baxtli yashash instinktini*

¹⁴¹ <https://ziyouz.uz/matbuot/mustaqillik-matbuoti/1991-4/>

ro'yobga chiqarish yo'sinida yo'ldi yulduz vazifasini bajaradi.

5. *Yozuvchi hayot haqiqatini ramziy timsollar negizida barqarorlashtirar ekan, tabiat eng ulkan OLAM ekanligini tasvirlar bilan omuxtalashtirib, uning moddiy va ma'naviy sarhadlarini xalq og'zaki ijodi bilan to'yintirganligida qabarib ko'rinadi.*

Mana shu besh xususiyat qissa poetikasida yozuvchining o'z oldiga qo'ygan muhim tanlovi ekanligini namoyon qilib, G'arib portretiga chizgilar berishda eng asosiy fragmentlardan biri ekanligi ayonlashadi:

– G'arib...

Bola yalt etib onasiga qaradi.

– Nima qilayapsan bu yerda?

– Yana gaplashayotibman, - javob qildi bola.

– Anavi buta bilan, - ro'parasidagi barglari issiqdan so'linqiragan jingilni ko'rsatdi G'arib. – U o'zining hayoti haqida hikoya qilib beryapti.

– Dam o'tlarning yurganini ko'rsang, dam jingillar bilan gaplashsang... Qanaqa bolasan o'zi? – koyidi uni Adol opa.

– Bodiring yegim kelib egatga kirsam, kimdir chaqirayotganga o'xshab qoldi. atrofimga alanglab hech kimni ko'rmadim. Palaklarga engashsam yana ovoz keldi. Qarasam shu buta. Bilasizmi u bir vaqtlar odam bo'lgan ekan. Juda qadim zamonlarda... Men zohid edim, daraxt ostida tunu kun ibodat qilardim deyapti. O'sha vaqtlarda bir avliyo yashagan ekan. Balx va Qunduz shahri hokimining buyrug'i bilan uni o'ldirmoqchi bo'lib, ortidan quvishibdi. Zohid ibodatini tugatib joyiga qaytayotganida ot choptirib o'sha avliyo o'tibdiyu kunbotarga qarab yo'l solib, ko'zdan g'oyib bo'libdi. Birozdan so'ng mushriklar yetib kelishibdi. Izini yo'qotib gangib turibdi-da, zohidga ko'zlari tushib: Ey pokdomon, shu yerdan bir odam o'tib edi, qay tarafga ketdi? Olloh nomi bilan qasam ichib, faqat rostini ayt" deyishibdi. Zohid o'ylanib qolibdi. Avliyo hech bir ish qilmagan pokiza zot edi, undaylar endi tug'ilmaydilar, deyapti buta. Mushriklar toqatsizlanib do'q ura boshlashibdi. Shunda zohid: "Yo Olloh, o'zing mag'rifat etgin" debdiyu ularga javob beribdi: "Ollohimning nomi bilan aytamanki, u kun chiqarga tomon yo'l

oldi...” Shu zahoti yerga yig‘ilib jon taslim qilibdi...”¹⁴².

Adol opa bilan G‘aribning qisqa suhbatini negizida muqaddas avliyoning portretiga ham aniqlik kiritib o‘tiladi. Unda hayot haqiqatini, Allohni tanigan zohid kechinmalari Mashrab haqida xabar berayotganidan shahodat beradi. Mashrabning qay tarafa ketganligini, mushriklar qo‘liga tushsa umri xazon bo‘lishini bilgan zot uni o‘limdan bir marta bo‘lsin qutqarib qolganligini anglatadi. Butalar bilan tillashgan G‘aribning tafakkur olamida chatnab chiqayotgan haroratli hikmatlar Adol opani ham chuqur o‘yga tashlaydi. Chunki G‘arib rasm chizishga ham qiziqardi. Aytib berayotgan mulohazalarini yaqindagina chizgan mungli bir kuy tarilib turuvchi kartinasida ham aks ettirgandi. Bu kartinani yozuvchi qissa poetikasiga shu qadar uyg‘unlashtirib yuboradiki, uni tomosha qilgan odamning xayollari faromush bo‘lib, o‘zini noma‘lum bir olamga tushib qolgandek his etadi. Mana shu jihatlari G‘arib tabiatidagi nogohoniy o‘ssish-o‘zgarishlarning nechog‘li muhim ekanini kafolatlaydi. G‘arib hamisha sirlar olamiga g‘arq bo‘lganicha yashaydi. Bu olamga boshqalarni olib kirishga harchand urinmasin, uning urinishlari ko‘pincha zoyo ketadi. Shuning uchun ham yolg‘izlikni xush ko‘radi. *Yolg‘izlik* – G‘aribning eng yaqin do‘sti hamdir.

Isajon Sultonning “Munojot” qissasi haqida yozuvchi Ulug‘bek Hamdam quyidagi mulohazalarni bildirib o‘tadi: “G‘arib yozuvchining o‘zi. San‘at mag‘zida, aslida, o‘zini-o‘zi ifoda qilish (samoviyarajeniye) yotadi. Nazarimda, G‘arib obraziga kirgan og‘riq – dard yozuvchi ko‘nglida uzoq vaqt yashagan, uni qiynagan. Xuddi G‘aribni o‘z holiga qo‘ymagan, nihoyat, qog‘ozga suvrat shaklida tushgan Mashrab yoki Munojot siymosi yanglig‘. Lekin ba‘zi o‘rinlarda yozuvchi G‘aribdan ajralib chiqadi va boshqa odam bo‘lib gapiradi:

“G‘arib bu olamda mutlaq poklikka erishib bo‘lmaydi, degan to‘xtamga keldi va tag‘in go‘sht yeya boshladi... Holbuki, hatto jon diling bilan soflikka intilgan taqdiringda ham, baribir, yovuz bo‘lib qolaverarkansan, yashash uchun kurashning ma‘nisi o‘zing uchun boshqalarni qurbon qil, degan gap ekan... Ana shu tariqa

¹⁴² Kўrsatilgan adabiyot, Sharq yulduzi. –B.57.

G‘arib yashamoq – buyuk fojeadan boshqa hech narsa emas, degan o‘tgan asr faylasuflariga xos to‘xtamga keldi. Sevgi – azob, kasallik. Oshiq shu kasallikka chalingan tutqun. Uning qo‘lidan keladigan birdan-bir maqbul ish yor vasli tomon talpinish, bu yo‘lda kuyish, o‘rtanish... zinhor aqlli gaplar aytish emas. Shu ma‘noda G‘arib ham o‘z dardining quli. Uning-da yashamoqning buyuk fojidan boshqa hech narsa emasligini tushunishga hohishi ham, fursati ham, imkoni ham yo‘q. G‘arib faqat iztirob chekishga mahkum”¹⁴³. Keltirilgan manbaga qo‘shimcha qilib aytish mumkinki, Isajon Sulton G‘arib timsolida o‘zining bolalik fenomenini ham g‘ayrushuriy tarzda chizib ketganligi ayonlashadi. Ayniqsa, G‘arib ham rassom, ham o‘quvchi, ham tomoshabin, ham fikrlovchi inson, ham oddiy dehqon qiyofasida dala-yu dashtda kezib yuruvchi obraz sifatida bo‘y ko‘rsatadi. “Har qanday obraz ortida, aniqrog‘i vujudida uni yaratgan, dunyoga keltirgan odamning ruhi qaysidir darajada joylashadi. Ushbu ruh obraz ruhini yaratadi”¹⁴⁴. Bu jarayon yozuvchi badiiy niyati va ijodiy izlanishi, iste‘dodining kamol topishi bilan bog‘liq. Qissa yaratuvchi muallif hayot haqiqatining to‘la-to‘kis qiyofasini berishida ba‘zi chalkashliklarga ham yo‘l qo‘yishi mumkin. Axir, ko‘zga ko‘rinib turgan olam qarshisida, yana boshqa bir olam bo‘lishi tabiiy. Ruhiy parvoz qanchalik yuksak bo‘lgan taqdirdagina, xalq orasiga, ularning ruhiyatiga kirib borgan vaqtdagina “voqelikning ro‘y berish vaqti”ni zabt etish mumkin. Chunki adib barcha narsani yodida saqlab qola olmaydi. U unutilgan voqelikni qayta idrok tarozusida jonlantirmoqda. Maksimal darajadagi mushohada ham vaqt o‘tgani sayin unutilishga yuz tutadi. Bu qissanavisning o‘z missiyasiga bog‘liq holda kechadi.

Davr hodisalari, zamon o‘zgarishlari inson qalbida aks-sado beradi. Ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma‘rifiy kayfiyatlar oqimi qalbga yo‘naladi, uning zarblariga ta‘sir ko‘rsatadi. Badiiy asar qalbning o‘ta shaxsiy, shu barobarda ijtimoiy mahsuli bo‘lganligi bois, zamonning o‘zgarayotgani, tafakkurning yangilanayotgani unga ham o‘z muhrini bosadi. Badiiy asar mana shunday o‘zgarishlarning,

¹⁴³ Ulug‘bek Hamdam. Oйдинбулоқ ойдинлиги. –Т.: “Мухаррир”. 2017. –Б.146.

¹⁴⁴ Глобаллашув: бадий талкин, замон ва қаҳрамон. –Т.: ЎзФА “Фан”. 2018. –Б.209.

o'sishlarning tasvir oynasi. Unda g'oyalarning amalga oshishi, inson ongi va ma'naviyatining taraqqiyoti, ijobiy yangiliklar kasb etish jarayonlarini kuzatish mumkin. Shunga ko'ra bir davrda yaratilgan qahramon boshqa bir davrda yaratilgan qahramondan bir ijodkor yaratgan xarakter o'zga ijodkor ro'yobga chiqargan xarakterdan farqlanadi. Shu bilan birga, xarakter va qahramonlar tabiatida mushtarak jihatlar ham mavjud bo'lib, bu, eng avvalo, qahramonlar ruhiy olamini badiiy tadqiq etishda ko'rinadi:

"Dunyoda mo'jizaviy qudrat bormi? Agar yo'q bo'lsa, olamni nima boshqarib turibdi? Odamning o'zimi? Insoning umri o'z dumini o'zi tishlab olgan baliqni eslatadi, u qayoqqa qarab yurayotganini oldindan bilolmaydi, nari borsa juda taxminiy va sayoz fikrlarga tayanib, o'n yil oldinni ko'ra olishi mumkin, shunda ham jamiyat hayotida qanday o'zgarishlar bo'la olishini ayta olmaydi, faqat chamalaydi, xolos. Bu esa yaxshilikka intilish va yomonlikdan qochishning nisbiyligini yana bir bor tasdiqlaydi. G'arib Mashrabni o'qib mag'zini chaqqandan so'ng o'z taxminlarining haq ekanligiga yana bir bor amin bo'ldi. Ey, aziz va qadrdon zot, o'z ogohlantirishlaring bilan naqadar rost karomat qilgan ekansan?

G'arib endi o'z holicha, hech qanday tayyor bilimlarsiz "olamni bilish mumkinmi" degan azaliy masalaga yetib kelgan edi. Bu masalani hal etishga urinish uni cho'chitardi: fanniy bilimlarni mavjud chegaragacha o'zlashtirgan kishi, oxir-oqibat, sovuqdan-sovuq sukunat va mudhish muzliklar hukmronlik qilayotgan cheksiz fazo saltanatida yolg'izligini, barcha erishgan natijalari koinot oldida hechligini, har qanday harakat, shuingdek, umr ham fazoviy o'lchovlar oldida yo'qday bo'lib qolishini anglab tushkunlikka tushmasmikin? Bilishning oxiri nimaga borib taqaladi? O'z-o'zini bilishdan olamni bilish sari borish lozimmi yoxud olamni bilishdan o'z-o'zini bilishga qaytmoq zarurmi? O' inson naqadar yolg'iz! Cheksizlik oldida u yo'q, hech narsaga arzimaydi, cheksizlik uni ezib-yanchib, abjaq qilib o'tib ketadi, xuddi etik poshnasi tagida yo'qotilib, ketgan millionlab zarra jondorlar singari. Ammo yo'qlik ichidagi hayot – bir necha o'n yillik umr naqadar laziz, farog'atli, zavqbaxsh?"¹⁴⁵.

¹⁴⁵ Kўрсатилган адабиёт, -Б.64.

"Munojot"ning kulminasion nuqtasi mana shu yerda yarq etib ko'zga tashlanadi. Chunki G'arib tashqi olam va ichki "men"ni idroklab bo'lgandi. Uning tushunib yetishicha, har qanday mohiyatning zalvori yashash uchun kurashga olib borishi, bu o'z-o'zidan bo'lmasligini, Mashrabni dor tagiga olib kelgan taqdir bo'lsa ajdarho, yovuz dunyo (aslida yovuz va zulmkor odamlar nazarda tutilmoqda!) nayranglaridan boshqa narsa emasligini ko'rsatadi. Mana shu hayqiriq, aks-sado qissa poetikasida peyzaj va badiiy portret o'ziga xosligini – ramzlar tilida, ishora, da'vat signali yo'sinida idroklagan yozuvchi o'quvchidan ham tafakkurli bo'lishni talab qiladi. Muhabbatning qalbga botib yashab kelayotgan azaliy tutumlarida bir yaxshilikni topgan G'arib, uquvsizlikning natijasidan yomonlikning bolalab ketishidan aziyat chekadi. Adol opa ana shu sifatlarni o'g'lining ichida yashab kelayotganidan qattiq iztirobga tushadi. G'arib – o'zga sayyoralik odamdek fikrlashi yoki uning ruhiy borlig'ini tushunadigan qalbning yo'qligini anglash esa bu boshqa masala. Faqat tog'asi unga katta-katta umidlar bildirib, so'z bilan yelkasiga qoqib, rag'batlantirib turadi. Qissada G'arib yetimlik vajidan sira nolimaydi. Yetimlik mening peshona yozig'im ekan, deb taqdirga jimgina ko'nikib yashashida ham bir ramziy ifoda mustahkam o'rin olgan. Asarning tafakkurga yetaklaydigan ana shu jihatlar o'quvchining ko'proq mutolaa bilan shug'ullanishiga katta impuls beradi.

Ma'lumki, badiiy asar matni tadqiq etilganda, undagi barcha unsurlarning o'zaro o'yg'unligini hisobga olish to'g'ri ilmiy xulosalarga kelish uchun imkon beradi. Shu nuqtai nazardan, romanda syujet va psixologizm munosabatini o'rganish ham muayyan yozuvchining individual uslubi va mahoratini oydinlashtirishga imkon beradi. Syujet badiiy asarda voqealar zanjiri, personajlarning makon va zamondagi o'zgarishlar, bir-biri bilan almashinib turadigan vaziyat va holatlardagi hayotini badiiy psixologizm yordamida tasvirlar ekan, adabiy qahramonning ruhiy olami, his-tuyg'u va kechinmalari syujet voqealari rivojida o'z ifodasini topadi. Yozuvchi tasvirlaydigan voqealar asarning predmet dunyosini tashkil qilsa, personajlar ruhiyatining tasviri romanda badiiy psixologizmni tashkil etuvchi ibtido sanaladi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, Nazar Eshonqulning "Tun

panjaralari” qissasida qahramon taibatidagi yolgʻizlik bilan umr kechirishni xush koʻradi. U bolalikdan boshlangan botinidagi sira tinchlik bermas gʻalayonlarga yolgʻizlik tamoyili asosida borishni xush koʻradi. Ayniqsa, qahramon tunda oʻzini yolgʻiz tasavvur va tafakkur qilish maydoniga boshlab borarkan, Olamning menga bilintirmaydigan sirlar silsilasida hech qanday qarshiligi yoʻq, deb tushunadi. Ulugʻbek Hamdamning ham “Yolgʻizlik” qissasi qahramoni – ruhiy sogʻlom, jismoniy betob obrazdir. Ruhining tirikligidan atrofda daraxtlarning xuddi oyatlarni shivirlab tushuntirib berayotgandek shitirlashidan bir hikmat uqadi. U oʻzini shu tabiat va jamiyat oraligʻidan izlab, sohir kelajakni kutib umri kurashlar iskanjasida oʻtayotgan obrazni yodimizga soladi. Isajon Sultonning “Munojot” qissasi qahramoni Gʻarib ham tabiatdan uqqan hikmatlari izmida ulgʻayadi. U qanchalik tez suratda hikmatlar magʻzini chaqsa, shunchalar baxtli boʻlajagini, yolgʻizlik unga koʻpgina olam sirlaridan xabar berishini tasvirlar ekan, peyzajga badiiy zalvor yuklab, oʻzining falsafiy-ruhiy dunyosini tahlil qilib boradi.

Umuman, Isajon Sultonning “Munojot” qisasida peyzaj ruhiy tahlil qamrovini kengaytiribgina qolmay, badiiy obrazning xilma-xil epizodlarda oʻsish suratlarini asoslashga yoʻnaltiriladi. Gʻarib – hayot haqiqatini bilish jarayonida oddiy maysalarning shiviridan uqqan hikmatlarining magʻzi deb biladi. Hayotning ikir-chikirlarigacha, Adol opaning oʻgʻliga va koʻngliga qarashlari, onaizorning ham shafqat bobida samimiyligini dalolatlaydi. Negaki, ona oʻz farzandining dilini ogʻritishni istamaganidek, tafakkur qilish sanʼatini koʻkrak suti bilan berganligi, Gʻarib ana shu neʼmatning qadrini “bilish” orqali oʻzlashtirishi oʻquvchini oʻylashga undaydi hamda undan tayinli xulosalar chiqarib yashashga daʼvat qiladi.

3.3. Ruhiy tahlil va polifonik nutq sintaksisi

XX asr ibtidosida maydonga chiqqan qator yozuvchilar ijodiga teran nazar tashlaydigan boʻlsak, polifonik nutq (koʻp ovozlilik) ning oʻziga xos qirralari mavjudligini koʻramiz. Polifonik nuqt tabiati shunday murakkabki, roviy-qahramon-yozuvchi bir

butun nuqtni hosil qilib, murakkab vaziyatlarga, tushuniksiz bir olamga bizni yetaklashda davom etadi. Yangi davr noanʼanaviy qissalarda polifonik nuqt har qachongidan murakkab fragmentlarda barqarorlashdi. Tadrijiy rivojlanishlar sari oʻzining namoyon boʻlish maydonini “aniqlab”, shu zaylda oʻquvchi tafakkuriga taʼsir koʻrsata boshladi. Nutqiy munosabat haqida soʻz borganda, avvalo oʻquvchi bilan qahramon orasidagi muloqot tushuniladi. Qaysi yoʻsindan turib baholaganimizda masala mohiyatiga teran kirib borish mumkinligi ayonlashadi.

Maʼlumki, **polifonik nutq** tushunchasi adabiyotshunosligimizda maʼlum maʼnoda, prof. Y.Solijonov tomonidan 80-90 yillar nasri asosida maxsus tadqiq qilingan¹⁴⁶. Tarixga eʼtibor beraylik, Dostoyevskiy asarlarida polifonik nutq erkin, keng qamrovli, xarakter xatti-harakatlari, dramatik vaziyat negizida reallashadi. A.Qodiriyning “Oʻtgan kunlar”ida Otabek, Choʻlponning “Kecha va kunduz” romanida Miryoqublar nutqi mustaqil ovozlardan tarkib topgan. Aslida, polifonik nutq tabiatida yozuvchi aytolmagan sir, mushohada, chorlov, ishora, belgi kabi oʻnlab unsurlar akslanadi. Busiz yozuvchi oʻz maqsad-muddaosiga erishishi qiyin. Badiiylik qonuniyatlari asarni ayni ushbu jihatlar bilan oʻrganishni taqozolaydi. Aslida, oʻzbek adabiyotida bu nutq turi Ahmad Yassaviy hikmatlari orqali boshlangan (I.Haqqul) boʻlsa, roman poetikasida rus adibi F.M.Dostoyevskiy ijodi maʼlum maʼnoda oʻz taʼsirini oʻtkazdi. Uslubiy-shakliy izlanishlar esa fanda talqin oʻlchamini tubdan oʻzgartirdi. Poetik idrokni murakkab va koʻptarkibli jarayon sifatida taraqqiy toptirish anʼanasi adabiy jamoatchilikda kuchli taassurot qoldirdi¹⁴⁷. Binobarin, qissa poetikasida polifonik nutq shamoyili asrlardan buyon rivojlanib kelmoqda. “Qissasi Rabgʻuziy”dagi hikoyat va rivoyatlarda Rabgʻuziy nutqi bilan uygʻunlashib, hayotning diniy-maʼrifiy qatlamlarini aks ettirishga asoslanadi. XV asr Alisher Navoiy ijodida polifonizm hodisasi alohida oʻrganilishi muhim boʻlgan monografiyani taqozo etadi. Bu borada badiiy

¹⁴⁶ Солижонов Й. XX асрнинг 80-90-йиллари ўзбек насрида бадий нутк поэтикаси. Фил. фан. док. ... дис. – Т.: ТАИ, 2002, -Б.302.

¹⁴⁷ Тулибаев Х. Ҳозирги ўзбек романчилигида бадий услуб ва жанрий-композицион яхлитлик синтези. Филол.фан.фалсафа док.дисс. (PhD) – Фарғона. 2018. –Б.38.

xronotop poetikasi bilan monografiq monografiya olib borgan prof. U.Jo'raqulov har bir asarning polifonik miqyoslarini alohida predmet sifatida tadqiq qilib, ilmiy xulosalarini bayon qiladi.

"Polifoniya (yun. polys—ko'p, phone—ovoz)—musiqashunoslikdan o'zlashgan termin, M.Baxtinning "Dostoyevskiy ijodi muammolari" (1929) asarida ilk bor adabiyotga tadbiquan ishlatilgan. Mazkur asarida olim F.Dostoyevskiy romanning yangi tipi — "polifonik roman" yaratganini asoslab berdi. M.Baxtin talqinlariga ko'ra, Dostoyevskiyga qadar yaratilgan romanlarda mallif ongi ustuvor bo'lib, qolgan hamma narsa, jumladan, qahramon shunga to'la bo'ysundirilgan. Olim buni "romanning monologik tipi", deb ataydi va undan farqli ravishda, polifonik romanning asosiy belgisi sifatida muallifning qahramonlarga nisbatan dialogik mavqeda turishi, ya'ni ularning har biri olam haqidagi o'z nuqtai nazariga egaligi va bu nuqtai nazarlarning har biri mustaqil holda (muallif nuqtai nazari bilan parallel tarzda, unga bo'ysundirilmagan holda) yashashini ko'rsatadi"¹⁴⁸. Darhaqiqat, polifonik nutq yozuvchining murakkab tizimli voqelikni idrok etishda qahramon va syujet liniyalarida harakatlanuvchi xarakterlar jipsiligining o'zaro yaxlitlik mezonida yuzaga chiqishini taqazolaydi. Mustaqil ovozlari qo'shilib, bir necha teng huquqli ovozlarning uyg'unlashuvini yuzaga chiqaradi:

"...Sen, qorong'i kechani Oy yoritgani kabi, mening qalbmni yoritib turibsan. Bu dunyoning yovuzliklaridan meni faqat sen qutqarishing mumkin. Faqat sen meni munofiqlikdan saqlashing mumkin. Sensiz bu dunyo — zindon. Sensiz zulmat bu dunyo. Sensiz bu dunyo qafas. Sensiz bo'm-bo'sh bu dunyo. Sen nuri a'losan. Sen shafqatu muruvvatsan. Sensiz qalbmni yirtqich tuyg'ular makon qiladi — xuddi kimsasiz sahroni jondorlar makon qilgandek. Sensiz mening hayvondan, hashoratdan farqim yo'q. Sensiz hamma narsa harom-harish, telba-teskari. Sen mening yo'limdagi maqyoqsan. Sen men izlab ketayotgan shaffof manzilsan..."

Sen ulug' va mukarramsan. Sen yashash va kurashish uchun boqiy da'vatsan.

Sen bizdan yuz o'girib ketib boryapsan. Sen xuddi bahor kabi ketib

¹⁴⁸ Куронов Д. ва бошқ., Адабиётшунослик терминлари изоҳли лугати. —Т.: "Академнашр", 2010. —Б.164-165.

boryapsan. Izingdan esa xazonlik, chirish, qovjirash boshlanadi. Sen o'tgan yo'laklarda tiriklik gullari to'kilib boradi. Ortingda aql va idrokning bepoyon xarobalari tutab yotadi. Men seni har kecha tushlarimda ko'raman. Senga men bilan birga qol deb yalinib-yolvoraman. Sen esa mening ohim yetmas yuksak-yuksaklarda uchib boryapsan"

Bilaman, bu yozayotganlarimning hammasi behuda narsalar. Qani edi xayolning jilvalari haqida yozsang yoki jilvalanayotgan xayol yozsang. Xayol esa tabiatning eng go'zal in'omidir. Hechqursa, odam xayolan baxtiyor bo'lsa, shu ham ulkan saodat"¹⁴⁹.

Nazar Eshonqul "Tun panjaralari" qissasida uchta mustaqil ovoz uyg'unlashib ketganki, uni ko'p ovoqli nutq sifatida idrok etish lozim. **Birinchi** — Robiyaga bo'lgan xotirasida (ong osti hislari) qayta tiklangan qissa qahramonining nutqi, **ikkinchi** — qissa qahramonini mustaqil boshqarib turgan roviy, yozuvchi Nazar Eshonqulning o'zining nutqi, **uchinchi** — jamiyatda o'z o'rnini topolmay qiynalib yurgan maktub egasi, jurnalistning nutqi. Mana shu ovozlari birlashib, ko'p ovozlilikning yuzaga chiqishida, o'quvchiga bir vaqtning o'zida ham maktub, ham qahramon tuyg'ularining o'tmishdagi ahvol-ruhiyatini, ham jamiyatda mavjudlik jumbog'ining nechog'li murakkab xilqat ekanligini tushunib yetishda seziladi. Bu nutq hodisasi F.Dostoyevskiy, L.Tolstoy singari yozuvchilarda juda murakkab segmentlarni qayta idrok etishga keng yo'l ochib berganki, ular yaratgan qahramonlar kecha-bugun-ertaga tarzida hayot kechirishi, jamiyatning ikir-chikirlarigacha qayg'urishi, davrning og'riqlariga vaqtida javob topishi, "men nima uchun yashayapman?" qabilidagi savollarga munosib javob topishi hayratlantiradi. Demak, hayotning har bir in'omi ortida yashiringan hikmatni uqish va undan tayinli xulosalar chiqarish ham qahramonni ma'nan o'stiradi, ham xatolaridan saboq olishga yetaklaydi.

"Polifoniyadagi har bir ovoz mustaqil odamni bildiradi. U muallif ovozining takrori yoki aks-sadosi emas. Bu ovoz polifoniya deb atalgan maydon aro muallif va boshqa qahramonlar ovozi bilan bir qatorda harakatlanishi, o'zga ovozlari bilan qo'shilishi,

¹⁴⁹ Nazar Eshonqul. Сайланма. 2-жилд. —Т.: "Akademnashr". 2022. —Б.505-506.

ulardan ajralib chiqishi, ularni tasdiq yoki inkor etishi, hatto o'zga ovozlarga qarshi isyon ko'tarishi mumkin. Har bir ovozning o'z dunyosi, nuqtai nazari, g'oyasi bor. U bularning barchasini himoya qilishi, polifoniya doirasida namoyon etish va bu maydonda g'olib yoki mag'lub bo'lish huquqiga ega. Qizig'i shundaki, hatto muallif ovozinig to'la ma'nodagi mag'lubiyati ham boshqa ovozlar faoliyatining o'zgarishi va so'nishiga olib kelmaydi. Shunga ko'ra, polifoniya, ba'zi o'zbek adabiyotshunoslari qayd etganlaridek, ma'no serqatlamligi, ko'pma'nolilik emas. Undagi har bir ovoz bir mustaqil olam, ulkan dunyo ichidagi dunyochadir¹⁵⁰. Noan'anaviy qissalar badiiyatida syujet va kompozision uyg'unligini ta'minlashda psixologizm qanday o'rin tutsa, polifonizm hodisasi ham shunday muhim ahamiyat kasb etadi. Unda bir vaqtning o'zida qahramonning ikkilanishlari, og'riqlari va yozuvchi anglamlarining nechog'li muhimligini tushunib yetamiz. Nazar Eshonqulning aksariyat qissalari muallif tomonidan hikoya qilingani bilan, unda xarakter va muhit suratini o'z holicha mustaqil inkishof qiladi. Uning qahramonlari chirkin, badbo'y, tashlandiq bir joyda harakatlanib, dunyo va oxirat azoblarini Shaytonning qutqusi evaziga ko'rishni xush ko'radi. "Tun panjaralari"da ham Shayton obrazi mavjud bo'lib, qahramonning botinidagi sirlardan voqif bo'ladi. Demak, **yozuvchi-qahramon-shayton** birligi polifonizmning joriy modusini namoyish etib, ramzlar va metaforalar yaxlitligida mavjudlik jumbog'ini anglashga, absurddan ma'no izlashga olib boruvchi yo'llarni sarhisob qiladi. O'tmishdan qon-qonimizga sinib kelayotgan adashishlar va yo'qotishlar yozuvchi qahramonlarining nutqida ertangi kunga kuchli ishonchi paydo qiladi.

Polifonik nutq xususida fikr yuritgan munaqqid Y.Solijonov qayd etishicha: "Polifonik roman avtor bayonidan boshlab, personajlar nutqiga qadar dialoglashgan tarzda qurilmog'i shart. Dialog bunday asarning qoni va joni sifatidagi eng zarur moddasidir. Dialogsiz polifonik romanni tasavvur etib bo'lmaydi. Syujet va kompozision qurilishi jihatdan ham polifonik romanlar an'anaviy prozaik asarlardan farq qiladi. Unda keskin va shiddatli to'qnashuvlar, kutilmagan

¹⁵⁰ Журакулов У. Назарий поэтика масалалари. Ё.Гулом нашриёти. 2015. –Б.48.

assosiativ hodisalar, sarguzasht va fantastik epizodlar, avantyuristik voqealar aralash ifodalanishi, asar qahramoni qattiq sinovlardan o'tishi lozim"¹⁵¹. Haqiqatdan ham, roman yoki qissa, hikoya yoki dramatik asar bo'lsin, polifonik nutq qahramon intellektual xarakterining puchmoqlarigacha qamrab oladi. Shuning uchun ham M.M.Baxtin muammoning ildizini antik yunon dramalaridan bejiz izlamadi. Mazkur atamani XX asr boshlaridagina musiqadan o'zlashtirilgan termin sifatida adabiyotshunoslikda sinovdan o'tkazdi. Inson o'y-xayollari, orzu-umidlari ichki nutqida qanday sodir bo'lsa, tashqi muhit bilan murosaga kirishgan qahramon ana shu muhitning tavrini chuqur o'zlashtiradi. Ayni chog'da muallif ham ruhiyatni, ham qahramon nutqini nazorat qilib, undan voqelikning yanada jadal suratlarida namoyon bo'lishida maksimal darajada foydalanadi.

Noan'anaviy qissada polifonik nutq va badiiy yaxlitlik sintezi. Qissaning epik ko'lami yozuvchining ijodiy konsepsiyasi bilan belgilanadi. Chunki unda g'oyaviy-badiiy chiziqlar – qahramon ruhiyatini yanada kashf qilishga, undagi olam-olam tagma'nolarni anglashga keng yo'l ochadi. Keyingi yillar qissachiligida polifonizm kuchayib, uch o'lchamli olam sirlarini teranroq istifoda qilishga e'tibor berilayotir. Mavjud andozalarni sindirish, yangidan-yangi tasvir fragmentlarini joriy qilish bugungi o'zbek qissachiligida ayol obrazini boshqacha rakursdan "kashf" qilishga zamin yaratmoqda. Jahon adabiyotining zabardast yozuvchilari boshlab bergan – polifonizm hodisasi ruhiy-falsafiy talqin tig'izligini ham taqozo etadi. Shuni qayd etish joizki, qissalarda inson ruhiyati birinchi planga ko'tarildi. Undagi ijtimoiy-maishiy muammolar hamda obrazlar sistemasi badiiy kommunikatsiya butunligini namoyon qildi. Ya'ni yozuvchi endilikda monodialogik nutq emas, polifonik nutq negizida mavjud voqelikni qora ranglarda – modernistik yo'sinda inkishof qilayotgani fikrimiz yorqin dalilidir.

Isajon Sulton – sermahsul ijodkor. U davrning og'riqlariga shu qadar teran yondashadiki, uning zamirida inson ruhiyati chigalliklardan iborat bir olam ekanligini bilish mumkin. Iste'dod davr va yosh bilan belgilansa, muallif 23 yoshida yozgan "Munojot" qissasida

¹⁵¹ Solijonov Ё. XX asrning 80-90 йиллари ўзбек насрида бадий нутк поэтикаси. док.диссертацияси автореферати. –Т.: 2002. –Б.36.

G'arib obrazini yaratadi. Qissa ona va bola o'rtasida kechgan suhbat asosida talqin qilinadi. Qissadagi polifonik nutq va ruhiy tahlil o'ziga xosligiga e'tibor beradigan bo'lsak, o'ziga xos kartina ko'z o'ngimizda jonlanadi. Shuni qayd etish joizki, "Polifonik tafakkur inson ruhiyatida kechadigan har xil rakurs jarayonlarini bevosita, haqqoniy tasvirlashga intilgan ijod namunalariga nisbatan qo'llanadi. "Ong oqimi" shartli atamasi XIX asr oxirlaridayoq amerikalik faylasuf U.Jemsning inson ongida daryo oqimiga monandlikni ko'rish bilan bog'liq qarashlari asosida ommalasha boshlagandi. Jahon adabiyotining V.Vulf, M.Prust, J.Joys, E.Xeminguey, U.Folkner kabi mashhur yozuvchilari inson ongidagi his-tuyg'ular, o'y-fikrlar, kutilmaganda paydo bo'luvchi assotsiatsiyalarning bir-biri bilan betartib almashinib turishi, mazkur chatishuvni mantiqan izohlash mushkulligiga e'tibor qaratishgan. Bunday izlanishlar keyinchalik syurrealizm, ya'ni yangi romanchilik namoyandalari izlanishlarida davom ettirildi. Inson ongidagi jarayonlar voqelik bilan bog'lab tasvirlandi. Natijada, ong oqimi badiiy idrok etish vositalaridan biri sifatida ham talqin etila boshlandi".¹⁵² Haqiqatdan ham, polifonizm hodisasi "ong oqimi" bilan bog'liq bo'lgani bois unda ham qahramon, ham yozuvchi, ham roviy nutqi aralashib – asarning umumiy pafosi, obrazlar sistemasini tartiblashtiradi. Natijada, yozuvchining botiniy olamidagi hali zabt etilmagan cho'qqilarni, siru asrorlarni anglab olish imkonini beradi.

O'zbekiston xalq yozuvchisi Isajon Sultonning "Munojot" qissasida mazkur nutq tipi nafaqat obrazlarni, balki qissa voqeligidagi psixologizmni, qahramonlarning turmush tarzini, davrni, mavjudlikni, Allohni tanishni, e'tiqodsizlik qanday oqibatlariga olib kelishini bir nuqtaga jamlashga xizmat qiladi. Mazkur muamo yuzasidan ilk bor shug'ullangan olim A.Nurmatovning "Badiiy asarda polifonizm"¹⁵³ nomli nomzodlik dissertatsiyasida polifonik nutqning o'ziga xosligi

¹⁵² Авезова Г. Полифоник тафаккур типи бадий яхлитликини таъминлайдиган омил сифатида//International Conference on Developments in Education Hosted from Toronto, Canada. <https://econferencezone.org> 27th Oct. 2022

¹⁵³ Нурматов А. Бадий асарда полифонизм. фил.фан. номзоди диссертацияси автореферати. –Т.1996. –Б.3.

xususida to'xtalib o'tadi¹⁵⁴. Prof. Y.Solijonov ushbu masalaga yozuvchilardan M.M.Do'st, O.Muxtor, O'.Hoshimov romanlarini tahlili orqali yondoshadi. Aynan tasvir polifoniyasi ushbu adiblarning asarlarida qay darajada ishlanganligini mantiqiy asoslaydi. Shunday ekan, polifonizm hodisasi nihoyatda keng va serqatlam soha ekanligi ayonlashadi.

Munaqqid I.G'afurov: "Isajon Sulton bu – qip-qizil ekzintensializm!... Ekzintensializm yo'llari va falsafasiga shaydo bo'lgan Isajon Sultonning yuragi va ong tasavvuri shunday larzali kechinmalardan dunyo va tabiatning kelib chiqishiga nazar tashlamoqchi bo'ladi. Har narsaning ibtido manshaalariga qarashga urinadi".¹⁵⁵ Haqiqatdan ham, O'zbekiston Qahramoni, munaqqid I.G'afurovning ushbu mulohazalari yozuvchi ijodini to'laqonli anglashga keng yo'l ochadi. Adibning jahon va o'zbek adabiyotini teran idroklay olishi – ayollar obrazini o'ziga xos tarzda tasvirlash manerasi yuqoridagi fikr-mulohazalarni to'laqonli quvvatlaydi. Insonning hayot yo'li murakkab va jigalliklardan iborat. Negaki, u o'zi yashab turgan davrning og'riqlariga bardosh berolmaydi. Agar u yozuvchi yoki shoir bo'lsa juda murakkab kechadi. O'tish davrining og'riqlari har bir ziyoli qalbida aks-sado berdi, ularni jiddiy sinovdan o'tkazdi, dunyoni anglash mexanizmiga tamomila yangi "to'n" kiygizdi. Shuning uchun ham har bir ziyoli o'zining ijtimoiy-maishiy muammolarini emas, falsafiy-psixologik talqin qamrovini ham kengaytirishga harakat qilib yashaydi. Isajon Sultonning "Boqiy darbadar", "Ozod", "Bog'i Eram", "Onaizorim", "Munojot" kabi roman va qissalarida tafakkur qilishga shoshilayotgan, DUNYO bilan ziddiyatlarga kirishayotgan qahramonlar sistemasining estetik butunligini ko'ramiz. Yozuvchi an'analarni parchaladi, yangiliklarning izidan ergashdi, dunyo adabiyotidagi modernizm, postmodrenizm singari oqimlarni milliy yo'sinda idroklash tizimni yaratdi. U o'zining betakror, shaloladek uslubi bilan o'zbek adabiyotida "yangi to'lqin"ning paydo bo'lishiga hissasini qo'shib

¹⁵⁴ Тулибоев Х. Ҳозирги ўзбек романчилигида бадий услуб ва жанрий-композицион яхлитлик синтези. Филол.фан.фалсафа.док.дисс. –Ф. 2018. –Б.40-41.

¹⁵⁵ Гафуров И. Ёзувчи, табиат ва тиббиёт. Исажон Султон насри бадияти. –Т. "Turon zamin ziyo". 2017. –Б.19.

kelmoqda.

Bu haqda aniqroq qilib aytadigan bo'lsak: "Munojot"ni, umuman, Isajonning barcha asarlarini boshdan-oyoq diqqat bilan o'qishni tavsiya qilardim. Chunki yozuvchi har bir jumлага, jumлада aks etgan u yoki bu tabiat hodisasiga qandaydir ramz-ma'no joylab ketgan bo'ladi. Isajonning ijodiy dunyosi go'zalliklari, nafasatidan bahra olmoqchi bo'lgan o'quvchi birinchi bo'lib "Munojot"ni o'qishi va chuqur his qilishi lozim. Uning qolgan asarlarida dunyoqarashi, tafakkur ko'lami kengayib, butun olam miqyosida tiriklik sir-sinoatini tushunmoqchi bo'layotgan G'aribning turli nom va ko'rinishdagi qiyofasi namoyon bo'ladi. Aytmoqchimanki, Isajonning barcha asarlarining bosh qahramoni "Munojot"dagi G'aribdir. Faqat nom va muhit o'zga. Balki Isajon kitobini G'arib deb nomlaganda ma'qul bo'larmidi, deb o'yladim".¹⁵⁶ Binobarin, qissachilikning xilma-xil ifoda vositalari Isajon Sulton asarlarida yanada tiniqroq namoyon bo'ladi. Shunday ekan, "Onaizorim" qissasida AYOL obrazining hali biz anglab yetmagan mungli iztiroblaridan voqif bo'lamiz:

Sovchilar yana kelishdi. Endi ularga beriladigan javob aniq edi.

– Sahar kelib ko'changizni supurib ketay desam, zamon boshqa, ammo shu qizingiz uchun yil bo'yi har kuni supurishgayam roziman, – deya avradi kuyovning ammasi, semiz xotin.

O'z amma-xolalari ham shunda edilar.

– Sizday xushmuomala, har narsani o'ylab ish tutadigan oilaga bermasak, kimgayam berardik, – dedi ona. – Qoshimni ostida, kiprigimni ustida avaylab o'stirgan qizingga o'zimdan ham afzal ona bo'lasiz-ku, sizniyam, avlod-ajdodingizni ham yaxshi bilaman.

Bu bir ishora, zamirida o'ksikroq hayiqish sezilar, ya'ni, berishga berarmizu ammo shuncha yil zahmatlar bilan katta qilgan qizingga o'z bolangizday qararmikansiz degan ilg'ar-ilg'anmas bir o'tinch ham bor edi.

Non sindirildi, oqlik berildi. Kelganlarning erkaklariga belbog', ayollariga ro'mol, dasturxonlariga non va qand-qurs solindi. Sovchilar xushhol, yuz-ko'zlari sevinchu mamnuniyatdan porlab, xayr-xo'shlashib jo'nashdi.

¹⁵⁶ Раҳимжон Раҳмат. "Муножот"дан "Бокий дарбадар"гача. Исажон Султон насри бадияти. –Т.: "Турон замин зиё". –Б. 93.

"Xudo xohlasa, endi qarindosh bo'ldik", deyishdi ketar oldidan. "Oqlik ham berildi, endi bu yog'i to'y, qiz o'lgur", dedi xolasi, Ra'noni biqinini chimdib, sevib-suyib.

"Hoy qiz, endi ko'chaga chiqqaningda qarindosh-urug'laridan birontasi o'tib qolsa qochgin, – dedi ona. – Yo'ling o'sha tomonga tushsa, u ko'chadan yurmagin.

Gapirishsa gapirmaysan, ko'rishaman desayu qochgani ilojing qolmasa, yerga qarab turasan.

Elning ko'zi senda bo'ladi, bularning bari sening hayo-odobingni ko'rsatadigan narsalar, hushyor bo'lasan".

Qo'ni-qo'shnilar – keng-mo'l guldor ko'ylak kiygan shaddod-shaddod xotinlar ko'rpa-to'shak qavigani chiqishdi.

Qoq yerga kattakon palos solindi. Qo'shnilar u yoq-bu yoqdan gaplashib, to'shak qavir edilar.

– Qiz tushmagur, choy-poy damlab kelsang-chi, senga ko'rpa qaviymiz deb bellarimiz qotib ketdi-ku, – deb ham qo'yishardi.

– Kerak bo'lsa o'zingiz damlab olavering, – der edi Ra'no.

– Zarda qilmay qol, – deb kular edilar qo'shnilar.

Ra'no odamlar ko'zidan ham qochar bo'ldi. Chunki nafaqat teng-to'shlari, hatto kichkina bolalar ham "Kelin! Kelin!" deya mazaxlar edilar¹⁵⁷.

Keltirilgan lavhada qissaning kulminasion nuqtasi boshlanadi. Ayni shu tasvir Ra'noning iztirobli, ikkinchi umrning nechog'li murakkabliklarga to'la ekanligini namoyon qiladi. Ayniqsa, sovchilarning "non sindirishi" Ra'noning ko'nglini sindirishdek tuyuladi. Sobiq ittifoq davridan, umuman, bizdagi udumlardan o'tib kelayotgan "odat"lar kelinni cho'ridek qilib ishlatish, uning qalbi, og'riqlari, sog'lig'i bilan hisoblashmaslik bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Kelin – o'zbek oilasida xizmat qiluvchi, bola tug'ib beruvchi xizmatkor. Bu xizmatkorning oilada gapirishga umuman haqqi yo'q degan eskilik tushunchalar kunimizda qanchadan-qancha oilalarning sababsiz, oddiy masalalar yuzasidan ajrashib, bolalarning tirik yetim bo'lishiga olib kelmoqda. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) kelinlarga o'z qizlaringiz kabi munosabatda bo'ling degan muqaddas hadislariga amal qilish u yoqda tursin, iymon, e'tiqodini

¹⁵⁷ <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/isajon-sultonov/isajon-sulton-onaizorim-qissa/>

unutgan qaynona, qaynotalar ko'payib ketgan. Qissada aynan oiladagi ijtimoiy-maishiy muammolarning kelib chiqish ildizlari va sabablari ochiqdanib, Ra'no timsolida butun o'zbek xalqining ayollariga haykal qo'yadi, desak aslo mubolag'a bo'lmaydi.

Prof. D.Quronov: "Badiiy muloqotga kirishayotgan ijodkor representativ, ekspressiv va appelyativ maqsadlarni ko'zlarkan, asarning tashkillanishi (struktura) shu uchala maqsadning ro'yobga chiqishi uchun optimal imkoniyat yaratadigan bo'lishi lozim. Anglashiladiki, gap qurilishi bilan adabiy asar qurilishi orasida yuqoridagicha maqsadlardan kelib chiqadigan tipologik umumiylik bo'lishi tabiiy".¹⁵⁸ Ko'rinadiki, Ra'no obrazi qissaning o'q ildizi. Uning xatti-harakatisiz biror voqelik sodir bo'lmaydi. Onalarning bir-birini to'ldirib turuvchi – Yaratuvchanlik xislati, oilaparvarligi, nasldan-naslga ko'chib kelayotgan mungli iztiroblar, maishiy turmush fragmentlarini yanada jilvalantirishga keng yo'l ochadi. Demak, yozuvchining asl maqsadi ham polifonik nutq oraqli psixologik vaziyatni yumshatishga qaratilganligi bilan o'lganadi. Mavjud muammo ko'lam qissa badiiyatidagi so'z o'yinlari, tasvir serqatlamligini, ijodkor "men"ini yanada tartiblantirishga keng imkon beradi. Shuni qayd etish lozimki, Isajon Sulton qissa nomini "Onaizorim" deb qo'yishida ham ramziy ma'no bor. Chunki qizaloq yoshligidan Onasining og'ir mashaqqatli mehnatlar evaziga katta qilganini o'z ko'zi bilan ko'rib voyaga yetadi. Shuncha tarbiya, bilim va tajriba o'zga uyga kelin bo'lib tushgandagi unga bo'lgan munosabatlar butun o'zbek ayollarining boshiga yog'ilgan og'ir mehnat turmushini yodimizga soladi. Quyidagi lavhada buning yorqin guvohi bo'lamiz:

"Qaynona zorilladi.

– Kelin degan o'tiravermaydi bolaga qarab. Chiqib ishingizni qilsangiz bo'lmaydimi? Biz ham bola tuqqanmiz, nechtasini katta qilganmiz, ishimiz o'lda-jo'lda qolib ketmagan.

Ra'no uning ko'nglini olishga chandon urindi, qaynona sira tinchimadi. O'tirsa o'poq, tursa so'poq deyaverdi.

– Hoy, qo'ysang-chi, – dedi qaynota.

Qaynona uniyam jerkib tashladi.

Shunda eri oraga kirdi.

– Nima deysan, ona? – dedi jahli chiqib. – Qo'li olti, oyog'i yetti bo'lib xizimatingni qilyapti-ku?

– Sigirga suv bermapti, – dedi qaynona. – Shu yoshga kirib onam suv tashisin desang, o'l sen ham.

– O'zim tashiyman sigiriga suvni, – dedi er.

– Erkak bo'lmay qol, endi sigirga qarab yursang, – dedi qaynona.

– Erkak degan ko'chadan rizq tashib keladi, uyda nima bor ekan?

– Unaqa dema, ona, – dedi o'g'il. – Jonimni ikki tomonida ikkalang turibsan. Bir qo'limni tishlasam, boshqasi og'risa? Axir, tushungin-da, ona. U boshimni ustida bo'lsa, sen ko'zimni ustida. Sen norozi bo'lsang ko'zim og'riydi, u xafa bo'lsa boshim.

Qaynona to'ng'illab-to'ng'illab nari ketdi.

Shunda Ra'no erkishining nima uchun ustun ekanini tushunganday bo'ldi. Erning erligi kelbatida, kuch-quvvatida emas ekan, deb o'yladi. Erni er qiladigan adolati ekan. Ichida eridan minnatdor bo'ldi, birdaniga yaxshi ko'rdi. Undan faxrlandi, bolajonim, boshqalarning otasi sirayam bunaqa emas, xudoyim ikkovimizning boshimizga baxt qushini qo'ndirdi, deya sevindi. Bola to'shagi ustida chiroyli ko'zchalarini unga tikib, bir nimalar deb chug'urlar edi.

"Qara-ya, qanday otang bor", – dedi sevinib.

Nazarida, eri boshqa qiyofa oldi. Haybati oshdi, uyini to'ldirdi.

"Sen sabr qiptur, uylarni top-toza qilay", dedi.

Bola qo'l-oyoqchalarini o'ynatib chug'urlab yotaverdi. Ra'no hammayoqni qaytadan tartibga keltirdi, yangi to'shaklardan soldi, o'ziga oro berdi, ko'rpa qatiga yashirib qo'ygan atirdan sepd.

Bir qarasa, o'g'lon yangi atlas to'shaklarga chuvillatib siyib qo'yi.

O'rgilay bolajonimdan-a, dedi mehri tovlanib"¹⁵⁹.

Ushbu lavhada qaynonaning kelinga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ozorlaridan bittasi edi. Mana shu yerdan boshlab Ra'noning hayotida alg'ov-dalg'ov kunlar boshlanadi. Negaki, hech narsadan ko'ngli to'lmagan qaynonaning kelini qilgan ishlaridan noroziligi, doim "nimadir" o'ylab topib, yo'q joydan janjal ko'tarib, oilaning barakasini uchiradigan darajaga olib keladi. Biroq kelin indamasdan

¹⁵⁸ Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. –Т.: "Шарк". 2004. –Б.59-60.

¹⁵⁹ <https://ziyouz.uz/uzbek-nasri/isajon-sultonov/isajon-sulton-onaizorim-qissa/>

chidadi. Bilgani ichida, bilmagani esa tashida bo'lgan Ra'noning ruhiyatida ajib o'zgarishlar ro'y beradi. Qissadagi ruhiy talqin ayni shu maqsadda chuqurlashtirilgan. Onaizorning zorlanishlari va iztiroblarini chuqur idroklash mavjud konsepsiyaning to'laqonli yuzaga chiqishiga keng imkon berganligida qabarib ko'rinadi.

Monografiyachi M.Boboxonov: "Yozuvchi mavjud voqelikni, hayotdagi hodisalarni badiiy talqin etar ekan, o'z g'oyaviy maqsadini anglatish, asar markazidagi asosiy qahramonlar tiynat va siyratini namoyish etish uchun turli adabiy usullarni ishga soladi. Ba'zida bosh qahramonning o'zini so'ylatib, o'zini ko'rsatadi, ba'zan esa butun borlig'idan naqs yog'ilib turgan kimsalarga yoki qalbi toza, iymoni pok kishilarga duch qiladi. To'qnashuvlar, suhbatlar, tabiat manzaralari, munozaralar yoki lirik kechinmalar orqali voqealar rivoji yechimga qarab siljiydi, qahramonlarning ichki va tashqi dunyosi ochiladi"¹⁶⁰. Haqiqatdan ham, M.Boboxonov to'g'ri ta'kidlaydi. Polifonizmning yuksak namunalarini yaratgan F.Dostoyevskiy, L.Tolstoy poetik izlanishlarida ham butun jamiyat hayotining ikir-chikrlarigacha inkishof qilinaradi. Ayniqsa, qahramon-muhit-jamiyat birligi asar poetikasida yagona estetik mezonga borib tutashadi. Ayni shu jarayon – qahramonlar psixologiyasini rang-barang rakurslarda idroklashga keng sharoit yaratadi:

"Ra'no yana ko'k kiydi.

Qisqa vaqt ichida ota-onasidan ayrildi.

Har ikkovlon kasal bo'lmasdan, farishtalarday jon bergani yurakni yanada ezar edi.

O'lim haq! Har kim ham bir kuni bu olamdan ketadi.

Yana bir haqiqat shuki, ketganlar sizni biz boradigan joyga bizlardan avvalroq borib turadilar.

O'zingniki yomon bo'lar ekan. Ra'no yomon kuydi. O'zini har tomon urdi. Ota izlari qolgan tuproqlarga o'zini otib yig'ladi, u qurgan imoratlarga yuzini bosib yig'ladi.

"Voy otam, hamma narsalaringiz o'z joyida turibdi-ku, o'zingiz qaydasiz?" deb bo'zildi.

"Uyingizga kirsam, isingiz dimog'imga urilyapti-ku, jon otam?"

¹⁶⁰ Бобохонов М. Ўзбек киссаларида бадий психологизм. –Т.: "Баёз", 2014. –Б.108.

Kasal bo'lganlarida "Jonim qizim" deya, u yog'ini ayta olmay yutinganlarigacha xayolida jonlandi.

Aytib-aytib yig'ladi. Shunday yig'lasa, yuragining ichidagi tafti bosilganday bo'ldi.

Qator-qator uy solgan,

Devoriga gul solgan,

Solgan guli bitmasdan

Go'ristonga yo'l olgan,

Etigiga, belbog'iga, to'niga yuzini bosib-bosib yig'ladi Ra'no qiz.

Ha, qizning kuyishi yomon bo'lar ekan. Qiz o'z-o'zini yeb qo'yar ekan. Jonini ayamas ekan, qushday potirlab o'zini har yon urar ekan.

Na qaynona yupata oldi uni, na er, na bolasi.

Bittasigayam quloq solmadi. Bolasini bag'riga mahkam bosib, dardu armonlarini aytib bo'zlayverdi, bo'zlayverdi"¹⁶¹.

Muallif va qahramon ruhiyatidagi ko'povozlilik "inkor va tasdiq" orasida maromiga yetadi. Ra'noning ruhiyatidagi o'sish-o'zgarishlarni izohlar ekan, bevosita yozuvchi qahramon hayotiga aralashib ketadi. Voqelikni o'zi yaratar ekan, unga munosabatli nutqni tanqidiy ko'rib chiqishga, mavjudlarini idroklashga o'zini mas'ul sanaydi. Shuning barobarida, inson fe'l-atvoridagi situatsiyalar yozuvchi nigohi bilan dalolatlanib boradi. Demak, bunday nutq zahirida insonning maqsad-intilishlari turadi. Biografik metodga xos xususiyatlar yozuvchi Isajon Sultonning juda ko'pchilik asarlarida yagona estetik markazni dalolatlaydi. Natijada insonning maishiy turmush sarzanishlarida o'sish-o'zgarishlar yanada tiniqroq ko'zga tashlanadi. Monografiyachi D.Toshpulatovanning qayd etishicha: "Isajon Sulton asarlarining ko'pchiligida psixologik tasvir xarakter individualligini ta'minlash barobarida yozuvchi dunyoqarashini teran va falsafiy uyg'unlikda inkishof qilishga qaratiladi. Badiiy psxologizm har bir asar arxitektonikasida mavjud ijodiy konsepsiyani takomillashtiradi, syujetni jadallashtiradi, xarakterni to'laqonli ochib beradi. Shuningdek, unda qahramonlar o'z dunyosini qurayotgan xilma-xil voqelik negizida borliqdagi yashash tarzi qanday kechishini

¹⁶¹ <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/isajon-sultonov/isajon-sulton-onaizorim-qissa/>

ham ang'lay boradi"¹⁶². Darhaqiqat, bu holat "Onaizorim" qissasida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Uning psixologik tarang talqini Ra'no va jamiyat birligida ochib beriladi. Ra'no – jamiyatning eng faol, aql-zakovatli, iboli-hayoli, mehr va shafqatli vakili. Bu ideallik qissa konsepsiyasida muhim rol tutadi.

Ra'no – tanholikka, bir o'zi o'y-xayollari bilan yashashga o'rgangan obraz. Bu haqda so'z borganda muammoning jahoniy kontekstiga e'tibor qaratish muhim deb o'ylaymiz: "Ekzistensializm shaxsni tanholikka mahkum deydi. Bu yo'nalishda bitilgan asarlar syujetida atrof-muhitdan, jamiyatdan, hatto o'z-o'zidan ham begonalashgan personajlar ko'p uchraydi. Inson hayoti naqadar nisbiy va omonat ekanini, biz ishongan, tayangan, ko'nikkan tartib-qoidalar istalgan vaqtda yer bilan yakson bo'lib, izmimizga bo'ysunmaydigan va vaqti kelib hammamizni domiga tortadigan tabiat qarshisida yolg'iz qolajagimizni ko'rsatish uchun muallif odatda personajni mushkul ahvolga soladi. Misol uchun Al'bert Kamyu qahramonlari o'ta tang holatda tasvirlangan. "Begona" qissasida bosh qahramon sababsiz odam o'ldiradi. "Vabo" romanida zamonaviy shaharda o'lat tarqab, odamlar kalamushlardek qirila boshlaydi".¹⁶³ Darvoqe, hissiy idrok va aqliy shuur yozuvchi ijodiy konsepsiyasida psixologik tasvir imkoniyatlarining teranlashuviga xizmat qilsa, falsafiy-estetik qamrov tugal natijaga imkon beradi. Qissadagi egzistensial kayfiyat – jamiyat og'riqlarini ko'rsatishga yo'naltirilgan. Ota va ona siymosi negizida Ra'noning butun hayoti akslantiriladi. U kelinlik libosini kiygan kunidan boshlab, mas'uliyatni zimmasiga olgan bo'lsa, jamiyatda bo'layotgan katta-kichik ishlarda o'zini ham aybdor sanaydi. Yoshi o'tgan sayin qizning ko'nglida katta orzular barq uradi. Mehnat va uning tagi rohat ekanligini bosh qahramon tushunib yetadi:

"Endi Ra'no ota uyiga borganida tomorqa aylanar, ariqcha kichrayib qolgan, tubida ozgina suv oqar edi, xolos.

Qizgina endi ota ekib ketgan behi bilan so'zlashar edi.

"Otamning behisi, o'syapsanmi?"

¹⁶² Тошпулатова Д. Замонавий ўзбек насрида муаллиф онги ва уни ифодалаш шакллари. Филол.фан.фалсафа.док.дисс. –Жиззах. 2021. –Б.73.

¹⁶³ Отабоев А. Экзистенциализм // Жаҳон адабиёти. 2015. №1. –Б.111.

"O'sish qayda, ona qizim. Bir amallab jon saqlab turibman. Ko'ryapsanmi, madorim quridi. Mayda shoxchalarimning uchlari ham qurib bormoqda"¹⁶⁴.

Umr – Ra'no hayoti timsolida juda katta falsafiy-estetik qamrovni yaxlitlashtirishga qaratiladi. "Otamning behisi, o'syapsanmi?" ritorik savolida butun hayoti ko'z o'ngida jonlantiriladi. Qissadagi syujetni bir-biriga payvandlovchi poetik talqin ruhiy tahlil qarovini ham kengaytirib, obrazlilikni oshiradi.

Isajon Sultonning "Onaizorim" qissasida psixologik taranglikni quyidagi tavsiflarga ajratishni ma'qul ko'rdik:

1) *Yozuvchi ijodiy konsepsiyasida tabiat-jamiyat-inson birligi yaxlitlik kash etib, umuminsoniy bog'lamni hosil qilishga qaratiladi;*

2) *Mavjud muammo – XX asrning 60-yillaridagi "ilmiliq" kunlarning mantiqiy davomi paxta yakkahokimligining SHAXS ruhiyatini jiddiy sinovdan o'tkazib, mafkura negizida hayotini ta'minlashga qaratilgan tuzum kirdikorlarining asoratlarini majoziy tarzda ko'rsatish;*

3) *Ra'no timsolida butun ayollar obraziga teran baho berish, jamiyatdagi monopolistik kayfiyatning zararli oqibatlarini tahlillash;*

4) *Onaizorning bir umr bolam deb, dunyoni paxtazordan boshqa yerda tasavvur qila olmasligini talqin qilish;*

5) *Nasldan-naslga o'tib kelayotgan "bemaza qadriyat"larning SHAXS rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishini yoyinlash;*

6) *Ra'no – mehnatkash va jabrdiyda ayol obrazining bugun yaratilmagani, u o'tmish va kelajak orasida muallaq turgan savol ekanligini o'quvchilarga tushuntirishdan iborat.*

Prof.H.Umurov: "Yozuvchi har bir qahramonning ovozi, yuz ifodasini, kechinmasini, so'zlash uslubini berish uchun, uning xatti-harakatini, iroda yo'nalishini, asoslash uchun, albatta, o'sha qahramonlarning qiyofasiga kirishini shart qilib qo'yadi. Busiz yozuvchi qahramonning o'sha sharoitdagi, ayni shu vaziyatdagi qalb holatining o'ziga xosligini tasvirlay olmaydi. Darvoqe, tasvirlanayotgan shaxs bilan yozuvchining shaxsi o'rtasida

¹⁶⁴ <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/isajon-sultonov/isajon-sulton-onaizorim-qissa/>

o'xshashlik bor..."¹⁶⁵. Deylik, har bir asar konsepsiyasida mavjud holat bo'lishi tabiiy. Prof. H.Umurov ana shu narsani nazarda tutgan. I.Sultonning qahramonlari ko'pincha ismsiz. Bosh qahramon atrofida jipslashuvchi obrazlar yozuvchining o'ziga xos uslub manerasini namoyon qiladi. Qissadagi polifonik nuqtning xilma-xil ko'rinishlari Onaizorning monolog, dialog, polilog ko'rinishdagi qaytarmalariga monand idroklanadi. Ba'zi o'rinlarda Ra'no tinib-tinchimas, oila va kelajak uchun mas'ul obraz sifatida o'zining "men"ini namoyon qiladi.:

"O'sha tongda zilzila ro'y berdi.

Zilziladan bir necha soniya avval Ra'no to'satdan uyg'onib ketdi. Shu mahal yer ostidan juda qudratli bir gulduros eshitildi. Hayal o'tmay hammayoq silkindi. Devorlar qarsilladi, bir nima taraqlab tushdi, mollar bo'kirib, itlar angillay ketishdi, Ra'no jon holatida sapchib, kalima qaytara-qaytara, bir qo'lga qizchasi yotgan beshikni, boshqa qo'lga ikkala o'g'ilchasini ko'targancha tashqariga otildi.

Valishlar ham silkinar edi.

Havoda qizg'ish tuman suzar, bunaqa g'alati tumanni sira ko'rmagan edi Ra'no. Yoz kunida bunaqa tuman paydo bo'lishi qo'rqinchli edi, hozir yer yuzi yonib ketsa-ya, deb qo'rqdi.

– Xudoyo, o'zing saqla! Subhonolloh!

Tinmay shu so'zlarni takrorlar edi.

Er ham otilib chiqdi, shu falokat vaqtida haliyam qarsillab chayqalayotgan imoratlariga ola-kula ko'zlarini tikib u bir yon, uch bolasini bag'riga bosib, tili kalimaga kelmay turgan Ra'no bir yon... shu ikki jon, eru xotin.

Saldan keyin zilzila tindi. Odamlarning qichqirig'i, mol-qo'ylarning ma'rashi hanuz eshitar edi.

– Qanaqa qilib opchiqding bularni? – dedi er hayron bo'lib.

Ra'no o'ziyam bilmadi.

– Bilmasam, – dedi hayron bo'lib.

Haqiqatan ham, kap-katta yigitga qo'shib qizaloqni va beshikni bir vaqtning o'zida uydan olib chiqish aqlga sig'mas edi.

Ko'cha to'la odam edi. Hamma to'zg'ib, uylaridan tashqariga otilib chiqishgan edi.

– Tinchmisizlar, tuzukmisizlar? – der edi hamma bir-biriga.

– Shukur-shukur, – der edilar qolganlar ham.

Hamma bir-biridan hol so'rar edi.

Qishloq vahimaga to'lib ketgan edi. Kimningdir sigir-qo'yi bostirma tagida qolibdi. Pastroqda, ayniqsa, shovur kuchli edi. Ko'zi yomon qora kishi bultur qo'shnisi bilan devor talashib urishgan ekan, zilzilada uni o'sha devor bosib qolibdi.

– Tavba, Xudoyim tinchlikning qadrini ko'rsatib qo'ydi-ya, – dedi Ra'no"¹⁶⁶.

Ushbu lavhada Ra'noning bolalari uchun jonini fido qilishga tayyorligi, mudhish falokat ro'y berganini ham ishonarli qilib tasvirlaydi. Er-xotinning ahil-inoqligi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Qarabsizki, Ra'no bolalarini, hatto beshikdagi yotgan kenjayotini ham tashqariga olib chiqishga o'zida bir vaqtning o'zida kuch topa olgan. Ra'no xarakterini ro'viy obrazi to'ldirib boradi. Bu to'ldiruvchi komponentlar badiiy psixologizmning o'ziga xosligini dalolatlaydi.

"Ro'zg'or yupun, yeb yotaversangiz tog' ham chidamaydi, – dedi qaynona. – Hammaning keliniyu qizi dalaga o'toqqa chiqadi, yer chopadi, mehnat qiladi. Biz ham shunaqa edik, mehnat o'ldirmagan odamni".

"Yegan nonimni minnat qilyaptimi? – dedi og'rinib Ra'no. – Yarimta non yeymanmi-yo'qmi? Eshigida bitta xizmatkori bo'lsayam mendan ko'ra ko'proq non yeydi".

"Jon bolam, sabr qil, – dedi onaizori. – Otang bilmasin, ko'naqol. Ular ham tuppa-tuzuk odam, hali oldinda qancha tashvishi bor, shunga kuyinadi-da, seni yomon ko'rarmidi? Joningni jinday koyitsang, bir nima bo'lib qolmaysan, ko'naqol, bolam".

"Xo'p", dedi.

Ketmonini ko'tarib dalaga chiqdi. Qarasa, o'zi singarilar ko'p ekan. Hamma boshigayu og'ziga oq ro'mol o'rab olgan. Oyog'iga etik kiydi, og'iz-burnini ro'mol bilan boyladi. Pahlavonini ikki tol orasidagi belanchakka yotqizdi, yaxshilab emizdi. Shu yerdagi barvasta semiz xotinga "bolamga yaxshilab qarang, opajon, oyligim chiqsa, sizga yangi ro'mol olib beraman", deya yalindi. Ortiga

¹⁶⁵ Умuroв Х. Бадий ижод асослари. –Т: "Ўзбекистон", 2007. –Б. 91

¹⁶⁶ <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/isajon-sultonov/isajon-sulton-onaizorim-qissa/>

qaray-qaray, chopiqqa yo'l oldi."¹⁶⁷

Lavhada matonatli o'zbek ayolining sabru toqatliligi, chidamligi va mehnatsevarligi qalamga olinadi. Ayniqsa, qaynonaning o'rinli o'rinsiz koyishlari Ra'noni yanada kuchli bo'lishga undaydi. U yoshlikdan olgan bilim va ko'nikmalari, Onasining, Otasining ko'rsatmalari, mehru shafqati bilan ma'nan va ruhan kuchli SHAXS bo'lib kamolga yetdi. Buni hech kim inkor qilolmasa kerak. Shuning barobarida, polifonik nutq tabiati ham qaynona, ham kelin, ham jamiyat maishiy muammolarini uyg'unlikda aks ettiradi. Mana shu poetik talqin ijodkorning boshqa asarlarida ham o'ziga xos tarzda idroklangan. Demak, Isajon Sultonning "Onaizorim" qissasida uch o'lchamli olam: materiya va moddiyat bir nuqtada akslanadi. Sobiq ittifoq davridan buyon asorat bo'lib kelayotgan xalq xo'jaligining barcha sohalarida faol ishchi – ayol obrazini og'ir sanoat zonalarida ham ishlagani ko'plab irsiy kasalliklarning bolalab ketishiga olib keldi. Bunday mehnatning faqat ikki-uch shaxslarning manfaati uchun qilinishini tarix hali unutmagan yo'q. Chunonchi badiiy adabiyotdagi mana shunday mavzularning arxitektonikasida psixologik tahlilning yo'nalishlari rang-baranglashuviga olib keldi. Jahon adabiyotidagi tragik talqin va kinoyaviy-parodik usul psixologizmning o'ziga xos tabiatini rivojlantirishga zamin hozirlaydi. Inson va tabiat birligini o'zaro qorishiq tarzda tasvirlash orqali Isajon Sulton badiiy adabiyotimizga o'zining shaxsiy tashvishlaridan ko'ra ko'proq umumbashariy masalalar bilan band bo'lgan yangicha tafakkurdagi shaxs obrazini olib kirdi.¹⁶⁸ Zero, I. Sulton har bir asarida – ruhiyatning ko'z ilg'amas qirralariga e'tiborni jalb qilganligi bilan ham boshqa yozuvchilardan jiddiy tafovutlanadi. Shu asnoda, ijodkorning badiiy tafakkuri ham polifonik nutq yaxlitligini mustahkamlashga xizmat qilayotgani fikrimiz yorqin isbotidir.

¹⁶⁷ <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/isajon-sultonov/isajon-sulton-onaizorim-qissa/>

¹⁶⁸ Солижонов Й. Нияти улуг адиб. –Т.: "Турон замин зиё". 2017. –Б.55.

UMUMIY XULOSALAR

Yuqoridagi olib borilgan bob va tadqiqotlar bo'yicha quyidagi xulosaga kelindi:

1. Insoniyat tamaddunining joriy holatida badiiy shaklning rang-barangligi tobora siqiq bir sajiyada yuzaga chiqayotgani ko'pchilik adabiyotshunoslarning diqqat-e'tiboriga shoyon bo'lmoqda. Insoniyatning hayot yo'li shu qadar murakkab va rang-barangki, hech bir davr biror joyda deysinib, qotib qolgan emas! Tamaddun ilgari, ruhiy kechinma sajiyamiz ham turfalashib tobora o'zgaruvchan ahamiyatga ega bo'lmoqda. Insonning noreal hayot manzaralarini o'zida badiiy jo qilgan qator qissalar yaratildiki, dunyo adabiyotshunosligida yangi talqin metodologiyasining yuzaga kelishiga zamin hozirladi.

2. Qissachilik an'analar – noan'ana bilan o'rtasidagi ajralmas halqalar sanaladi. Shu boisdan ham, qissa poetik strukturasi Qur'oni karim oyatlari, ulardagi qissalarning bugungi davr manzarasiga ta'sir miqyoslari ham ortib bormoqda. Endilikda bir qalb ruhiyatining Allohni tanish darajasidagi uzil-kesil o'zgarishlar (nafsni tyish, mutelik va mahdudlikdan qochish) prinsipial ustqurmani dalolatlamokda. Natijada, ong va tuyg'uda qissa arxitektonikasi tubdan metamorfozaga aylanayozdi.

3. Yevropa, rus va Yaqin Sharq, turk xalqlari qissachiligining sintelizatsiyaga uchrashi, janrlar mutatsiyasi, kibernetika, texnogeno olam taraqqiyoti natijasida ODAM tug'yonlariga munosabat ham keskin o'zgarishga zamin tayyorladi. Turli xil kasalliklar, ekologik muammolar girdobida o'ziligini topishga urinayotgan odamzod qalbidagi maslak va maqsad birligi joriy qissachiligimizda modifikatsion turfaliklarga katta eshik ochib berdi. Jarayon shuni ko'rsatmoqdaki, qissachilikda – norealistik qatlam zuhur etilishi mustahkamlanib, ruhiyat va kechinma shamoyili yanada o'zining sajiyasini namoyish etishga urinish berdi.

4. Norealistik qissalarda syujet va kompozitsion yaxlitlik chegarasi dunyo adabiyotshunosligida XX asrning 30-yillarida kirib kelgan bo'lsa, o'zbek badiiyat olamiga 1990-yillar miyonasida paydo bo'la boshladi. Nazar Eshonqulning "Tun panjaralari" qissasida din, falsafa va mantiq qorishig'i reallikdan uzilmagan

holda, mavhuot sari to'ldiruvchi vaziyatga evrilishi fikrimiz yorqin dalilidir. Ulug'bek Hamdamning "Yolhizlik" qissasida ekzistensial falsafa sochimplari Olamda "Men kimman?" savolini berayotgan o'quvchi tafakkurini ham o'stirishga xizmat qilishi tayin etiladi. Mana shu qissalar arxetipida Siz va Bizning qismatimiz falsafiy-estetik qamrov bilan akslanadi.

5. Ulug'bek Hamdamning "Yolg'izlik" qissasida Yaratganga isyon ko'targan qahramon intellekti namoyon bo'ladi. Qissadagi jamiyat alg'ov-dalg'ovlarining puchmoqlarida yashashning ma'nisini tushunmasdan o'tayotgan ziyoli qatlam bilan o'zligining nafsini tiyolmagan olomon hayqirig'i ziddiyatga kirishadi. Mana shu jarayonda murg'aq go'dakning o'limida hammamizning aybimiz bor ekanligi xilma-xil epizodlarda ochiqqlanadi. Bir ota onaning botinini parmalab tashlagan isyonning itoati Ulug'bek Hamdam romanlarida ham syujet chiziqlarida sochimlib ketgan javharlarni, moddiyatning va muvozanatning birligini taqozo etilishini inkishof qilganligida seziladi. Ana shu qismat og'ushida qolgan obrazlar Yangi o'zbek adabiyotining ajralmas qismi ekanligidan dalolat beradi.

6. Qarabsizki, mavjud mifologik qatlam yangi davr norealistik qissalarida metamorfozaga asos soladi. Ana shu tamoyil o'zbek qissachiligida tush va ong osti uyg'unligida yuzaga kelgan umumiy jarayonni aniqlashga imkon beradi. Mana shu jihat o'zbek qissachiligida hayot haqiqatini badiiy haqiqatdan, insoniy tamaddunni antik dunyoqarashdan farqlashga keng yo'l ochganligida bo'rtib ko'rinadi. Mif – bugungi kun qissachiligida yagona estetik mezon sanaladi. Jarayonning bir uzvi mavjud andozalar bilan muqoyasa qilinsa, masala mohiyati yanada oydinlashadi.

7. XX asr boshlarida G'arb badiiy-estetik tafakkurida juda katta siljish ro'y berdi. Bir tomonda birinchi jahon urushi eshik qoqib kelmoqda, ikkinchi jihatdan esa ozodlik yo'lida bosh ko'targan dono zotlarning boshini kundaga qo'yish, ularni o'z davlatidan sazoyi qilish, o'limga mahkum etish avj nuqtalariga chiqqandi. Badiiy psixologizmning qissa arxitektonikasida zuhur etilishi hayot haqiqatini teran anglash bilan o'lchanadi. Qissa qahramonlari ismi ko'rsatilmasa-da, (U.Hamdam, N.Eshonqul), qolgan yozuvchilarda ochiq-oshkor inkishof etilganligi bilan tubdan farqlanadi. I.Sultonning talqinlarida – G'arib obrazi mavjud. Mana shu obraz

yo'zuvchining o'zi bo'lishi bilan bir qatorda, milliy nasr takomilida yangicha obrazdir. Buni har tomonlama o'rganganimizda shunday tavsiflashga to'g'ri keldi.

8. Badiiy obrazlilikni ta'minlovchi unsurlar dinamikasi shundan dalolat beradiki, hayotning har bir epizodida inson o'zining yashash maydoniga ega bo'lish uchun qadam tashlaydi. Oliy qadriyatlar insonning botinida shakllanib, uning idrok sarchashmasiga bo'ysundiriladi. G'arb estetikasidan kirib kelgan ekzistensial falsafiy shartlilik o'zbek adabiyotida Iblis qutqusiga uchragan Odam obrazining pirovard natijadagi aksini ko'rsatishga diqqat qaratganligidadir. Mana shu tasvir priyomlari norealistik qissalarda – uslubdan – shaklga, shakldan g'oyaga tomon o'tib turuvchi fragmentlarni yodimizga soladi.

9. Inson hamisha his va tuyg'u orasida Allohga yukinuvchi mavjudot. Uning xato va nuqsonlari o'zigagina tan. To'g'ri biz tahlilga tortgan qissalarda – yozuvchilar ko'proq mavhulikka zo'r e'tibor qaratib, mavjudlikning ini'kosini ochishda bir yoqlama struktur-semantik jihatdan yondoshganligini seziamiz. N.Eshonqul – Shaytoniy obraz vavasasiga tushgan qahramonni shu qadar muhabbat bilan ifodalaydiki, natijada, badiiy adabiyotda hali bunday adabiy priyom borligiga odam shubha qila boshlaydi. Buni hali ko'pchilik adabiyotshunoslar tanqidiy ko'z bilan qarayotgani sir emas!

10. Badiiy xronotop U.Hamdam ijodida tafakkur va aql idrok zamzamaridan oziqlanadi. Uning qahramonlari hayot haqiqatini ba'zi hollarda mensimaslik darajasida kibrlidir. Bunday hodisa insonning Shaytoniy fazilatlarini bosim ekanligini dalolatlaydi. Chunonchi "Yolhizlik"dagi daftar o'qiyotgan qahramon (daraxtlar shovullashining) tun va kun almashinuvining mezonini yodidan chiqaradi. Dunyo aslida, bir yurib ketiladigan yo'l bo'lgani bilan, hayotning ba'zi anglashilmovchiklari o'z-o'zidan ayonlashadi. Ana shu jabhada qahramon ikkilanishlari sodir bo'lgan. Yozuvchi bor kuchi va idroki bilan o'zligini namoyon qilishga erishgan, ammo, bu tushuncha keyinchalik sinovga yo'g'rila boshlangan.

11. Ijodiy konsepsiya tig'izligida badiiy xronop o'z-o'zidan ravshanlasha boradi. Shuni qayd etish joizki, Ijodkor har qanday sharoitda xoh u vaqtni va makonni tasvirlamasin, kompozitsion ustqurma mezonlariga ham qarashi lozim bo'ladi. Shuni qayd etish

lozimki, hozirgi davr norealistik qissalarida hayot haqiqatining rangin jilvalari aks etganligini ko'rishimiz mumkin.

12. O'zbek norealistik qissalarida G'arb badiiy tafakkuri sintezining roli haqida so'z borganda hayotning turli xil paradigmalari ko'z o'ngimizda gavdalanadi. Birinchi jahon urushini o'z ko'zlari bilan ko'rgan va undan tayinli xulosalar chiqargan G'arb odamlari Sharq xalqlariga qaraganda hayotga pragmatik yondashuvni, "vaqt bu - pul" degan tamoyil asosida hayot kechirishni birlamchi deb bildilar. Mana shu jarayonda insonning aqliy kapitali hamisha g'olib kelib, jamiyatni tez suratlarda rivojlanib ketishiga olib keldi. Ana shu mezon keyingi yillar norealistik qissalar estetikasida yagona bir bosqich yuzaga kelganligini taqozo etdi. Umuman olganda hozirgi o'zbek norealistik qissachiligida badiiy uslub, janr va xrontop uyg'unligi ijodkor fitratining evolyutsion intilishlaring mahsuli ekanligi ayonlashdi.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. JAHON ADABIYOTIDA QISSA JANRI GENEZISI VA TARAQQIYOT TENDENSIYALARI.....	5
1.1. Janrning shakllanish bosqichlari va an'anaviylik.....	5
1.2. Qissa janrining noan'anaga o'tish tamoyillari	23
1.3. Noan'anaviy qissalarda uslubiy-shakliy izlanishlar	36
II BOB. NOAN'ANAVIY QISSALARDA SYUJET VA KOMPOZISION YAXLITLIK SINTEZI.....	54
2.1. Syujetga xos unsurlarning qissa poetikasida tutgan o'rni	54
2.2. Kompozitsiyada yozuvchi falsafiy-estetik idrokining aks etishi	71
2.3. Noan'anaviy qissalarda mif va metamorfoza uyg'unligi.....	89
III BOB. BADIY PSIXOLOGIZMNING QISSA STRUKTURASIDA ZUHUR ETILISH USULLARI.....	106
3.1. Ruhiy tahlilning turlari va usullari	106
3.2. Badiiy obrazlilikni ta'minlovchi unsurlar dinamikasi.....	124
3.3. Ruhiy tahlil va polifonik nutq sintaksisi	140
UMUMIY XULOSALAR	159

BOTIROVA SHAXLO ISAMIDDINOVNA

**NOAN'ANAVIY
QISSALAR BADIYYATI**

Monografiya

Muharrir: X. Tahirov
Texnik muharrir: S. Meliqo'ziyeva
Musaxhih: M. Yunusova
Sahifalovchi: A. Muxammadiyev

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020 y.
Bosishga ruxsat etildi 07.08.2024 y.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'ozi.
"Times New Roman" garnituras.
Xisob-nashr tabogi. 10,5.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 2517631.

«Renesains sari» MChJ bosmaxonasida chop etildi.

Nashriyot tel. raqami +998 (94) 673-66-56

ISBN 978-9910-9359-5-4

9 789910 935954